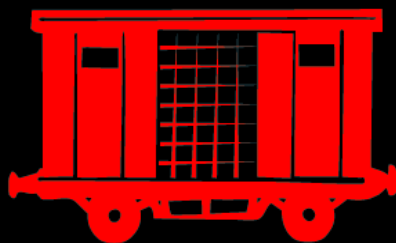

МАКСИМ
БУТЧЕНКО

ЧЕРВОНИЙ КВАДРАТ

ДЕПОРТАЦІЯ. СПЕЦПОСЕЛЕННЯ
ТРУДАРМІЯ. РЕПРЕСІЇ

*Депортація
Спецпоселення
Трудармія
Репресії*

*Друк здійснено за підтримки
Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні*

УДК 821.161.1(477)'06-31=161.2

Б93

Переклад з російської Володимира Верховня
Дизайнер обкладинки Олексій Самоваров

Літературно-художнє видання

Бутченко Максим

Б93 Червоний квадрат: Роман / Переклад з російської Володимира
Верховня. – Київ, 2020. – 312 с.

ISBN 978-617-95085-1-6

Сімейна сага, яка охоплює півтора століття, труднощі освоєння цілинних земель, низку репресій і депортацію. Понад два століття німці-колоністи обживають і трудяться на українських землях. Однак з початком Другої світової війни і над ними згустилися хмари. Оголошені радянською владою «ворогами народу», українські німці потрапляли під жорна репресій. В одній із сімей жив хлопчик Йоганн Плетт, який сприймав світ не так, як його односельчани. Він бачив оточуючих людей в фарбах і кольорі, коли інші бачили сірість і буденність. Його здібності незвичайні, як і дар малювати. Йоганн мріяв бути художником, але на його шляху стала не тільки радянська система, а й навіть власний батько, відданий комуніст. І ось одного разу у їхні двері постукали... Кожен із сім'ї Плетта повинен зробити вибір та обрати сторону. Втім, довга історія покоління німецьких колоністів, предків Йоганна, говорить про те, що вибір давно зроблено, потрібно тільки його прийняти.

Керівник проекту Володимир Лейсле
Редактор, коректор Анастасія Альошичева
Дизайн та верстка Галини Букші
у співпраці з видавництвом SNOWDROP

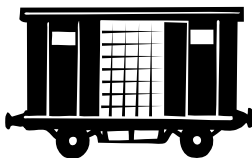
Св.№ ДК7162 від 30.09.2020, 01054, Київ, вул. Олеся Гончара 44, кв. 3
www.deutsche.in.ua

© Максим Бутченко, текст, 2020
© Рада німців України, 2020
© ГО «Всеукраїнське об'єднання
Німецька молодь в Україні», 2020

Максим Бутченко

ЧЕРВОНИЙ КВАДРАТ

Роман

*Переклад з російської
Володимира Верховня*

2020

У липні-серпні 1941 року кілька сотень тисяч німців, які проживали на території України, були колективно звинувачені у пособництві ворогові і насильно депортовані в Сибір і Середню Азію. Кожен третій з них помер від голоду, хвороб і непосильної роботи під час депортації, в робочих колонах НКВС та спецпоселеннях. Чоловіків у віці від 16 до 60 і жінок від 17 до 55 мобілізували в трудову армію. Услід за німцями були депортовані представники десятків народів, що населяли СРСР. Режим спецпоселення був скасований в 1955 році, без права повернення в рідні місця. Адміністративна заборона на повернення в Україну була знята для німців тільки 9 січня 1974 року. До 1991 року в Україні проживало понад 38000 німців, що становить менше 5% від їх довоєнної кількості.

Жертвам репресій і депортації

Розділ 1

Первісток землі

Я прийшов на цю землю задовго до своєї появи на світ. Мій дух, ще не уярмлений у тугий сповиток людської плоті, перенесено на Дике поле українського півдня перше, ніж я зміг вдихнути його спекотне повітря в легені. Іноді стається так, що частина одного народу, змушена покидати свій рідний край, прощається з ним, віднаходячи для себе нову батьківщину. Здається, я просто існував поза часом, адже круговідстрілок на годиннику жодним чином не стосується духовної суті. Погодьтеся, час існує тільки для тіла. Душа ж моя не зустріла на своєму шляху жодної перешкоди, здатної спинити її лет, коли вперше опинилася два з гаком століття тому, наприкінці XVIII-го, на неосяжному просторі, не заселеному людьми. Я робив перші кроки з німецькими колоністами, що вирішили розім'яти ноги після виснажливої подорожі з далекого міста Данцига. Валка, що розтяглася майже на милю, привезла сюди, у новий для них край, двісті двадцять вісім родин. Двоє чоловіків устали

з переднього воза, коли дітки вже поснули. Швидко сутеніло, і сіра плівка ночі тяглася з заходу, застеляючи небо вигасаючим приском замість зів'ялої за видноколом пломеніючої квітки сонця. Фрау, які гляділи за дітлашнею, тишилися несподіваній зупинці, позаяк їхній важкий і довготривалий шлях простягся лінією, що її без перебільшення можна було назвати лінією життя. Раділи перепочинкові й коні, вдоволено форкали, по-своєму вітаючи полчища надокучливих комах, що кружляли роєм над їхніми розпашілими спинами. Двоє чоловіків ступили кілька ступнів, ноги їхні втопали у високих степових травах, що сягали до пояса. Один з них прискалив око, намагаючись визначити, наскільки південний степ сягає далі, ніж він може бачити. Другий весело поплескав товариша по плечу, показуючи на низину з невисокими, ледь здібленими пагорками округ неї, очевидно, з родючим ґрунтом. Вони заусміхалися, загомоніли по-своєму — мовою, що вперше злетіла з їхніх уст в тутешнє українське повітря німецькими вигуками надії. Я не був знайомий із жодним з оцих чоловіків та жінок чи тим паче з їхніми дітьми, що спали в обозі, наче маленькі янголи. Я не знав нічого, крім єдиного, що впечаталося в пам'яті на якомусь непідвладному мому розумінню рівні, — мене звать Йоганном.

Звіряючись із мапами, чоловік у траві щось гукнув третьому, який сидів на возі, заклично замахав руками. Дивно, але я чув його голос, передаваний напругою тонких зв'язок, цих високих і низьких вібрацій, що зливалися в речення, і розумів його. Не здатен був я тоді витлумачити звуки, називані літерами, а тим

паче переливчастий журкіт слів, у який вони спліталися. Якби хтось попросив мене перетовмачити кожену фразу, я би не зміг, бо на той час не знав правил і граматики німецької мови. Загалом кажучи, тоді я не відрізняв би її від інших говірок, ані від української чи польської. Але я всотував сенс, висловлений осельниками, знав, про що між ними мовилося, і це знання було ознакою нашої поспільності. Ми походили з одного німецького племені, хоча спорідненість наша була незрима, як вітер.

Трохи згодом осельники спустилися в низину, порозпрягали коней. Кожна родина розклала своє багаття, і неприборкане полум'я бурхало вгору своїм помаранчевим пагінням, здавалося, вихоплюючись аж під саме зоряне склепіння. Сотні вогників осяяли прадавній степ, прохромивши темряву полум'ями цятками. Звірина зачула недобре. Зайці кинулися врозтіч з насиджених місць. Ховрахи вистромляли ворухкі носи з нірок, намагаючись уловити дивні повітряні струмені. Вовки стрепенулися, углядівши мало коли бачене тут видовище, сходили на пагорби, задираючи догори писки, щоб учути такий знайомий і разом з тим чужий для них пах чоловічини. Авжеж, ці колоністи пахли не так, як тутешні. Від них ішов дух смаженої картоплі, жирної свинячої ковбаси, зачерствілого за час далекого переходу пшеничного хліба і ще чогось невловного для людей, а проте виразно чутного хижакими: їхні душі пахли інакше. Так почалося заселення Хортицького урочища на правім березі Дніпра німецькими менонітами, що дістали у власність цю малолюдну землю.

Я ж тим часом зміг розрізнити не тільки осельників. Відколи я разом з новосельцями опинився в українських просторах, мене завжди переслідував один ворог. Мине чимало років, перш ніж я дам цьому ворогові ймення і спробую розгадати загадку його одвічної злоби до мене. Відомо ж бо: причин для любові завжди небагато, а для ненависті — сотні. Я не знав, яка з причин його нетерпимості до мене була головною і чому впродовж усього свого існування я мусив боротися з цим ворогом, а надто коли він прибирався у різні личини. Це початок розповіді про моє життя, яке виявилось таким довгим, що я zarazом став історією мого народу, з якого викорчували його коріння.

Наступного дня до нового німецького поселення підкотила бідарка з губернським секретарем, запряжена рудим рисаком. Царський урядовець солоденько посміхався, хоча обличчя взялося рожевими плямами — чи то від спеки, чи від дрібної жирної мушви, що обліпила його округлі форми. Колоністи прокинулися рано, вивчали місцевість і розбирали свої підводи, шукаючи першого потрібного знаряддя — сокири й лопати. Губерець звівся у своїй бідці, аби його було добре видно родинам прибулих. Але сотні возів, що запрудили всю роздолину, нагадували цинамонове кипляче озеро з людських голів, кінських крижів і нехитрого хатнього скарбу, дбайливо припасованого до возів. Чин вигукував російською, що новоприбулим німцям обіцяно свободу віросповідання й звільнення від військової повинності. До того ж великою милістю імператриці колоністам надано пільгу від податків на десять років і кожній

родині відведено по 65 десятин землі, а ще — пожалувано по 500 рублів на обзаведення господарством та по 120 колод на будівництво житла. Сивочолий проповідник, ставши на повний зріст на своєму возі, перетлумачував його слова, вкотре пояснюючи своїм парафіянам те, що вони знали ще до від'їзду: прибулим на південь України гарантується їхнє нинішнє привілейоване становище. Чоловіки прислухалися до знайомого голосу проповідника, який зазвичай виголошував біблійні істини, а нині говорив про істини земні, з цікавістю мисливця. Очі їхні, сповнені дивного блиску, були подібні до міді, що розпалювала, наче в печі, плоть їхнього Господа¹. Для кожного з них свобода становила не сухий бюрократичний формуляр, виписаний у губернаторськiм указі, а повні груди степового повітря, цінність якого — понад усяке золото. Їм хотілося вільотно дихати і діяти за велінням вишколеного на євангельських текстах сумління. Німці ж своєю чергою зобов'язувалися надавати на загальних підставах хати і підводи військам, що проходять через їхні селища. Крім того — утримувати в справному стані дороги, мости і сплачувати поземельний податок по п'ятнадцять копійок з десятини зручної землі.

Я пам'ятаю той день так, ніби сам був у натовпі колоністів і, так само як вони, мружився від огняного південного сонця, що пускало своє проміння

¹ «...подібні до міді, розпалені, наче в печі» — Об'явлення св. Івана Богослова, 1:15. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької. Переклад проф. І. Огієнка. (Прим. пер.)

на невідомих прибульців, ніби випробовуючи міць їхньої шкіри. Їхні схвальні вигуки на платтдойч — нижньонімецькому діалекті — були незрозумілі губернському секретареві, який належно мірою володів літературною німецькою. Урядовець кинув погляд на голову сивочолого проповідника, що вигулькнула серед білявого і темно-русявого волосся, як волохата кульбаба посеред купи опалого листу, аби той потлумачив йому вигуки людей. Тоді з натовпу наперед вийшов кремезний чолов'яга, вайлуватий, як бурий ведмідь, здибавши якого, не кожний зостанеться живим. Чоловік підняв руку, показуючи, що він бажає говорити від імені усієї спільноти.

— Я Ганс Плетт, старшина нашої громади. Вони радіють, що ви їх не обдурили, — виразно проказав він літературною німецькою мовою.

Я ж раптом усвідомив тоді, що цей кремезний прибулець-ратай, глибокі зморшки на засмаглім лиці якого — то сліди імпету польового вітру, що з ним він змагався, гаруючи на землі все своє життя, а його натружені руки з випуклими венами нагадують дубові корені, здатні вгризатися в найтвердіший ґрунт, — він і є мій прапрадід. Якоюсь волею долі чи з примхи Бога його вірні німецькі діти-меноніти опинилися в цьому далекому краї, єдино через те, що прагли спокою, так само як інші часом прагнуть скверної хтивості чи багатства.

— Ти хороша людина, Гансе Плетте. Не давай цьому світові себе обдурити, — раптом дещо ехидно мовив царський урядовець, почувши зрозумілу йому, не калічену мову.

— Обдурити можна того, хто довіряється людині, адже Всевишній не бреше, — відказав Ганс.

Замість відповіді губернський секретар лише гмикнув собі під носа, мовляв, вони вірять у різні божества, але облишив теологічні суперечки, вважаючи свою місію скінченою. А потім помчав геть, аби більше ніколи вже не з'явитися в цих місцях.

Кілька хвилин колоністи мовчки дивилися услід цинамоновій куряві, що її здійняла бідка губерця, поки хмарку не розшарпав гарячий подмух вітру до ледве помітного серпанку в степовій далечині. Потім заходилися розвантажувати свої пожитки, дістали знаряддя, щоб викопати землянки, покрити їх віттям дерев замість даху. Ганс узявся копати першим, бо його дружина Марта була на останніх днях, ходила, ледь спираючись на чоловіка, похитуючись від болісного, хвилюючого очікування народин свого первістка, що нагадувало диво воскресіння. Вона була блідолиця, струнка, з великими виразистими очима. Її сукня, як і належало за менонітським звичаєм, виявилася майже під колір внутрішній оздобі землянки. Жінка обережно зійшла униз, коли надворі смеркло. Всередині підземного житла пахло землею, трав'яним корінням і сирію глиною. У кутку сліпувато блимала димна лампадка, поставлена у видовбаний маленький отвір. Вхід завішено матер'яною запоною — захист від комарів і мошки. Лежаки збито з трьох дощок, рівно для того, аби на них могли помістися двоє. Тієї ночі колоністи уклали свої натруджені тіла в земну товщу незнайомої для них країни, ніби проходили обряд посвячення в місцевих житців цього спекотного сухого краю.

А перед світом Марта народила. Я не чув, щоб немовля кричало, — хебамме² не змогла перерізати пуповину, адже у тісній землянці будь-який необережний рух може створити продув, здатний загасити тремтливий вогник блимавки. Так і сталося: породілля надто голосно скрикнула, коли плоть немовляти відділялася від її плоті, і саме тоді світло в підземеллі згасло. Малюк повис на руці баби-пупорізки, залишаючись припнутим до матусі ланцем пуповини. Ганс убіг з вогнем на нестямний бабин поклик, але побачив тільки безсиле тільце свого довгожданого синочка. Чоловік відкрив рота, намагаючись виштовхнути з себе повітря болю, сформувавши його у вигук гіркоти, але завмер, коли підніс смолоскип до обличчя мертвого малюка — у того виявилися неймовірно гарні, блакитні мамині очі. Вони були сповнені небесної синяви і здавалися такими живими, що могло привидітися, ніби око моргає. Староста заплакав, адже сльози дано людині, щоб уберегти її від божевілля. Того разу Ганс збагнув, що крихкість людського створіння непосильна його розумінню, тому довго тряс немовля, звертаючись до Господа у марному сподіванні окропити мерця духом віри. Посинілий хлопчик, мов ганчір'яна лялька, кивав голівкою, ніби погоджуючись з усіма словами свого зневіреного батька, але вперто не бажав оживати. Ганс вибіг із землянки, підніс тільце новонародженого вище до небес, промовляючи молитву вдячності за оживлення сина. Його голос лунав у передранішньому сутін-

² Хебамме — повитуха, акушерка (нім.).

ку, як завивання ватажка вовчої зграї, бо кожне слово, сказане літературною німецькою, він вивергав із себе з хрипким ричанням.

— Дякую тобі, Господи, що звернув увагу на сина свого, адже в нужді Ти виявився вищим за будь-яку земну біду, — розтинав повітря Гансів голос.

Але хлопчик так і не закричав, лише теліпався безвільною ганчіркою.

— Нехай святиться ім'я Твоє, адже велич Твоя вища за смерть! — гукав у відчаї чоловік.

Немовля дедалі дужче залякало, перетворюючись на крижану грудку в його руках.

— Немічний чоловік, але великий Той, що воскрешає плоть! — славословив Ганс, але вперте мовчання вранішніх небес було йому відповіддю.

Я бачив, як він упав додолу, повалився ницьма в літню куряву, обсипаючи себе дорожнім порохом. Ганс знетямлено качався по землі, не розбираючи місця, кидався на кущі, скреготав зубами, збагнувши: ні, Бог не обманює — Він усього лише нескінченно випробовує людину на міцність. Тонка Плеттова душа надломилася, бо горе виявилось твердішим за його крихкий терпець.

Мине багато років, Ганс ще не раз прийматиме пологи у своїй дружини, адже, згідно з їхніми звичаями, спасіння жінки — в чадонародженні. Що ж, вони мали одинадцять дітей, тобто бажане спасіння вона вистраждала багато разів. Але щоразу Ганс, коли підносили до свого обличчя новонароджене немовля, щоб оглянути його, ні в кого з них більше не бачив тих небесно-блакитних очей. Мій прапрадід завжди

плакав, побачивши свою дитину, — чи то від щастя, чи то розуміючи, що нова земля привчає колоністів до вічних утрат.

А того дня батько поховав свого первістка за пагорбом, просто на невеличкому узліссі, що переходило в ріденький мішаний ліс. На багато миль навкруги простяглися самі тільки дикі поля, по яких бігала не лякана досі людиною звірина. Ця округа так рідко чула людську мову, що, угледівши мисливців, лисиці не втікали, а білки, здавалося, поспішали назустріч поодиноким подорожнім. Напевно, тому тоді птахи щебетали, сумно співаючи хлопчикові останню колискову, і в цих мелодійних пташиних переливах посеред українського простору чулася давня як світ, нижньонімецька пісня:

*Woo dee Nodseewale tratje aunen Straunt,
Woo dee jele Bloome bleje ennet jreene Launt,
Woo dee Meewe schriee lud em Stormjebus,
Doa ess miene Heimat, doa sie etj to Hus³.*

Ганс поставив камінь і нашкрябав на ньому дві ко-струбаті літери: «Я. П.» — мертвонароджене немовля назвали Якобом. Згорьований батько ще довго нависав над надгробком, поклавши долоню на постамент, торкаючись шкірою холодної поверхні й наслухаючи мертво кам'яну тишу, ніби ця безживна німотна ка-

³ Де хвилі Північного моря набігають на пляж,
Де жовті квіти розпустилися в зеленій країні,
Де чайки кричать під час шторму,
Там дім мій, там я вдома. (Нижньонім.)

меняка усотала в себе душу малюка, ставши основою нового існування. Так виник перший німецький цвинтар у цих краях, і було покладено початок новому життю — через смерть.

За три дні до поселення прибув землемір, який тицьнув під носа колоністам густо списаний літерами папір, що в ньому чітко визначалося, кому який наділ належить. Тиждень пішов на те, щоб визначити ділянки і встановити кілки, що позначали межі господарств. Ще два місяці — на те, щоб звести каркасні дерев'яні будинки, повикладати в них каміни, розгородити всередині на кімнати і закласти сараї. Зимув осельники зустрічали вже в своєму селищі з практичною назвою Ейнлаге⁴.

На якийсь час я втратив Ганса з уваги. Я наче зажмурився, а коли розплющив очі, то виявилось, що мій прапрадід переселився до річки Молочної, а з ним — ще півтора ста родин. А сталося так через те, що прибуло багато нових переселенців-менонітів, для розселення яких старої ділянки забракло, тож їм було відведено окрему землю на річці Молочні Води. Там влада виділила нові ділянки, створивши особливу адміністративну одиницю — Молочанський менонітський округ. На той час німецькі колоністи вже звикли до степових суховіїв, змогли вивчити із сотню висловів українською мовою, торгували з місцевим людом пшеницею, а набагато пізніше — і виготовленими власноруч плугами, що добре показали себе на обробітку цілинних земель. З'явилися перші цегельні

⁴ У перекладі з німецької — «містечко, станиця». (Прим. пер.)

та меблярні. Змайстровані зі старанною ретельністю дубові меблі прославили працелюбних прибульців цього краю.

Відтоді промайнуло либонь вже років зо двадцять, мені складно сказати напевно, адже я знову бачив те саме поле, але тепер гаразд оброблене, і воза з моїми далекими предками на ньому, що повертався надвечір додому кривулястою колією. Бачив наморену Марту, як вона встала з воза, пройшлася босоніж піщаною ґрунтівою, залишаючи в м'якому шарі жовтого порохна свої самотні сліди. Моя прабабуся була вбрана в чорну кофту і рясну спідницю, що їх насправді носилося кілька: одна поверх одної, як того вимагала традиція нашого народу. На голові — охайний очіпок, під яким волосся забрано в тугий вузол слухняності й добропристойності. В усій чорноті її вбрання прозирало якесь добровільне відчуження, втеча від світського середовища, так ніби яскраве, барвисте мирське життя вирувало десь-інде, на іншій планеті, а тут — тільки смиренно потуплений погляд суцільної скромності. Конем правив Ганс, та він не поспішав за дружиною — волів залишатися на возі, сидів, тримаючи віжки й пильно дивлячись услід жінці. Нікого не було довкруг, лише ожереди соломи здіймалися кремово-золотистими мозолями на вже звільненій від зернових неозорій площині полів. Горобці вискубували дзьобами усохлі соломинки, намагаючись відшукати налиті південним сонцем колоски. Степовий лунь кружляв у високості, сподіваючись уздріти звідти необачну польову жертву.

Нараз Марта обернулася і якось дивно поглянула на свого чоловіка: так дивляться на приділений посаг. Ця несамовита гра очима була сильнішою за найазартніше картярське протистояння, адже на кін тут поставлено більше, ніж гроші. Бо ж відомо, що купити можна все — все, крім любові, позаяк від сотворіння світу не з'ясовано точної ціни любовним почуттям. Вони попадали на сіно — задихані, розпашілі. Ганс важко дихав, схилився над дружиною, жадаючи розгледіти в цій зморшкуватій розповнілій жінці її колишню вроду. Але все, що залишають нам роки, — це лише вироблене почуття вірності. А саме вірності Марті ніколи не бракувало. Там-таки на возі було зачато мого прадіда. Я відчував, що в жіночому лоні того дня зародилася іскра, яка, запалавши, з часом мала вивергнутися плодом кохання. Цей вогонь неможливо сплутати ні з чим, і я був частиною невидимого полум'я мого роду.

— У мені щось змінилося, Марто, — сказав Ганс, коли вони, зморені, розпластано лежали на возі.

— Що таке? Це після розмови з предігером?⁵ — здивувалася вона.

— Либонь, так. Знаєш, коли помер наш первісток, я шукав причину в собі, ти ж пам'ятаєш? — вів далі чоловік.

— Звичайно, але ж негоже ремствувати на Божу волю, — Марта спробувала його урезонити.

— Я згадую, як ми втікали від прусського короля, коли він хотів змусити нас воювати, — сказав Ганс.

⁵ Предігер — проповідник (нім.).

— Не можна зрікатися слова істини, — дружина готова була підтримати свого чоловіка.

— Та потім я зрозумів, що зламаного в мені більше, аніж цілого. Змушений був покинути посаду старшини громади, адже братія одразу побачила, як я змінився, — сказав він.

— Але ж для мене ти залишився тим самим, — Марта все ще намагалася його заспокоїти.

— Це правда. Але найгірше — це залишені без Його відповіді благання стражденого, — промовив Ганс.

— Тому що Господь — це невідоме. Він як та хмарка на небі — поглянь, ось вона біла, а вже за мить посіріла й налилася дощем. Ми не можемо знати, які плани уготовано, — повчально мовила жінка.

— Але я мушу знати відповідь, розумієш, мушу! — не поступався Ганс.

— Хіба тобі мало того, що в тебе є? — протестувала Марта.

— Не мало, але й не багато. Мене гризе дивне відчуття, ніби я прожив чийсь чуже життя, а власне свого — геть нічого, — якимось химерно міркував Ганс.

— Твоїх балачок я не годна втямити, ти так раніше ніколи не говорив, — із серцем мовила дружина.

— Іноді мені здається, що мене замкнено у моєму тілі, я не можу продихнути, — прорік чоловік.

— Як це, Гансе? — вкотре здивовано мовила Марта.

— А так, що я начебто усе правильно роблю, але живу неправильно. Правила, правила, правила... Ніхто ніколи не спитав мене, а чого ж, власне, хочу я, — задумливо прохрипів він.

Марта нічим не могла зарадити чоловікові. Вона лише міцно зціпила уста, стулила їх, мов два пласкі крем'яшки, готові викресати іскру гнівних слів, але зусиллям м'язів стрималася, не відкрила рота. Жінка не розуміла терзань свого Ганса: дім їхній був повний дітей, а комори — провізії. Нове місце виявилось вдатнішим за попереднє, тож колоністи були ситі й задоволені своїм життям — банки охоче видавали позики на розвиток господарства, пільги допомагали їм конкурувати з місцевими поміщиками, а поселення розросталося навсібіч. Але бідолашна Марта — вона говорила лише про те, що бачить. Її око звикло споглядати милу пастораль сільської природи, раз на тиждень молитовний дім і цілий виводок дітлахів: одинадцяттеро їх обступало її зранку, з ними їй не бракувало клопотів до пізньої ночі. Вона тішилася успіхами діточок у церковній школі, надто наслухаючи веселих співанок своїх янголят: «Schoptje jintj em Woolttje, Stad sich aunem Stocktje»⁶. Завжди заклопотана хатньою працею жінка доїла корів, годувала птицю, запасала на зиму кукурудзяні качани. Її життя нагадувало повноводий ручай, завжди глибокий, підживлюваний одвічною жагою до існування. Марта вміла радіти простим життєвим дрібницям, інстинктивно відчуваючи, що саме в них і сховані таємниці буття. Чому ж її Ганс не здатен здолати свої дивні гризоти?

Чоловік змовчав, не вміючи дібрати слів, щоб якось дати ради своїм розхристаним думкам, він і сам

⁶ Пішла овечка в лісок, стукнулася об дрючок. (Нижньонім.)

розумів: його міркування справді викликають подив. Здоров'я ще нівроку, сила є, родина росте. Здавалося б, чого тобі ще треба, неборако? Ніхто у всьому світі не зміг би тоді відповісти йому, оскільки таїна прокляття мого родоводу була відома лише одному мені. Усі мої родичі по чоловічій лінії в різний час катуватимуться цим загадковим почуттям. І тільки мені випадє розплутати ребус долі.

Отже, того спекотного серпневого вечора вони поверталися додому. Було це на початку місяця, саме у розпалі жнив. Колоністи зранку виїжджали на свої угіддя, поспішаючи повернутися на вечірню молитву. Тяжку працю пізнавали вони з малого малечку, бо ж робота в полі була їхнім єдиним призначенням. Руки, сколені до ран, і долоні, стерті держаклами різного реманенту, мов підошви старих чобіт, — ось на чому вони зналися добре. Марта з Гансом їхали звивистою ґрунтовою стежкою, яка часто звужувалася під нерівним натиском густої рослинності запашного літнього луку. Вони поспішали, хвилюючись, як там старші діти дають ради з молодшими, чи змогли нагодувати худобу і насушити олійстих трав до чаю. Аж раптом, коли Ганс підганяв свою гніду кобилу, похльоскуючи її віжками, ззаду почувся крик. Точніше, це було густе, мов степове повітря, ревище, яке, здавалося, можна було відчутти не вухами, а всією враз похолоділою шкірою. Ганс обернувся й побачив карету, запряжену четвернею жвавих гнідаків, які мчали просто на них. Кучер у великому дурнуватому ковпаку розкручував гарапник, ніби звивисту польову гадюку, огріваючи ним час від часу коней по їхніх

змилених спинах. З вікна карети долинали п'яні во-
йовничі вигуки. І саме тоді, коли Ганс смикнув віжки
вліво, звільняючи дорогу несподіваним подорожнім,
ляснув постріл, і він упав з воза, мов підкошений,
у пряну духовиту траву. Спершу Марта подумала, що
її чоловік просто не зміг устояти і втратив рівновагу.
Та коли вона підбігла, то побачила, що в роззявле-
ного рота йому набився сухий придорожній полин,
а звернені до темно-синьої гладіні небес очі оскліли.
Жінка скрикнула й кинулася до нього, але тепер тіло
колишнього старшини громади було, здається, ще
нерухомішим за той камінь, що його він давно колись
поставив на могилі свого первістка. Неможливо опи-
сати всі страждання, які скупчилися водночас у душі
вдови, сповнивши її отрутою відчаю. Марта побива-
лася над трупом любого чоловіка, погладжуючи його
щоки й вишукуючи бодай дрібку колишньої теплоти
живої плоті. Вона шукала можливості почути остан-
ні його слова, але ж найперше, що забирає в людей
небуття, — це наш голос. Ось так Ганс покинув землю
живих, нікому не виказавши своєї таємниці.

Минуло дев'ять місяців. Поміщика, що їхав у ка-
реті, тим часом було засуджено й заслано на Сибір.
Як виявилось, він поспішав до землевласника-сусі-
да, а що перед тим добряче хильнув, то йому, коли
визирнув з віконця, привидівся серед поля заєць-ру-
сак. П'яничка вирішив пальнути по ньому з рушни-
ці, але карету раптом труснуло, й сліпа куля замість
примарного зайця знайшла на своїм шляху змучене
серце німецького колоніста. Невтішна Марта довго
тужила за коханим, але саме тоді її черево спухло

горою так, ніби під спідницю запхали пудового гарбуза, й вона, скоряючись материнському інстинктові, зусиллям волі опанувала себе. Того дня, коли закутий у кайдани поміщик покидав Таврію, — саме тоді й народився найменший Плеттів син. Дванадцята дитина. Жінка, важко дихаючи після пологів, попросила повитуху показати малюка. Був такий самий, як і першого разу, сутінок, і тільки три вутлі свічечки на столі слабко змагалися тремтливими вогниками з похмурою пільмою. Нараз Марта, витираючи з чола липкий, мов вишневий глей, піт, в одну мить змогла розгледіти хлопчика, що простягав до неї маленькі, ще в навколоплідних водах, рученята, — у нього були іскристі, ніби сяйво холодного Балтійського моря, блакитні очі.

Так з'явився на світ мій прадід, якого назвали Герхардом.

Розділ 2

Давид і Вірсавія

Я пам'ятаю, як накривало зливою українські степи. Просторінь, що відкривається очам, дає змогу бачити на багато миль уперед, віддаляючи виднокрай ген-ген, здається, під самісіньке Азовське море. Нескінченні пагорби й переліски пропливають перед очима, підпираючи низько навислі хмари. Ці, ще недавно пухнасті й на позір легенькі, хмарки поступово загусали, наливаючись важкою матерією, темною, мов вода у бездонному колодязі. Далі вітер доносив прохолоду від ураз спохмурнілих дощових туч, що тепер нагадували глевкі житняки, і досить було тільки скинути догори свої руки, щоб прийняти це грізне потемніння. Відтак на обрії спершу хмурніла плівка, ніби там проривалися небеса і синьо-смолянисте чорнило протікало за край землі. Коли перші краплі починали зриватися зі щільного темного покриву, як же добре було підставити лице під холодні чисті цівки, здатні змити бруд не лише зі шкіри, а й очистити всю людську душу, до її глибин. Потім дощова хвиля, скочуючись

ізгори, дужчала і рясно заливала усе довкруг. У світі не лишалось нічого, що могло стримати цей дев'ятий вал дощових струменів, здавалося, починався новий потоп, щоб очистити людство від нього самого. Небесна вода омивала все тіло, звільняючи людину від марноти її жадань.

Одного такого дня я побачив двадцятип'ятирічного Герхарда Плетта, коли він прошкував до свого селища з назвою Шензее, що означає «Гарне озеро». Він був одягнений у темний каптан, сорочку, що від довгого носіння перетворилася на жовтуватий пергамент, на ногах мав заболочені чоботи. Хлопець відійшов недалеко від колонії, аж раптом пустилася злива, накрила його з головою, заступивши шлях водяною стіною. Він поспішив під прихисток крислатого дуба, що розклав своє гілля низько над полем. Герхард мчав, умить змокнувши від поту й дощу, а одяг на ньому став подібним до зіжмаканого прапора. На його превеликий подив, під грубими, як коров'яче стегно, гілляками крім нього був іще хтось. Спершу хлопець не помітив нежданого сусіди, адже навіть попри гіллясту крону і щільне листя сюди прослизала літня злива. Авжеж, у цій місцевості нічого не терпить половинчастості: якщо вже дощ — то з неба водоспад, коли ж зима — то мусиш витримати її пекельну, сувору спробу.

Мій прадід зміг розгледіти тільки край квітчастої спідниці, що визирала з-за товстого дубового стовбура, — з протилежного боку, очевидно, стояла жінка. Поглянувши на тканину сукні, хлопець зразу зметикував, що його сусідка не німкеня. Може, це

просто якась мандрівна молільниця прошкує собі до монастиря, щоб прикластися до старої ікони? Або ж бабця з тих міняльниць, що частенько забрідають до їхньої колонії, прагнучи виміняти за пляшки трохи борошна чи проса. А що меноніти робили хлібне вино⁷, настояне на травах, то й мали потребу в склянній тарі, в яку розливали міцний напій. Чутка про німецьких виноробів облетіла околиці села й містечка, тож до них приїздили із самого Єкатеринослава — купити кілька пляшок для себе й високоповажного колезького реєстратора. Хоча меноніти й варили ароматне хмільне питво, проте самі ніколи його не вживали. Так само як не палили й тютюну, дотримуючись заборон своєї віри. Як самогоноваріння уживалося в них із суворими релігійними заборонами, мені було невтямки. Хоча воно ставало їм доброю підмогою і саме завдяки вирученим за самогон грошам виживали вони в скрутні, неврожайні роки.

Герхард замислився. Що йому робити? Чи варто озватися до незнайомки, чи не подумає вона, що він якийсь нахаба? А якщо вона заблукала і потребує допомоги? Хлопець трохи зачекав. Тоді наважився кахикнути, щоб дати знати про себе, мовляв, поруч — такий самий подорожній, який сховався від водяного шквалу.

— Кахи-кахи, — прочистив горло прадід.

— Недобре так ховатися від дівчини, — раптом почувся м'який дівочий голосок.

⁷ Хлібне вино — різновид самогону.

Герхард сторопів. За весь час свого існування в отчій домі він жодного разу ще не розмовляв з дівчиною наодинці. Марта, його благословенна матуся, повчала його, що негоже чіплятися до незнайомок, бо ті, не приведи Господи, затягнуть хлопця в любовні тенета, після чого йому не буде спасіння. Але Герхард не те, що незнайомих, а й навіть знайомих фрейлейн досі не мав. Німкені цуралися його, одвертали, як від прокаженого. Щось відлякувало їх у погляді його ясних блакитних очей, чи то в його словах, коли він недоладно намагався завести балачку, як водиться, про гарну погоду чомусь саме в той мент, коли вона напrawdę була собача. Він ніяковів, збивався, починав пекти раків, тому здавався нерозторпою, та ще й був мізинчиком. Господарства на той час розподілялися просто: молодшому синові — основна земельна ділянка, старші ж лишалися безземельними. Від самого народження зростаючи без батька Ганса, меншенький досі не бачив себе в ролі голови родини.

— Я пробачити, не хотіти ображати фрейлейн, — ламаючо українською промовив прадід.

У відповідь дівчина весело засміялася, і від того її сміху хлопцеві стало зовсім зле — його пройняло всепоглинаючим жаром, хоча вітер усе ще нагонив хвилі холоду, обсипаючи хлопця дрібними краплинами впереміж із крижинками колючого граду.

— Тоді чому ти боїшся мене? — дівчина посмілішала.

Герхард завмер, а далі йому раптом схотілося зірватися з місця і кинутися просто під дощові струмені, щоб вони заслонили собою його силует. Він боявся й слово мовити, а пам'ятаючи настанови своєї

суворої матері, взагалі зараз прагнув лише одного: аби з'явилася з неба та огняна колісниця, що спускалася по Іллю, і так само взяла його, Герхарда, на небо живим і невидимим. Утім, нічого подібного не відбувалося — з розкритих небесних безодень не проливався огняний промінь, подібний до дороги, що нею могла б скотитися золотиста квадрига.

— Я не бійся вас, — провадив далі українською німець.

— Тоді покажися, який ти є, — змовницьки проспівала дівчина.

Хлопець збентежився. Що це вона намислила, ця незнайомка? Він довго стояв нерухомо, ніби прирісши до дубової кори й ставши частиною твердого покриву дерева. Наспів час діяти, тому Герхард ступив крок, обігнувши стовбур, і опинився поряд із сусідкою. Та поглянула на нього — і прадід завмер: у неї виявилися чорні, мов смола, коси, великі зелені сумні очі. М'який овал обличчя, легенький рум'янець на щічках і надзвичайно гарні, ледь розквітлі уста. Дівчина повела на хлопця очима й усміхнулася. Цим лагідним і трохи наївним усміхом вона одразу викликала прихильність до себе. Чорнобрива, струнка, тонкоорука — незнайомка приваблювала своєю безпосередністю і невинністю.

— А я тебе бачила. Ти ж часто ходиш цією стежкою, — промовила вона.

— Моя дім там, Im Dorf⁸, — відповів Герхард.

Вона знов усміхнулася на його ламану українську.

⁸ У селі (нім.).

Я був тієї миті поряд з Герхардом, адже моя суть була і його суттю. Я чув, як шалено гупає його серце, ніби млиновий вал, заразом перемелюючи на потерть усі юначі страхи. Ще трохи — і, здавалося, серцеві м'язи не витримають напруги, порвуться, позбавивши його мозок живильного кров'яного потоку. Але буквально за мить до такого трагічного фіналу він трохи заспокоївся і повів свою розмову з незнайомкою далі.

— Як ім'я твій? — спитався Герхард.

— Ганна. А як твоє ім'я? — ї собі запитала дівчина.

— Я Генріх... Ой, ні... Я є Герхард, — недоладно відказав прадід, чим розсмішив свою розмовницю.

Вона подивилася на нього так щиро, що він забув, звідки родом, куди йшов і як опинився під цим мокрим дубом, з віття якого досі скрапували набридливі дощові краплини. Так буває, коли несподівано потрапляєш у паралельний вимір, де всі твої досі тривкі знання про світ і життя в ньому виявляються нікчемним і нікому не потрібним мотлохом.

— Як ти, *Ist geraten?*⁹ — запитав Герхард.

— Сюди потрапила? Я корів ганяла на водопій, — відказала Ганна.

Хлопець знову зникнув. Він дивився на неї і не міг повірити, що така краса може існувати окремішнім всесвітом від нього. Адже краса — це генетична пам'ять про втрачений рай. Життя вчить нас тільки одного — дивуватися його досконалості. Я був неподалік і дивився, як чоловік і жінка застигли, опинившись на стику своїх двох світів, нашттовхнувшись на

⁹ Опинилася (*нім.*).

щось невидиме, скуті потягом одне до одного. Герхард намагався розпитати дівчину, щоб якось підтримати розмову, але йому бракувало знання українських слів. Тому він легко переходив на німецьку. Так, теревенячи, він навіть устиг прочитати їй уривок з книжечки модного на той час поета Гайне, що її, сам не знаючи навіщо, привіз до Шензее після навчання на церковного вчителя в місіонерській школі в Гамбурзі, куди посилала його громада. (Старенька його матуся грозилася спалити книгу легковажного поета, однак прадід устиг сховати її в комірчині.)

*Ich stand in dunklen
Träumen Und starrt ihr Bildnis an,
Und das geliebte Antlitz
Heimlich zu leben begann.
Um ihre Lippen zog sich
Ein Lächeln wunderbar¹⁰.*

Непоправний романтик, підживлюваний тим незримим відчуттям легкості всього, що діється, мій прадід був особливим серед менонітів, звиклих неухильно дотримуватися законів і постулатів. Жадання нового захопило ще молодого Герхарда, який, не вбачаючи для себе можливості працювати на землі,

¹⁰ Замріяно я дивився
На очі ті, на чоло —
Обличчя її на портреті
Враз оживать почало.
І посмішка чарівлива
З'явилася на устах.
(Переклав Я. Шпорта.)

обрав стежу духовну. Він напросився, а проповідник влаштував йому поїздку до навчального закладу, бо саме під той час занедужав місцевий лерер¹¹ і треба було подбати про дітей, аби вони не байдикували. Тим більше що шкільна освіта була обов'язковою для дітей віком до чотирнадцяти років. Шкільний день починався й закінчувався молитвою, а уроки велися німецькою, і тільки пізніше арифметику почали викладати російською мовою. Школи, як і молитовні будинки, розміщували паралельно вулиці, щоб вони відрізнялися від житлових будівель. У східній частині шкільного закладу була велика і світла класна кімната з високими вікнами. В одні двері входили й виходили учні, другі вели до кімнати вчителя. Зусиллями деяких подвижників¹² у найближчих поселеннях, як, наприклад, в Орлові, з'явилася школа з гуманітарним і різноплановим навчанням. Німці в молочанських колоніях були письменними, добре володіли літературною німецькою мовою. Доходило до смішного: німці-лютерани, які мешкали поруч, не розуміли належною мірою літературну німецьку, тому спілкувалися з сусідами-одноплемінниками містечковою нижньонімецькою говіркою, у той час як меноніти розмовляли з ними загальноновживаною мовою.

¹¹ Лерер – учитель (нім.).

¹² Серед них – Йоганн Йоганнович Корніс (20 червня 1789 року, Бервальде, під Данциґом – 13 березня 1848 року, Орлов, Бердянський повіт, Російська імперія) – колоніст, землевласник, менонітський і громадський діяч, який багато зробив для розвитку громадської освіти.

Чи варто казати про те, під якою пильною увагою всієї громади перебував Герхард, призначення якого було нести ясне світло християнства дітям, наставляючи їх на добрий шлях Божої Істини? Але коли мій прадід так неочікувано зустрівся з Ганною, він про все це геть забув, позаяк любов змушує людину сприймати речі інакше. Він говорив з нею і говорив, а вона, не розуміючи й половини сказаного, дивилася на нього чистими ясними очима. Так народжуються нові зірки. Так сонце розсіює ранкову пітьму, а весна розтоплює крижані окови зими.

— Ти прийти завтра? — спитав Герхард свою розмовницю.

Але та промовчала і тільки ніжно-ніжно подивилася на нього, ніби намагаючись відшукати в його очах якийсь таємний шифр, відбитий на зіницях і видимий тільки їй. Доц нарешті вщух, тож Ганна помахала йому рукою й побігла ген до поля. Герхард ще довго дивився їй услід, ніби ступав за нею просто у відбитки босих ніжок, залишених у мокрій траві. Дівчина іноді озиралася, і тоді її дзвінкий сміх розливався солов'їними трелями.

Коли він повернувся додому, його постаріла матуся Марта шила при самім вікні, там, де тьмяне скло пропускало більше сонячного світла. Вони жили в одній з кімнат великого одноповерхового будинку, в яких зазвичай мешкало кілька родин. Німці часто брали до себе в дім своїх німецьких батьків, коли ті не могли вже дати собі ради без сторонньої допомоги або коли старші поступалися своїм житлом молодшому поколінню. Оханням і аханням зустріла матуся

свого змоклого як хлющ Герхарда з розтріпаним волоссям на голові. Вона веліла йому зараз же перебраться в усе сухе. Помітивши полум'яний погляд сина, Марта не могла зрозуміти причину його такого аж надто веселого настрою. Він же нічого не розповів їй про зустріч з дівчиною.

Я був того вечора поряд з Герхардом, як бував поряд з ним багато разів, бо він — це моє далеке «я». Він, як завжди перед сном, читав Святе Письмо, те місце в ньому, де розповідалося про царя Давида, коли той підглядав за Вірсавією і побачив, що та жінка вродою своєю приємна для його ока, а спокусившись, замислив страшне — позбутися чоловіка своєї нової коханки чужими руками. «Дивна історія, до чого вона тут?» — спитав тоді сам себе Герхард. Матуся його вже заснула, і лише воскова свічка своїм мерехтливим сяйвом визолочувала по краях Герхардів самотній обрис. Він подумав, що любов часом набуває несподіваних форм, а його щирий потяг до Ганни чистий, адже вона не зв'язана путами іншого шлюбу. Я хотів застерегти його, аби мав себе на бачності, мені на той час уже було добре відомо про чорну тінь, що розпростерла свої крила над нашим родом. Та я, на жаль, поряд з ним був усього лиш безтілесним духом, позбавленим здатності виконувати язиком і губами звуки в слова. І лише з гіркотою спостерігав за Герхардом, безсилий бодай чимось йому зарадити.

Він зустрічався з Ганною ще кілька разів. Вони так само стояли під деревом, як тоді, коли їх загнала туди нагла злива, і якимось він наважився і взяв її тендітну

долоньку в свою руку, відчувши усю вразливість і захищеність дівочого тіла, усю грацію довгих ніжних пальців.

— Як буде... Liebe?¹³ — поспитав він.

— Що-що? — здивувалася дівчина.

— Liebe... Як це... Жінка та чоловік... Почуття, — мучився Герхард.

— А... Це зветься кохання, — розсипалася сміхом Ганна.

— Ка-хан-ня-я. Я тебе ка-хан-ня-я, — протягнув мій прадід.

Вона мимоволі всміхнулася і ледве-ледве, так, що було чутно тільки їй, прошепотіла: «І я».

Звідтоді минув місяць. Якось після служби Божої, коли скінчилися заняття і школярі горохом висипали з довгастої шкільної будівлі, а далі подалися єдиною прямою вулицею селища по своїх домівках, Герхард поспішив до знайомого дуба. Як ішов дорогою — не пам'ятав, його ноги, здавалося, не торкалися землі, а підшви ковзали пухнастими волотями ковили, що м'яко стелилася полотном поля, збиваючи з них сливе невагомі її насінини на поталу жаркому степовому вітерцю. Ще трохи, і він знову тут, під прихистком того самого віття, що, майже торкаючись землі, утворює склепінчасту подобу печери. Але сьогодні вона не прийшла. Герхард німотно простояв під деревом дві години, поки вечірні сині сутінки не залягли над пагорбами, немов скинута з плечей шовкова шаль. Вона не прийшла. Так само другого й третього дня...

¹³ Любов (нім.).

Мій прадід марно видивлявся вдалині кольорові плями Ганниної спідниці, її легку, майже пташину ходу, адже вона пурхала в повітрі, мов молоденька сойка. Це були дивні дні, оскільки очікування породжує в нас особливі думки, в яких ми то звинувачуємо, то виправдовуємо себе. Герхард відживляв у пам'яті свої зустрічі з дівчиною і думав, коли саме, якої фатальної миті він припустився помилки, чим образив ніжне дівоче серце. Він тисячу разів картав себе за якесь слово, що могло його коханій здатися зазіханням на її невинність. Хлопець ляскав себе долонею по лобі, караючись через власну недолугість. З чим можна порівняти муки кохання? Хіба що з фізичним стражданням людини, якій зненацька ламають хребет, і каліка, зціпенівши в своєму горі, залишається з бідною сам на сам.

Ще тиждень марно приходив хлопець до заповітного дуба. Але Ганна більше не з'явилася. Тінь осмути впала на лице Герхардові, він змарнів, навіть пропустив заняття в школі, пославшись на хворобу. Гармидер у класі, який здіймали на уроках його неслухняні учні, нагадував потривожений бджолиний рій у вулику, тож молодий учитель змушений був навіть кілька разів виставляти бешкетників за двері, щоб батьки бачили, як поведуться їхні нащадки. Зазвичай таким шибеникам удома перепадало на горіхи, і наступного дня учні нишкли. У Герхардовім серці оселилася печаль, на уста лягла полинна гіркота, він нікого не бажав бачити.

Це сталося надвечір. Дивно, але найчастіше драми розігруються наприкінці дня, ніби тим самим завер-

шуючи мізерне животіння. Він самотньо сидів у кімнатці, серед своїх книжок, аркушків з віршованими рядками і дорогими серцю нотатками щоденника, в якому ретельно збирав усі найпотаємніші почуття й думки. Раптом знадвору почувся крик, саме звідти, де обора межувала з городом. Потім пролунали ще вигуки і грізна різноголоса лайка українською мовою. Авжеж, на лайливих словах колоністи розумілися добре, хоча майже не вживали їх. Мій прадід вибіг у двір і побачив натовп німців, проти яких стояло з десятеро чоловіків — місцевих селян. Вони гнівно щось вигукували, деякі стрясали в повітрі вилами, а дехто взагалі готовий був накинутися на колоністів. Матуся стояла віддалік, затуливши рота рукою, налякана виглядом розгніваного гурту. Старші брати намагалися розібрати, чого від них хочуть, але погано розуміли місцеву мову. Прибіг проповідник, захопився примиряти протиборчі сторони.

— Учителю! Гукніть учителя! Покличте Герхарда! — зіпав проповідник, стаючи між двома таборами.

Але мого прадіда не треба було кликати — з приступців ганку він уже поспішав до натовпу. Підійшовши ближче, щоб його зміг забачити проповідник, Герхард махнув рукою, звертаючи на себе увагу.

— Поясни, чого їм треба! — гукнув проповідник.

Герхард подивився на юрбу, аж раптом за широкими плечима селян, за їхніми кучматими головами і наїжаченими гостряками вил углядів Ганну і враз усе зрозумів. Отже, вони прийшли по нього, запідозривши в їхніх стосунках щось жахливе. А за якусь секунду до подальших подій сталося непередбачуване — хтось

із місцевих селян ненароком штурхнув ліктем проповідника, і той, як куль соломи, упав на подвір'я, здійнявши коричневу хмарку пороху, що на мить сховала проповідника з очей. І тоді, щоб запобігти бійні й побиттю своїх миролюбних, толерантних братів, Герхард гукнув щосили:

— Досить! Досить! Досить!

Якийсь час усі заспокоювалися, проповідник приходив до тями. Селяни, почувши знайому мову, теж принишкли. Наперед виступив дебелий дядько, справжній козарлюга, як їх описувала Ганна: високий, ставний, із заправленим за вухо оселедцем. Саме на таких полювала російська цариця Катерина, саме з таких складалося славне військо запорізьких січовиків. Він сказав усього лише кілька слів, і його розкотистий, низький, басовитий голос був сповнений гуркоту військових барабанів. Не знадобився тлумач, щоб зрозуміти невдоволення — він прийшов по Герхардову душу. Чолов'яга люто потрясав над головою кулачищем і весь аж кипів від обурення. Але мій прадід не бачив перед собою грізного опонента — він дивився поверх голів, намагаючись уловити зіницями промінчик погляду Ганни, яка злякано спостерігала за веремією. Йому хотілося закричати, що він кохає цю дівчину всім своїм серцем, яке враз затопила хвиля ніжності, і що не буде йому спокою, якщо вона дістанеться іншому. Та він змовчав. Це тривало зовсім недовго, але того вистачило для матусі Марти, аби все втямити. Вона дивилася на парочку закоханих, роз'єднаних стіною людської жорстокості, а потім розвернулася і пішла в дім.

Того вечора, коли всі порозходилися і Герхардо-ві сяк-так удалося запобігти побоїщу, хлопець сидів у саду під яблунею, що її встиг посадити його батько Ганс. Величезні, завбільшки з два кулаки яблука важко звисали на тонких вітах, мов гирі. Він про все розповів матері, яка покликала до розмови проповідника і братів, розуміючи катастрофічність можливих наслідків для сина. За традицією порушення моральних норм каралося вигнанням з громади. Тож на нього напевно чекали відірваність від німецького роду і зречення віри. Проповідник підвищував голос: який приклад Герхард подає молодим і незрілим умам, так необачно вчиняючи? Адже інші можуть зробити те саме, і що буде, коли кожен надумається втікати з колонії, хто тоді залишиться? Матуся голосила, примовляючи: добре хоч батько не дожив до такої вселенської ганьби. Хлопець намагався пояснити, що його почуття подібні до загартованої криці — справжні й дорогі, але, на жаль, мій любий Герхарде, — яке кому діло до життя людини, коли вона стикається із системою засад і порядку? Ніхто його не слухав. Отже, він мусив обирати — стати ізгоєм чи героєм.

Тієї ночі він довго не міг склепити повік. Мій прадід думав про козака, про його полум'яну промову, з якої він зрозумів лише грізну інтонацію та децицію слів. Мабуть, що й Ганні так само не мед, бо ж притягли її з собою, погрожували, либонь, що й стидали. Нарешті Герхард, вразливий юнак, насичений наївністю закоханого, вирішив викрасти дівчину і поїхати з нею вдвох якнайдалі звідси. Ніколи в житті він ще

не думав так рішуче, й тепер, розхвильований, лежав у кімнаті і мріяв, дивлячись на білясту пляму вікна, просоченого місячним мерехтінням. Марно силкуючись заснути, він подумки уявляв, як піде вранці до дуба, щоб розповісти про все коханій, зібрати речі й майнути з нею на південь, до Криму, де так само були вже німецькі поселення. От тільки чи приймуть його там, терзався сумнівами Герхард, пам'ятаючи суворі принципи своєї віри.

Але над ранок, коли проспівали перші півні й прохолодна роса вкрила пелюстки і стебла зелених кущів під вікном, він згадав недавню розмову з матір'ю і проповідником. Підкоряючись якимсь своїм відчуттям, одному йому відомим помислам, думкам, що роїлися в голові, побрів він до знайомого дерева. Його важка хода залишала на глині й піску глибокий відбиток чобіт, мов чіткий трафарет. Його палкі надії чомусь озивалися в серці притлумленим болем, а пригаслий погляд марно намагався віднайти поstattь коханої, яка б ховалася за стовбуром, чекаючи зустрічі з ним. Герхард заплакав. Чи є щось більше, ніж очікування кохання? Кому до снаги витримати пристрасне жадання і не схибити, не оступитися? Хіба кохання не є абсолютним благом? Герхард хотів побачити Ганну і гукнути, що ніколи її не відпустить. Але коли його очі вгледіли знайоме різьблене листя, а ноги самі вивели на втоптану стежину, коли він зміг би відчути запах коханої, що нагадував аромат розквітлих абрикос, тоді він упав ниць, і губи його стрілися не з дівочими устами, а з жаркою степовою землею. Дивно, але нараз густий пах чорнозему, що

вдарив у ніздрі, подарував йому нове знання: він гостро відчув, як пахне смерть — вона пахла польовими квітами. Це так вразило його, що він заціпенів на якийсь час і так лежав долілиць, ніби наслухоючи голоси своїх давно померлих предків.

Я спостерігав за ним. І так само чув цей дух землі. Відчував порухи думок, що безнастанно тривожили його зневірену душу. Мені б підвести його, допомогти, але ж моя участь у цій історії зводилася лише до ролі незримого споглядача. А потім сталося таке. Герхард підвівся, сягнув рукою до шкіряної сумки, що її він ніс на плечі. Дістав пляшчину з олією, відкоркував, розлив по стовбуру дуба, викресав іскру і підпалив. Кора спалахнула миттєво. Полум'я розгоралося потроху, здавалося, не вельми бажаючи пожирати свіжу оболонку дуба. Але підживлений олією вогонь, повільно роздмухуваний вітром, уперто дерся догори, аж поки не спалахнула верхівка, обсипаючи додолу яскраві огніни замість листя. Герхард мовчки дивився на палаюче дерево — єдиного свідка їхніх з Ганною спіткань, а далі обернувся й рушив у бік колонії. Саме тоді, коли він поплентався додому, за його спиною широкий і могутній стовбур столітнього дуба надломився і важко упав на землю, здіймаючи стовп палаючих скалок і куряви.

Більше Герхард ніколи не бачив Ганну. Він залишився в колонії, спалив свого щоденника і томик Гайне разом. Але цього разу він не спостерігав, як полум'я пожирає книгу і його сокровенне, здавшись на ласку суворої долі. Його тонка і вразлива нату-

ра ніби зашкарубла. А наступного року мій прадід одружився. Її звали Тіна, вона мала двадцять років і була дочкою проповідника. Вони оселилися в окремому будиночку, бо ж родина росла, і тесть допоміг їм перебратися в добротне житло, ближче до школи, у центр селища. Родина Герхардова приростала новими дітками, і за три роки на світ з'явився Франц Плетт, мій дід. А за ним — іще двійко дітлахів. Та потім сталося нещастя. Хтозна, що було тому причиною, чи то незмішані гени в середовищі колоністів, що призводили до жахливих хвороб, чи те, що мій прадід втратив своє єдине справжнє кохання. Ніхто не міг би сказати напевно. Відомо єдине: маленький Франц, щойно досягши своїх двох рочків, майже осліп і пересувався тільки навпомацки.

Так починається історія мого діда Франца, який першим спробував зруйнувати прокляття нашого роду.

Розділ 3

У мороці

Схід сонця у південних степах розпочинався легким просвітом, що з'являвся з невагомго світіння між пагорбів, яке промальовувало верховіття дерев, увиразнюючи кволі гілочки і соковите листя. Далекий контур обрію білів, ніби на нього хлюпнули цебро молока і воно розтікалося навсібіч, вибілюючи околи. Відтак спалахувало ясно-червоне розтушування, чітко показуючи величину висхідного світила. Півколо сонячного диска виповзало повільно, ніби виростаючи з-за небокраю, як величезна ягода. Перші сонячні промені падали на німецьку колонію Ней-Шензее, проявляючи, як на фотоплівці, з похмурого повітря охайні будиночки, доглянуті садки і квітники. Яскраві блищики з глазурованої черепиці дахів надавали помаранчевих відтінків повітрю, перетворюючи його на ледве вловимий кольоровий серпанок. На одному з дахів виднілися темні літери: «Г. П.». У цьому будинку жив мій дідусь Франц.

Життя в німецькому поселенні прокидалося рано, адже одних колоністів кликало до роботи поле, а робочих рук інших дожидалася цегельня. Я бачив, як мій народ освоїв цю благословенну українську землю за сто років: багатопверхові будинки, мануфактура, млини, навіть банки вирости, ніби за помахом руки. Серед працелюбних німців побутувала думка, що гроші мусять працювати, їх не годиться витратити на дозвільні розваги, адже добробут оцінювався, як божественне втручання. Роботящі, організовані, відповідальні — цей час був розквітом для колоній.

А що населення стало більше, частина молочанських колоністів перейшла до нових поселень, купивши землю в українського землевласника. Тож мої предки переїхали після 1871 року за річку Інгулець, на правий її берег¹⁴. На лівому березі було створено колонії лютеран і католиків. Увесь регіон виявився заселений німцями. Тоді ж було скасовано пільги для осельників. Німецькі колоністи надалі мали ті самі права, що й місцеві селяни.

Я бачив, як прокидався спозаранку п'ятирічний Франц, як він розплющував оченята, що ними майже нічого не бачив. Тільки розмиті світлі й темні плями і нечіткі обриси відбивалися в його зіницях: так глядач бачить зіпсоване старе кіно зі збитою різкістю

¹⁴ Землі для Заградівської колонії було куплено в поміщика Леоніда Вікторовича Кочубея. Як відомо зі спогадів менонітів, загальна вартість землі становила близько 500 000 рублів. Покупці позичили в Херсонському земському банку 205 700 рублів. Поселенці повинні були відшкодувати материнській колонії з розрахунку 25 рублів за десятину для того, щоб покрити всі необхідні витрати.

на кінопроекторі. Хлопчик обмацував ліжко, торкався його, щоб відчути м'якість бавовни, адже доторки йому говорили більше, аніж зображення. Якщо цієї миті піднятися над ним, вознестися у високість, поглянути згори, то можна побачити, що дім збудовано літерою «Г» і кімната хлопчика, де він спав з іншими дітьми, розташована в його глухій частині, біля входу до великої кухні. Там обідала вся родина. Франц уставав, вирушав до гурту, і можна було бачити, як він бреде напوماцки, мов старий блукач, як проходить у кухню, проминає піч, обличковану полив'яними кахлями з невигадлигим, але зрозумілим, як німецька вдача, візерунком. За піччю, в кутку кухні, були приступці, що вели на другий поверх, де на величезному горіщі зберігалися запаси хліба. Франц підводив догори голову і, здається, відчував над собою лантухи, натоптані збіжжям і житнім борошном, ящики з картоплею і вуджене м'ясо, підвішене на бантинах. Хлопчик принюхувався, ворушив носиком, жадібно вловлював ним молекули різних їстівних смаків, що просочувалися крізь стелю. Запахи для нього оживали потужніше, ніж побачене очима. Він чув, як пахне чавунна пательня на плиті. До нього доносився сморід забитої свинячої туші, залишеної до ранку в льодовні по сусідству з кухнею. Руді корови, особливу породу яких — червону степову — виведено колоністами, пахли молочною сумішшю, настояною на духмяному сіні, і Франц виразно міг учути цей запах, хоча хлів стояв окремо від дому. Потім він прямував у друге крило, що йшло паралельно вулиці, там розміщувалися кімнати, а далі — сарай для

сільгосптехніки, крупорушка, друга кухня. Вже там він уловлював мережею своїх рецепторів тоненькі ароматні струмені повітря з фруктового саду, що ріс за домом, з виноградника і шовковичної плантації. Франц повертав голову, вдихаючи цю п'янку сполуку, безпомильно визначаючи за нею, куди йому йти. Ще трохи — він опинявся на подвір'ї і, перш ніж ступити на траву ногою, відчував ніздрями цілий бархотинний букет із квітучого різнотрав'я. Отже, попри свою сліпоту хлопчик не був безпорадний.

Перші роки він майже не виходив з дому, а його матуся Тіна невідступно наглядала за ним, боячись, щоб він не перевернув на себе гарячий горщик із кашею чи не наштрикнувся на вила в сараї. Проте Франц швидко освоївся у не вельми доброму до нього світі. Він, ніби маленьке підсліпувате цуцення, задирав голову, вловлюючи тонкі нитки запахів, що струмували до нього в повітрі не гірше за ручаї в степових видолинках, а поганий зір, навпаки, допомагав — хлопчик навчився орієнтуватися по відблисках, темних силуетах, плямах меблів, аби не впасти, не поранитися. Пізніше він зміг сам вибиратися на моріжок, ходив до саду і навіть міг зірвати низько звисаюче яблуко, знайшовши його за кислуватими пахощами. Згодом легко сам доходив до краю саду, де його спиняли зарості дикої колючої ожини, що розрослася тут задовго до прибуття колоністів. Щодня він збільшував відстань свого маршруту, ніби досвідчений лісовий мисливець, прокладаючи свій шлях серед будівель, утоптаних стежин, корчів та колод. Він заходив щоразу далі в степ, підставляючи лич-

ко гарячим струменям, що несли присмак ковили, мати-й-мачухи, валеріяни з кам'янистих пагорбів. Франц не міг розрізнити тонкощі відтінків кольору, але він сприймав світ по-своєму, не так, як інші люди, позбавлені цього ганджу. Його нюхові рецептори розвинулися надзвичайно, допомагаючи хлопчикові об'ємно сприймати місцевість, помешкання, людей. Франц швидко запам'ятав, що матуся завжди пахне вареною бараболею, а батько — грудочками шкільної крейди. Навчився розрізняти кожного зі своїх братів і сестер, тільки-но вони ступали на поріг рідної домівки.

Настав той день, коли Францові виповнилося вісімнадцять. Він саме повертався додому після прогулянки степом, а брат вже стояв на порозі з відрами і виглядав його. Щойно колоністи оселилися в Ней-Шензее, виявилось, що в цій місцевості недостатньо підземних вод. Часто посушливого літа німецький плуг скрипів, насилу дряпаючи суху землю. Спершу колоністи їздили по живильну вологу до криниць за десяток верст, а пізніше, коли ґрунтові води піднімалися і колодязі наповнювалися, їм доводилося замикати їх, щоб ніхто не вичерпував їхню воду вночі.

Брат зустрів Франца і сказав, що їхній батько помирає. Природа полюбляє символізм, адже саме мовою знамень і звертається до своїх дітей Всевишній. Отже, єдине, що робить людина протягом життя, — це поступово всихає, як і рослина. Герхард лежав на ліжку — змучений, худий, хворий. Його погляд постійно блукав кімнатою, ніби він шукав сховані від

нього невідомо де якісь важливі речі. Вся родина зібралася перед ліжком недужого, всі його нащадки, адже діти — це найскладніше людське творіння. Згорьовані, вони розуміли, що не сьогодні-завтра він піде від них назавжди: надто коротким виявився його земний шлях. Але перш ніж Герхардів дух покинув з останнім подихом тіло, поки в його легенях ще зберігалось повітря, а рот не засипало сухою глиною, він зумів підняти свою пазуристу худу руку і простягти суху долоню, ніби намагаючись доторкнутися до дружини і враз подорослілих дітлахів.

— Діти, пильнуйте за тим, щоб обрати собі добру долю і щоб у вас її не відняли, — сказав він упевнено, аби всі почули його заклик.

Та мало хто, крім мене — а я теж був там, непомітний у темному кутку, — міг зрозуміти той глибокий трагізм, що бринів у цих словах помираючого, адже звертався він передусім до себе. Я вдивлявся в тіні, що падали на присутніх у кімнатці, однак усі вони були чорні, сповнені непроглядного нічного мороку. Я звертав увагу на мерехтливе горіння олійної лампи, намагаючись відшукати подібний вогонь у погляді тих, хто був тут, — вогонь, який завжди сяяв в очах мого прадіда. На жаль, ні в кому не знайшов я нічого такого. Хіба що у Франца, який стояв поряд. Йому не треба було підходити до ліжка вмирущого, щоб чути, як швидко змінюється запах тлінного тіла. Він плакав, бо міг уявити собі все: і квітучі луки, і кобилу, що пасеться на пагорбі, і перехожого з клунком, який стомлено бреде стежиною в густий ліс. Але Франц не міг пригадати обличчя свого батька, йому не були

знайомі його риси, покарбовані зморшками втра-ти, він не бачив жовтуватої рідини ока з ідеальною блакитною зіницею в ньому. Герхардів запах зникав, випаровувався назавжди, і мій дід оплакував утрату свого батька, переживаючи її найбільчіше з усіх дітей, адже з його пам'яті рідний образ стирався остаточно й безповоротно.

А за п'ять років сталося таке. Колонію вже годі було впізнати. Тут було прокладено бруковану дорогу, і меноніти мали змогу часто їздити за річку, до лютеранського Кронау, щоб збути продукти на місцевому ринку. Виросли нові поселення, навколо яких німці розсадили ліси і сади. Усе змінилося: степова пустка перетворилася на пристанок для людей, що прагнули жити по совісті на засадах свого віровчення. Я довго шукав Франца серед полів, нишпорив очима на висотах каменоломні, видивлявся у триповерховому млині, але ніде не міг знайти його, хоча знав, що він десь таки є. Аж нарешті, коли я підібрався до лікарні для психічнохворих, раптом побачив його, вже цілком дорослого юнака, одягненого в білий халат, — повільно ступаючи, він котив поперед себе немічного дідуса на візку. Франц пересувався неквапливо, було помітно, що він за звичкою піднімає догори лице, щоб уловити наближення перешкоди, розгледіти своїм слабким зором темні людські силуети, які могли наближатися до нього. У великому доглянутому саду були й інші недужі, які смикали головами, скрикували або завмирили, ціпеніючи: так спотворювали їхні тіла душевні муки.

Я підслухав розмову дівчини-фельдшерки й сивочолого ординатора, що стояли поряд, готові прийти на допомогу нещасним, які прогулювалися на свіжій повітрі.

— Цей Франц напродиво добре ладнає з пацієнтами, — промовляла дівчина.

— Він розрізняє їх по запаху. Дивно, як таке взагалі можливо? — вторив їй сивочолий.

— А чи не допомагає йому сам диявол? — занепокоєно спитала дівчина.

— Диявол, голубонько, не має такого доброго серця, — заспокоїв її бесідник.

І тоді я зрозумів, що втрапив до лікарняного саду, серед якого стояла психлікарня «Філадельфія» на два поверхи, заснована менонітами-меценатами. Доречно зазначити, що тоді майже всі психіатричні заклади нагадували в'язницю. Зачинені у вузьких, з низькими стелями палатах-камерах брудні душевнохворі, просяклі власними смердючими нечистотами, поприпинані до ліжок шкіряними наручниками, нещасні вили денно і нічно, поступово втрачаючи людську подобу, і роками, найчастіше — до скону, змушені були сидіти в цих «милосердних» закладах — зі ставленням гіршим, ніж до тварин. Нещасних заспокоювали, вдягаючи на них гамівні сорочки, серед методів лікування застосовувалося переливання овечої крові чи обливання крижаною водою. У часи, коли серед медиків ще жили переконання про те, що людські якості можуть залежати від форми черепної коробки (яка частина голови опукліша, та й найбільш розвине-

на¹⁵); коли ще були сильні середньовічні міфи, у «Філадельфії» страждених лікували вже за останнім словом медичної науки, яку туди приніс прибалтійський німець-професор. Іноді мені здавалося, що я потрапив до панського маєтку, а не до притулку цих занепалих духом аж до безумства людей.

Франц віднедавна працював помічником у лікарні, де персоналу бракувало, адже не кожен був готовий дивитися на людські страждання, а надто, коли неможливо зрозуміти їхню причину. Його слух розвинувся надзвичайно і був чутливим, як у дикого звіра. Рухи стали чіткі й вивірені. Він не бачив спотворених гримасою обличчя психічнохворих, але міг вільно ходити палатами, приносити їжу, питво, допомагати з уживанням заспокійливих трав. Утім, для нього існувала одна заборона: проходити в кінець коридора, де містилися буйні божевільні, справжні шаленці чи причинні. Керівництво лікарні вважало, що Франц не зможе з ними впоратися у разі чергового неподобства.

Настала зима. Глибокий сніг, що випав навкруги, обернув будівлю на іграшковий будиночок, опушений м'якою ватою, — достоту такий, як їх малюють у зимових казках. Дороги замело, і той сивочолий ординатор, про якого я згадував раніше, не зміг приїхати на робочу зміну. Він мешкав у Орлові. Здавалося б, що там добиратися, утім тривалий снігопад так поперемітав усі шляхи, що здолати відстань можна було хіба що на повітряній кулі. Тож професор, за браком

¹⁵ Френологія — одна з перших псевдонаук, основним положенням якої є твердження про взаємозв'язок між психікою людини та будовою поверхні її черепа.

персоналу, змушений був одіслати мого діда в той далекий коридор, хоча й під наглядом медсестри. Франц хвилювався, судомно стискав руки, наляканий тим, що серед тяжкохворих є особливо небезпечний. Це не був селянин, який міг легко зарубати кривдника одним рухом коси, ані божевільний німець-робітник, що вдарився головою на будівництві, а згодом почав жбурляти в перехожих цеглою. Це був навіть не приїжджий москаль, що припхався сюди з Уралу в пошуках кращого життя, але замість працювати почав у горілку вкидатися й допився до білої гарячки. Ні, найнебезпечнішим виявився малий дев'ятирічний пацієнт. Попри свій юний вік, хлопчина був таким дужим, що міг скрутити трьох дорослих. Дивне щось коїлося з ним. Хлопчик часом накидався на медсестер, як лев, а іноді завмирав, дерев'янів, перетворюючись на саму покору. Лікарі лише розводили руками, блукаючи у здогадах, звідки в дитини взялася така нелюдська сила. Християни-меноніти шепотілися поміж себе: мабуть, диявол оселився в ньому. Але чому саме безневинне дитя стало жертвою нечистої сили, цього ніхто не міг пояснити.

Отже, Франц з деяким острахом увійшов у двері, що їх медсестра задалегідь одімкнула ключем. Світло падало з вікна на ліжку, надаючи легкого помаранчевого полиску білим простирадлам. Це світіння очі мого діда сприймали як білувату пляму, що давала йому змогу зрозуміти: хворий або десь перед ним, або в кутку, де було темно, і там він його розгледіти не міг. Тож він прийняв, щоб серед медичних запахів властивим тільки йому розвиненим чуттям уловити

тонку ауру людини. Йому знадобилося пів хвилини, щоб відкинути все зайве і визначити, де сиділа дитина. Медсестра стояла позаду, приголомшена картиною пошуку, і не наважувалася увійти до палати.

— Я знаю, що ти тут, — промовив Франц.

У відповідь — напружена тиша. Хлоп'я сховалося за тумбою, очевидно, злякавшись захожих людей.

— Я не покривджу тебе, а ти — мене, — сказав мій дід.

Нічого не відбувалося, так ніби він говорив у порожнечу. Нарешті Франц зміг розпізнати, чим же пахнув хлопчик, і, сам приголомшений цим відкриттям, на хвилю спинився, а далі мовив:

— Гаразд, я не даватиму тобі воду. Ось дивися, тут лише хліб і каша, — він показав пальцем на візок і швидко передав медсестрі жбан із компотом.

Сестра обережно взяла посудину, не розуміючи, що відбувається, не ймучи віри своїм очам, бо з сіруватого кутка раптом проступила постать хлопчика, який покірно зробив крок їм назустріч. Від хлопчика пахло застоїним болотом, але відчував це лише Франц.

Так траплялося багато разів. Наляканий худорлявий хлопчисько виходив назустріч тільки Францові, бо якоюсь своєю зраненою свідомістю, своєю зворохобленою душею визнав у моєму дідові таку саму неповносправну людину. Тоді у німців, тих-таки менонітів, проявлялися психічні розлади і спадкові захворювання. Почасти причина була у замкненості спільноти колоністів, де шлюби укладалися тільки з єдиновірцями. Вісімдесят відсотків менонітів мали

всього двадцять прізвищ. Я знав це, бо моє знання природне, закарбоване в комірках пам'яті, мов письмена, що їх залишили на стінах печер наші невідомі пращури. Іноді мені здавалося, що я і є родова пам'ять мого народу. Франц же не здогадувався про такі матерії, адже його серце було просте, як млинове жорно. Завдяки якомусь своєму чуттю, вродженому відчуттю добра він жив, покладаючись більше на свій нюх, слабкий напівзір і слух, аніж на догми.

— Як тебе звуть? — запитував хворого хлопчика Франц.

Той не відповідав, відвикнувши за довгу мовчанку складати переривчасті звуки в зрозумілі слова, нарешті нерозбірливо замимрив, намагаючись сказати, що він усе-таки пам'ятає. Так тривало, поки якимось хлопчик вимовив повільно, ніби виточуючи в роті мідну пластину: «Ґустав». Кожного робочого дня мій дід приходив до нього, щоб просто посидіти поруч на ліжку. У мовчанні часто більше сенсу, адже воно щире. Франц розповідав Ґуставу про аромати полів, про шовкове пасмо запахів, що стелеться над полем. Він говорив про ті стежки в полях, які зміг пройти малим, як першовідкривач. Ніхто не годен був зрозуміти прихильності цих обділених людей, адже часто симпатії виникають як об'єднання спільним болем. Що ж, біль у них був різний, як і світосприйняття.

Франца часто запитували, як йому вдається знаходити спільну мову з неспокійним пацієнтом, та дід мій не бажав ділитися своїми непевними здогадами про те, що ж саме сталося з Ґуставом. Погодьтеся, грань між хворим і здоровим занадто тонка, тож він

відмовчувався, аби про нього так само не подумали, що він несповна розуму. Але якось, коли він попросив медсестру прочитати йому історію хлопчикової хвороби і почув, що його мати потонула в річці, коли той був зовсім маленьким, мій дід спробував уявити, як на очах хлопчика його матусю підхопила стрімка течія, як вона вдарилася об корч, втративши паморочки... У біографії маленького Густава ця сумна історія була однією з десяти, що встигли трапитися з ним і його родиною. Але Франц виразно зрозумів, що саме ця трагічна пригода і є причиною розумового розладу дитини. Відтоді хлопчик просто підсвідомо боявся води і влаштовував погроми та істерики щоразу, коли йому приносили глек із питвом.

Натомість Франц замочував м'якуш хліба, приносив хлопчикові більше фруктів та овочів, просив, щоб хворому готували рідкуваті супи, і наполіг на тому, щоб Густаву не показували воду. Не будши певним, що його прохання сприймуть не як безглузду забаванку, мій дід нічого не пояснював персоналу, лише просив звіритися на нього. Прибалтійський професор, побачивши, що найагресивніший пацієнт перетворився на лагідне ягня, наказав робити, як скаже Франц.

Так тривало до весни. Знудьгувавшись за зимні місяці за розмаїтими пахощами саду, мій дід виводив Густава з палати на прогулянку, щоб посидіти з ним на лавці. Ніхто не міг долучитися до цих двох, боячись зруйнувати ту крихку рівновагу.

— Поглянь навколо, яким прекрасний буває світ. Ти ж можеш побачити його очима, — говорив Франц.

— А ти? Не можеш? — відповідав Густав.

— Я можу бачити його тільки душею, — хитав головою мій дід.

Ці дні, сповнені нових надій оживаючої природи, пилку, що облітав з лапок пролітаючих бджілок-трудівниць, свіжості північних вітрів, були для них справжнім раюванням.

— Чого ти хочеш? — запитував Франц, маючи на увазі ковдру чи їжу.

— Я хочу жити, — раптом вимовляв Густав, дивлячись на свого незрячого товариша.

Той усміхався, вбачаючи в цьому хлоп'ячому прагненні до життя паростки дорослої усвідомленості.

— Іноді я думаю, що ж буде далі, — тихенько казав Франц.

Хлопчик на мить завмирав, утоплюючи погляд у далеч, а потім промовляв щось дивовижне.

— Далі буде майбутнє, — шепотів Густав.

Я був тоді поруч. Чув, як вони балакають про дрібниці і про щось важливе, як повільно страх полишає змучену сіпанням міміку дитини, вже звиклої реагувати потворною гримасою на будь-чий порух. Я бачив, як лагідніше погляд хлопчика, як у ньому поступово проступають людяність і співчуття.

Проте біда приходить завжди несподівано. Сталося це за тиждень. Франц саме прийшов на вечірню зміну, хоча зазвичай працював тільки вдень. Але напарник захворів, тож мусив його підмінити. Оскільки мій дід не міг розрізняти усіх відтінків сірого, йому було важко пересуватися в нічній пітьмі, і він почувався ще безпораднішим, ніж при денному

світлі. Та його надзвичайно чутливий нюх став йому у пригоді й цього разу. Щойно він переступив поріг лікарні, відчувши під ногами дошки підлоги, як учув запах вогню. Легкий, ледве вловимий димок, який тільки-но почав поширюватися по ординаторській, де медсестра ненароком перекинула лампу, олія розлилася, і полум'я миттю охопило рушник. Поки вона бігала, щоб набрати води у відро, Франц уже зійшов на другий поверх і зрозумів, що полум'я підбралося до шафи з халатами й тепер пожирало їх. Медсестра вбігла до кімнати, коли та вже була заповнена клубами чорного задушливого диму, тому не змогла підібратися до осередку займання. Вона з вереском вибігла і, знетямлена від істерики, наштовхнулася на Франца. Такий стрімкий розвиток подій не залишав жодного шансу — пожежа бурхала, розгораючись. Мій дід гукнув медсестрі, щоб вона заспокоїлася і виводила хворих, починаючи з краю коридора, поки це ще можна було зробити. Сам він зійшов на перший поверх, у кімнатку сторожа, щоб покликати дідуся-охоронця. Утрюх вони виводили пацієнтів, доки полум'яні язики не почали лизати сходи на другий поверх.

Тим часом дихати ставало все важче. Прикриваючись таким-сяким шматтям, вони допомагали спускатися хворим униз, а коли там не лишилось нікого, й собі вибралися на вулицю. Полум'я вже вирувало в одному крилі лікарні, вогняний восьминіг простягав свої щупальця до покрівлі. Неприборканий, він доїдав дерево і розжарював цеглу до кремового світіння. Тіні падали на нещасних погорільців, що повсідалися на

моріжку серед двору. Вони безпорадно прикривали обличчя брудними руками, захищаючись від гарячого жару, яким пашіла на них палаюча будівля. Хворі безпорадно тулилися одне до одного, не розуміючи, чому навіть тут їм немає спокою.

Франц лежав на траві, викашлюючи з легень ядучий дим і намагаючись вдихнути глибше, коли позаду нього загуркотіла, обвалюючись, балка перекриття, підточена вогнем. Він обернувся, покликав медсестру й запитав, чи бачила вона серед врятованих Густава. Та металася поміж пацієнтами, застиглими, мов персонажі грецької трагедії, але хлопчика серед них не було. Франц розпачливо завив, зрозумівши: його маленького приятеля забули в палаті, а отже, хлопчик приречений згоріти живцем, пізнавши усі пекельні муки ще на землі.

І тоді, спонукуваний своїм внутрішнім пориванням, мій майже незрячий дід підвівся й поплентав у бік палаючих дверей лікарні. Марно за спиною медсестра щось кричала про цілковите безумство, намагаючись спинити діда. Безумство серед божевільних, яка іронія! Затуливши лице від диму сорочкою, Франц повільно рушив сходами нагору, чуючи, як тріщать розжарені стіни, а над головою гуркотить, потріскуючи в полум'ї, черепиця покрівлі. Коли мого діда поглинув розжарений, як горнило печі, дверний отвір входу, заплакана медсестра впала на землю, караючись докорами сумління, б'ючи від безсилля долонями по заपोрошеній траві, адже саме через її недогляд гинули люди. Франца ж нічого не могло спинити, бо, як усім відомо, любов сильніша за страх. Що можна назвати сміливістю, а що — божевіллям? І чи є між ними різниця?

Я стояв на моріжку й теж бачив, як вирувала пожежа. Я чув різкий тріск, коли обвалилися сходи, здійнявши безліч іскор і цілі звої диму. Вогонь заповнював отвори вікон, ніби розжарена лава переливалася з розбитих шибок. Нарешті будівлю цілком накрила вогняна попона. Бачив я й стривожену Тіну, яка прибігла, щойно почувши про пожежу в лікарні. І родичі Густава, які завжди відвідували свого хлопчика раз на тиждень, також були тут. Я бачив, як збільшувалася юрма вуличних витріщак — у міру того, як шаленів вогонь. Усі вони напружено вдивлялися в полум'я. Та в будівлі досі не промайнула жодна людська тінь. Не було чути жодного крику про порятунок. Нічого...

Я вже зібрався був іти, аж раптом у вікні другого поверху з'явилися дві постаті, вони заметушилися, зламали тліючу раму, важко перевалилися через підвіконня і впали на кущі. Всі побігли до них, адже надія завжди зникає повільно, висотуючись до тонесенької цівки. На зеленому листі лежав обгорілий Франц і чорний, закіптюжений Густав. Коли вони з допомогою сторонніх змогли зіп'ястися на ноги, медсестра знепритомніла, а перекриття лікарні тієї ж миті обвалилося.

Що ж, у цій історії — багато героїв з різними характерами. Але мені відомо тільки одне: мій дід Франц, пройшовши крізь вогонь, пообпікав собі всі носові рецептори неймовірним жаром і майже втратив здатність тонко відчувати запахи, як було раніше. Він змушений був покинути роботу в лікарні, бо не міг виконувати свої обов'язки. Іще один — головний — урок життя — як офірувати заради ближнього. Мій

дід не шкодував про свій учинок, адже залишився вірним собі. Тонкорукий, він опанував новий фах — гончарський. Своїми пальцями, які, на щастя, не втратили чутливості, не згірше за зрячих ліпив із глини горщики й різний потрібний посуд. Густавова родина прагнула віддячити рятівникові, а одна з хлопчикових сестер, яку звали Герта, часто приходила до Франца, закохалася у вродливого сліпця й вийшла за нього заміж. А за два роки у них народився син — блакитноокий Вільгельм Плетт, мій батько.

Надворі був 1905 рік — час революцій і невизначеності, адже ніхто не міг і на п'ядь прозирнути в майбутнє й передбачити ще приголомшливіші його події.

Розділ 4

Народження гармонії

Я багато днів поспіль приходив до того самого будиночка, коли вечірня імла огортала селище сірою габою, ніби сповільнюючи час. Здавалося, люди заледве пересуваються в цій сіріючій масі, як у тяглистих драгнях, такими повільними були їхні рухи в товщі темряви. Я вслухався у глухі звуки їхнього звичайного життя: ось хтось лагодить воза, стукаючи по металу молотком; ось мекає коза, яку ведуть до стійла; а ось рипнули входні двері, впускаючи колоніста до хати після трудового дня. Звуки — це друге після дихання, чим людина виявляє свою присутність серед світу живих. У присмерковій імлі є щось заворожливе, заспокійливе, адже кінець дня позначений втомою, яка долає усіх. Тож саме в такі вечорові години я підходив до ганку, щоб наблизитися до одноповерхової цегляної будівлі, в прямокутних шибих якої плескався круглий жовток.

Мені треба було лише трохи почекати, постояти біля житла, щоб почути, як скрипнула мости-

на, як відкрився футляр, як нервово затремтів інструмент, опинившись у дитячих руках. І тоді, коли більше не залишилось нічого, крім як тільки замерти, я бачив, як мій батько, під той час десятирічний хлопчик, виходив на подвір'я й ставав під густе, мов павутиння, плетиво гілок старого горіха. Мені хотілося бути тут, адже я вже знав, що відбудеться далі. Я міг розповісти про кожну мить, бо щоразу повторювалося те саме. Виконувався своєрідний ритуал, дотримання якого здавалося сповненим сакрального сенсу. Хлопчик брав до рук скрипку, ледь насупившись, ніби нетерпеливився, але насправді він трохи хвилювався, починаючи цей чарівний акт — відтворення музики. Він торкався рукою верхньої деки, поглажуючи лакову основу скрипки, як невідому тваринку, яку хочуть заспокоїти ласкою. Вільгельм проводив по струнах пальчиком, як проводять по хребту жеребця, готового понести свого вершника ген-ген за обрій, далі, ніж сягає око. Потім він упирався в підборідник, нагинався, підбирав смичок і повільно рухав ним, видобуваючи писклявий звук із розладнаного інструмента. Трохи згодом, настроївши скрипку, він починав грати.

Як мені описати цю музику? Уявіть, що ви самотньо йдете стежкою серед зеленого поля, трави торкаються ваших стегон, пташина пролітає низько, полюючи за мошкою й стрімко пірнаючи вниз, а попереду розпливається помідорним м'якушем прихідне сонце. Це був вічний спадень тихого вічного життя. Що грав хлопчик? Арію Баха «Bekennen will

ich seinen Namen»¹⁶ чи церковний гімн? Чи, можливо, він вигадав свою мелодію, віддаючи пальці у владу якоїсь внутрішньої гармонії, яка вправно водила його п'ятірнею, й тоді смичок змінював кут і швидкість руху, як у справжнього оперного музиканта. Ніхто, і я в тім числі, не міг визначити цього напевно. Вільгельм був особливим хлопчиком, і він це знав.

У ті роки колонія, як і вся імперія, опинилася у нуртовищі політичних подій. Німці вкрай обережно поставилися до революції 1905 року, оскільки гасла есерів і більшовиків зачіпали їхнє право приватної власності. Святе, недоторканне почуття приватного володіння. Згадуючи тут про політичні переваги, немає сенсу вдаватися до особливо детального розбору — симпатії осельників тяжіли до демократичних програм правоцентристських партій. Утім, аж до Першої світової війни німців мало хто чіпав. Проте події на фронті та військове протистояння з імперською Німеччиною породили широкомасштабну антинімецьку кампанію. Заходи, до яких вдалася царська влада, були радикальними: у церквах і школах відтепер заборонялося користуватися німецькою мовою, а землеволодіння та інша велика власність підпадали під дію так званих ліквідаційних законів.

Толерантні, миролюбні й доброчесні німецькі меноніти, які волею фатуму виявилися не на тому боці, самовіддано виконували свою посильну громадянську повинність: близько семи тисяч з них були за санітарів в армії, а ще шість тисяч поповнили лави

¹⁶ Партія першої та другої скрипок.

лісових команд. Попри те що деякі колоністські підприємства успішно виконували чималі замовлення військового відомства, тиск на них не слабшав. Ніхто не міг сказати, коли цьому настане край.

Я відвідав Вільгельма, коли його матуся Герта тільки почала помічати, що хлопчик має потяг до звуків, як його батько Франц колись перебував у полоні запахів. Тоді вони вибралися до Кронау, і там у крамниці якогось лихваря знайшли стареньку пошарпану скрипку. Вигляд у неї був не вельми гарний, місцями лак облущився, і крізь його тоненький шар можна було розглянути кленовий кільчастий зріз на нижній деці. Видно було, що інструмент побував у бувальцях. Але коли хлопчикові дали в руки скрипку, раптом деревні фарби на скрипці засяяли, тягучий лак наповнився теплотою. І щойно на ній підкрутили кілочки, ледь напнувши струни, як скрипка ожила в долоньках мого батька.

— Тобі подобається? — спитала сина матуся Грета.

— Авжеж. Адже це — я, — раптом упевнено мовив хлопчик.

Така відповідь спантеличила матусю, але вона змовчала. Хоч як дивно, хлопчика майже ніхто не навчав грати. Та, правду кажучи, й не було кому, хіба що його шкільний учитель показав Вільгельмові на занятті кілька простеньких мотивів, що їх знав сам. День за днем хлопчик виходив у сад, де показував свій музичний хист першим своїм слухачам — комахам і мурашкам, які чомусь розповзались від нього чимдалі. Проте наша родова завзятість надавала йому сили, і він віддавався грі на скрипці так при-

страсно, як молодий коханець у свою першу любовну ніч. З кожним разом йому вдавалося все краще відіграти той чи інший мотив, який він до того чув у себе в голові або на похороні.

Та якось село спіткала болюча втрата: після тривалої хвороби помер старенький проповідник, який за довгі роки став уже одним цілим з колонією. Здавалося, що того дня помер не просто чоловік — з ним помирало й село: деякі будинки були зруйновані, дорога поросла бур'яном, а з тих мешканців, хто залишився, частина поїхала на чужину. Німці проводжали в останню путь дорогу їм людину без співу й музики, йшли за домовиною босі й простоволосі, а доправивши небіжчика до цвинтаря, поховали його з північного боку першим у ряду. Вільгельм стояв поряд із матір'ю, зіщулившись від пронизливого весняного вітру, серед сусідів, що скорботно схилили голови. І тоді, у мить вселенської печалі, коли, здавалося, і саме небо спохмурніло, споглядаючи людське горе, а люди намагалися усвідомити й прийняти глибинний сенс смерті (яка, власне, й породила цивілізацію, бо, якби Адам і Єва мали життя вічне, напевно, й ми б не з'явилися на світ?), сталося щось неймовірне. Мій батько раптом у глухому завиванні вітру — в цьому надривному подиху атмосфери — почув перебір нот, невігядливий, ні до чого не подібний мотив. Він озирнувся, але навкруги, схоже, ніхто крім нього нічого не чув і навіть не ворухнувся. Вільгельм тихенько наспівав мелодію пошерхлими від холоду й вітру губами, ніби промовляючи найщирішу на світі молитву. Ця симфонія лунала всередині його

тіла, наче воно перетворилося на духовий інструмент, здатний відтворювати звуки величі й пафосу. Як можна передати образність цього звучання? Либонь, уявивши одночасний гуркіт грозових хмар і боязкий переливчастий спів вільшанки. Велике і мале. Гори і долини. Пітьма і світло.

Повернувшись додому, хлопчик вийшов у сад зі своєю скрипкою, провів смичком і кілька разів збирався — йому не вдавалося повторити мотив. Він спробував ще раз і ще раз, аж поки, нарешті, виконав усе. Він грав довго, з кожним тактом доповнюючи й розвиваючи мелодію вітру. Тоді я подумав: чи не ця саме музика лунала в день сотворіння світу? І зрозумів, що в душі мого батька зажеврив промінчик надії й для мене також.

Проминуло чотири роки. Усі значні політичні події досі мало позначалися на розміреному житті Ней-Шензеє, хіба що населення його дещо поріділо через санітарів, які вирушили на фронт. Так само й на Лютневу революцію в Петрограді тут спершу мало хто звернув увагу. Було, щоправда, дві спроби створення Всеросійського союзу російських німців і менонітів з метою узаконення нової німецької автономії, але з новим жовтневим переворотом усе полетіло к бісу. Після проголошення Української Народної Республіки, здобуття контролю над державою гетьманом Скоропадським і приходу військ кайзерівської Німеччини та Австро-Угорської монархії німці отримували посади. Але потім до влади приходили то білі, то червоні, то українські самостійники, часто змінюючи одне одного. Яюсь навіть усупереч зако-

нам віри менонітів з них мало не сформували військовий полк у Білій гвардії, що можна пояснити банальним прагненням будь-що вижити в тих нелегких умовах¹⁷. Розбурхані південні волості лихоманило від невизначеності, а селян — від страху.

Вже кілька років як колоністи почали покидати селища. Доходило й до кумедного — німці, які раніше емігрували з сусіднього Ніколайдорфа до Америки, згодом повернулися і знову викупили землю у заможного дворянина. Вони обжилися, примножили свій рід новими нащадками, та все ж їхні заокеанські подорожі не залишилися без уваги. Через це мешканці сусідніх поселень жартома називали село замість Ніколайдорфа «Нью-Йорком». Либонь, у цій іронії була певна народна мудрість. Тепер же, після початку революційних подій, німці знову подалися за океан, і «Нью-Йорк-Ніколайдорф» припинив своє існування. Запустіння й руїни на місці колишніх квітучих оаз — таке сумне видовище можна було часто побачити в степу.

На якийсь час я спустив з уваги Вільгельма, щоб потім опинитися поряд з ним сльотавого осіннього вечора 28 листопада 1919 року. Загалом, я смутно пам'ятав дати, коли відвідував своїх предків, але це

¹⁷ Формування менонітського полку почалося 7 лютого 1919 року в Гальштадській та Гнаденфельдській волостях Бердянського повіту Таврійської губернії шляхом реорганізації місцевих загонів менонітської самооборони. Полк мав складатися з двох батальйонів. Проте формування частини остаточно так і не було завершено: бойові позиції прорвали червоноармійці та махновці. Залишки полку, що припинив своє існування, хаотично відступили на південь, у напрямі Кримського півострова.

число викристалізувалося в моїй духовній суті дуже чітко, і ось чому.

Отже, запали сутінки, на вулиці було досить холодно, тому доводилося топити піч. Хлопець лежав на тапчані, а його матуся прибирала зі столу посуд. Франц уже спав, зморений важким днем. Гасова лампа під стелею розсівала по кімнаті золотаве світіння, схоже з полисками на куполах православних храмів. Вільгельм бачив такі, коли вони проїздили українські села не з маленькими, а з великими церквами, дахи яких вивершували бокаті й трохи плескаті куполи, виблискуючи позолотою. Така розкіш відрізнялася від скромних молитовних будинок менонітів. Усередині там навіть не дозволялося жодних оздоб, оформлення чи картин. Цей аскетизм мав заповнюватися багатством душі, оскільки духовне завжди цінніше за матеріальне: так міркували меноніти. Проте золоті блищики вабили око мого батька, як приваблює погляд чоловіка образ вродливої жінки. Йому раптом подумалося, що має бути якесь інше життя, в якому повнота існування не обмежена стінами дому, нехитрим начинням і тваринами в хліві. Одвічна боротьба за хліб насущний не залишала таким, як вони, простим людям жодного шансу збачити з назавжди обраного шляху, прямого і немудрого, як селянський побут. Утім, мабуть, варто було вийти з цього завороженного кола бідності, адже животіти так означало завжди нести на собі тягар, якого неможливо позбутися. Дивні думки роїлися в буйній хлоп'ячій голові так, що я навіть не знав, до чого вони зрештою приведуть.

Аж раптом глухо загавкав собака, а далі загарчав, мов вовчисько.

— Кого це лихий приніс проти ночі? — невдоволено пробурчала матуся Герта.

Пес не вгавав, здавалося, що в сарай ломляться злодії, як уже не раз траплялося цими безрадісними роками. Он до їхнього сусіда мародери залізли в хлів, відчинили ворота і хотіли вже вивести двох волів. Але господар не розгубився, приспів із сокирою й накинувся на лиходіїв, тому ті, змушені тікати, пострибали на воза і помчали. Сусід навіть ударив кілька разів по ободу їхнього колеса. Німці-меноніти між собою шепотілися, мовляв, негоже було піднімати руку на людину. Але в ті темні часи навіть колоністи зривалися в поривах гніву, адже господарство — це останнє, що в них залишалося. На жаль, це був тільки початок.

— Піді-но, розбуди батька — хай гукне своїм гучним голосом, хто там прийшов, — попрохала Вільгельма Герта.

— Гукнути і я можу, — по-дорослому серйозно відказав хлопчина.

Мати осміхнулася, і, здалося, навіть обличчя їй проясніло. Франц із сином вийшли на подвір'я, і кілька довгих хвилин їх не було. Герта занепокоїлася, припала до вікна, намагаючись у непроглядній пітьмі розгледіти бодай щось. Та дарма, нічого не було видно, ніби на подвір'ї вилили рідку смолу, що миттєво загусла, перетворивши постаті людей і все довкола на суцільну чорну пляму. Жіноче чуття спрацювало, вона хотіла вже накинути кожушину і вийти слідом за чоловіком, аж ось двері нарешті відчинилися, й до

кімнати вступило незнайоме, коротко стрижене (мабуть, щоб не плодилися воші) дівча, а за ним увійшли Франц із Вільгельмом. Жінка сплеснула руками, побачивши, яка худенька й змарніла дівчинка, яке блаженське й діряве на ній пальтечко, ще й з чужого, видно, плеча, бо висіло на ній, мов на городньому страхопуді. Приємні риси її личка псували темні — ознака недоїдання — кола під очима й глибока подряпина, що пролягла від скроні до вилиці. Тонесенькі ручки нагадували пшеничні стебельця.

— Боже мій! — ледве мовила Герта й сіла на стілець.

— Вона житиме з нами, — пролунав Вільгельмів голос за спиною в дівчинки.

Дівчинка стояла, потупивши очі. Вона мовчки дозволила Герті відшарувати її від бруду, напоїти трав'яним чаєм і причепурити. Зносила все те покірно, не подаючи голосу, втім ніхто її особливо не розпитував. Усі розуміли, що в такі часи дорогами вештається чимало різних нещасних, зігнаних з місця блукачів, адже на села нападають то червоні, то білі. Тож і злиденні сироти тепер часто снують колоніями, щоб якимось прохарчуватися. Ось така знедолена дитина прибилася й до двору Плеттів. Вільгельм чекав, поки з дівчинкою проведуть обряд водного очищення, сидів за столом, що його матуся вже накривала до вечері — виставляла теплу печінкову ковбасу і жирні свинячі реберця. П'янкий аромат смачної їжі заповнив кімнату, витіснивши з неї решту запахів. Дівчинка сіла до столу і жадібно вп'ялася зубами в м'ясо, від якого струменіли вгору цівочки теплої пари.

— Як тебе звуть? — спитав хлопчик, коли вона трохи втамувала голод.

Незнайомка завмерла, тримаючи в руках реберце, в її очах зблиснув острах, що їжу можуть відібрати, тому вона злякано засовалася й повернулася у бік дверей.

— Ім'я? У тебе є ім'я? — наполягав Вільгельм.

Дівчинка захвилювалася, спробувала підвестися.

— Ні, ні, не треба боятися. Ніхто тебе не виганяє. Їж, — схвильовано промовив мій батько.

Дівчинку не треба було вмовляти, вона одразу ж заходилася ретельно обгризати кістку, так ніби не їла цілий місяць. Спати вони полягали того вечора пізно. Від утоми дівчинка заснула, не встаючи з-за столу, — тепло і ситна їжа зморили її. Франц переніс дівчинку на Вільгельмове ліжко, а хлопцеві постелили біля печі. Лампу погасили, і в повітрі попливли ледве чутні пасемця диму, залишаючи на язичку гіркотний гасовий присмак. Ніч видалася безмісячна, і тільки мляве світіння в невеликому віконці свідчило про те, що світ не цілковито занурився в непроглядний морок.

Це сталося саме опівдні наступного дня. Через незрозумілий збіг обставин, за випадковою вибіркою наступних подій, які ніби наскакували одна на одну, постріл пролунав тієї миті, коли Франц сидів у своїй гончарні, а Грета з дівчинкою несли висівки свиням. Вільгельм був у домі, та миттю вибіг на ганок. Усі разом опинилися на подвір'ї, ніби зумисне зібрані тут на заклання. І тоді вони напружилися, відчувши, як пройняв їх несподіваний холодний дроз, ніби всіх

опустили в крижаний казан. Тієї ж миті короткий окрик із сусідського подвір'я перевернув їхні життя.

— Махновці! — гукнули поруч, мабуть, намагаючись попередити все селище.

Та тільки-но цей жіночий голос досяг найближчих будівель, пролунав постріл, і все змовкло. Повз їхню огорожу промчало троє верхівців, а потім іще з десяток. Вільгельм бачив їхні хижі очі, що палали червоним блиском. Як вони вимахували своїми закривавленими шаблями. Як пригиналися назустріч вітру, силкуючись зменшити опір повітря, бо воно єдине ще могло давати відсіч цій дикій навалі. Банда налетіла на німецьку колонію, щоб пограбувати осельників, які на той час жили значно багатше за українських селян. Ходили чутки, нібито Махно підлітком працював у господарстві меноніта. Коли один з німецьких прикажчиків ударив брата майбутнього «батька», той мало не забив кривдника. Однак у ту пору свавільного анархізму вже навряд чи пам'ятали про такі незначні інциденти. Розрізнені бандитські ватаги, що часом не підкорялися наказам Махна, самі вирішували, кого грабувати і вбивати, позаяк людське життя повсюдно втрачало цінність і часто не коштувало й щербатої копійки. «Бий багатих, грабуй нагробане!» — гукали селюки з шаблями наголо, в папах чи голомозі, в картузах з околичкою чи без неї. Втрапиш під гарячу руку будь-кого з таких свавільців — підеш до Бога вівці пасти.

Грета обернулася і поглянула на дітей. Я не знаю, які думки промайнули тієї миті в її голові. Мені не відомі глибинні течії материнства в її свідомості. Я не

зміг би описати у подробицях її величезну любов. Але у страшному погляді матері, в несамовитому горінні очей, у глибокій стурбованості я зрозумів, що має статися далі. Жінка коротко гукнула, відчиняючи перед дітьми дверцята до свинарника:

— Сюди!

Вільгельм з дівчинкою вбігли до хліва. Смородом гною, тяжким, застояним духом одгодованого кабана, що сидів у великому сажі, шпигонуло в носа, мов ударило молотом. А за першим і другий удар — то за спиною дітей Грета грюкнула дверима, але не встигла зачинити їх на замок. У двір увалилися двоє бандитів і, вгледівши перед собою жінку, п'яно посунули на неї. Вони ледве трималися на ногах, але револьвер у одного і гола шабля у другого говорили про те, що від цих песиголовців можна сподіватися чого завгодно. Я не знаю достеменно, як усе було, але саме тієї миті, коли один із лиходіїв здійняв смертоносний клинок, щоб опустити його на голову нещасної жінки, промайнула постать — то Франц шулікою кинувся на бандита і, падаючи сам, збив його з ніг. Ніхто не чекав такої прудкості від сліпця, тож другий махновець на мить завмер, відсапуючись. Павза тривала рівно секунду. Відтак, повалений на землю махновець підвівся, спираючись на шаблю, і палаючим ненавистю поглядом окинув мого діда й бабусю Грету, знов заносячи шаблю над її головою. Вона приречено заплющила очі й завмерла, мов та вівця перед закланням, усвідомивши: немає в усьому світі сили, спроможної відвести від неї неминучу погибель. Шабля повисла в повітрі, готуючись описати смертельну

дугу, а крізь шпарину в стіні хліва дві пари сповнених жаху дитячих очей спостерігали всією веремією.

— Ні! Не убити... Є золото... Є гроші... Віддам! — розпачливо закричав Франц, який усе ще лежав на землі, але з того, що бандити далі справляли мовчанку, ніяк не відреагувавши на його слова, зрозумів: хвилини їхнього з Гретою земного існування вже полічено.

Бандит завмер із шаблею наготові. Він міркував, що робити далі, аж доки бажання легкої наживи в його захмелілій голові взяло гору: навіщо нишпорити у дворі, коли хазяї готові й так усе віддати? Він гмикнув, опустив зброю й махнув Греті, — мовляв, показуй. Та слухняно кивнула, підійшла до хліва і завмерла, вовтузячись із клямкою. Я стояв позад неї, бачив, як тремтять її руки, так само як і уста, що шепотіли простеньку молитву про спасіння безневинних душ. Я чув, як стукотять кісточки її пальців по залізу, як вона ніби намагається зрушити баранчик, що заклинив, а сама ледь чутно шепоче нижньонімецькою: «Діти, ховайтеся. Діти, ховайтеся».

І тоді, коли будь-яка інша людина не змогла б розпізнати в цьому ледве помітному ворущінні уст, млявих порухах язика бодай якісь розбірливі слова, Вільгельм, припавши вухом до шпарини в дерев'яній стіні і весь обернувшись на слух, зміг розпізнати ці найменші вібрації повітря. Народжений для розпізнавання звуків, він почув матусине послання. Бандит загнув матюка, невдоволений затримкою, знову підняв шаблю, та Грета нарешті прочинила двері у чорне нутро хліва. Грубо відштовхнувши її, махновець

зайшов усередину, пригнувшись, зачекав, поки очі звикнуть до імлистого димчастого повітря, що приховувало в темряві всі деталі. Він прийнявсь, ніби намагаючись учути чоловічину в смороді тварини. У хліві було два сажі, в одному з яких сумирно рохкав величезний кабан, другий же був повен смердючого свинячого лайна, приготованого для удобрення полів. Махновець придивився, вилаявся ще раз, що нічого не видно, але заради задоволення своєї цікавості коротко ширнув шаблею в купу гнояки. Відтак розвернувся, відчинив загороду, щоб виштовхати кабана. А вже наступної миті, коли мародер, хитаючись, вийшов надвір, щоб разом з напарником упіймати тварину, що намірилася чкурнути світ за очі, а перелякана Грета, скориставшись сум'яттям, обережно прихилила двері, з купи гною з'явилися дві заболочені голови — дівчача й хлоп'яча. Я бачив, як вони намагалися тримати в губах соломинки, через які дихали, бачив, як блювали від того смороду, здатного просочуватися навіть під шкіру, чув, як вони відпльовувалися — нелегко дався їм той порятунок. Важко описати подію, коли сам не був її учасником. Брудні, просякнуті огидним смородом діти нарешті звелися на ноги, і Вільгельм побачив у дівчинки глибоку колену рану, з якої повільно скрапувала гаряча кров. Він поглянув на свою маленьку товаришку в нещасті, яка досі трималася тільки завдяки гарячці боротьби за існування і лише тепер помітила, що поранена. Налякана дівчинка хотіла вже скрикнути, та мій батько подав їй знак очима: «Ні звуку!» І прикрив їй рота брудною долонею. Що ж, виживання в ті роки

було нелегкою справою, а тогочасна реальність перевищувала жорстокістю найфантастичніші вигадки.

Грета і Франц тим часом, поки мародери ганялися за їхнім кабаном, подалися на город і далі в ліс. Жінка притримувала сліпого чоловіка, благаючи Бога лише про одне: щоб діти не вийшли з хліва. Але ті, доста наївшись страху й багна, що довго ще відчувалося на устах, із серцями, що прискорено калатали у їхніх грудях, так і просиділи в сажі до вечора, допоки нарешті стихли п'яні вигуки, припинилася стрілянина і махновці поїхали геть зі сплюндрованого німецького поселення, прихопивши з собою коней і корів, брязкаючи золотими прикрасами у вантажених награбованим добром тачанках. Дехто з менонітів чинив опір, навіть намагався відстрілюватися, у відчаї зрадивши постулати власної віри. Та мало хто зміг тоді врятуватися. Бандити помчали, залишаючи на подвір'ях чепурних осель мертві тіла скатованих, порубаних колоністів.

Вільгельм з дівчинкою наважилися вибратися з хліва, аж коли зовсім стемніло. Огледівшись і не знайшовши трупів дорослих, вони наважилися зайти в дім. Там був страшний розгардіяш — речі розкидані на підлозі, скрізь побите череп'я, по кутках — купи лайна — махновські виродки справляли там велику й малу нужду. Усе, таке дороге німецьким поселенцям, було знищено чи розорено. Навкруги — тільки ганчір'я і сплюндроване святилище дому. Замість звичного затишного паху рідної домівки — сморід перегару й кислого поту немитих, завошивлених тіл.

Роззираючись на всі боки, хлопчина побачив під стільцем гриф, завиток і шматок обичайки — все, що лишилося від його улюбленої скрипки. Інструмент розлетівся на друзки, так само як і їхнє колишнє, таке безтурботне існування. Хлопець гірко заплакав, притискаючи уламки скрипки до грудей, ніби бажаючи зігріти їх теплом своєї душі. І тоді до нього підійшла дівчинка й поклала руку йому на плече: так її чуле сердечко відгукнулося на його страждання. Поранена дівчинка, пересилуючи власний біль, хотіла щось сказати своєму майбутньому батькові, але змогла вимовити тільки ці три тихенькі слова:

— Мене... звуть... Сара...

Я ж раптом зрозумів тоді, що бачу перед собою свою майбутню матір, рана якої виявиться такою серйозною, а гниття від зараження — таким швидким, що вже за тиждень їй ампутують ногу, розкресують кістку до стегна, запобігаючи гангрені. Тим самим перетворивши вродливу дівчинку на каліку, не здатну рухатися без милиць, приречену до кінця свого життя страждати від частих фантомних болів у відтятій нозі, та все ж не зменшивши ні на йоту її надзвичайної жаги до життя.

Розділ 5

Під червоним стягом

Я бачив світ очима моєї матері. Ось вона прокидалася, ще лежачи в ліжку, розплющувала очі й роздивлялася побілену стелю в мереживі тріщин, схожих на зморшки. Здавалося, моя мати дивилася не на стелю, а на щоку напудреного велетня Гулівера¹⁸, що схилив голову на їхній домок, припавши до нього лицем, та так і заляк назавжди. Потім Сара ледь повертала голову до проходу в її кімнатку, який відділяв частину коридора, що вів на кухню. У коридорі завжди прохолодно і темно. Це її дорога до людей. Тоді вона спиралася на лікті, підводилася, ледь вивертаючись усім корпусом. Скидала ковдру і бачила, що половини стегна, гомілки й ступні на одній нозі бракує. Дивно, але їй завжди хотілося поворушити пальцями, щоб припинився свербіж від гниття, що його дівчинка й досі відчувала. Мозок зрадницьки нагадував про всі подробиці донедавна ще нормального її життя.

¹⁸ Гулівер — головний герой роману Джонатана Свіфта «Мандри Гулівера».

Потім вона брала до рук милиці, підводилася, трохи підтягуючись і намагаючись утримати рівновагу. Виявляється, ходити — це просто, адже в нашому тілі вбудовано тягарець, що вирівнює центр тяжіння і допомагає не впасти. Ходити — це просто, лишень не для калічки-одноніжки, що тримається на самому стебельці, як тендітна рослинка. Сара впевнено рушала вперед, і глухий стукіт дерев'яного наконечника її милиці об підлогу сповіщав про початок нового дня дівчинки. І коли уся гіркота буття каліки могла зламати будь-кого, сповнивши душу знедоленої людини невимовним відчаєм, моя мама несподівано всміхалася, радіючи можливості зробити кілька кроків, піти у бік коридора, до людей.

Мені доводилося бачити її, коли вона сиділа на моріжку. Вона жмурилася і сміялася, а Вільгельм кривлявся, строїв смішні гримаси, влаштовуючи для неї цілу виставу. Ось він — проповідник, уже немолодий чоловік з черевцем, напускаючи на себе поважність, віщає в молитовному будинку про добре серце і взаємодопомогу.

Але німців не треба переконувати. Одразу після приходу більшовиків було створено комітети незможних селян, які заходилися відбирати землі у великих землевласників, обкладаючи непосильними податками заможніших за звичайних колоністів (так званих куркулів). Ділянки насильно переділили, зменшили наділи колоністам, роздаючи землю бідності, але та була здатна лише перетворити раніше родючі поля на пустку. Німці-колоністи намагалися опиратися більшовицькій владі: то тут, то там у колоніях

спалахували повстання, прокотилася хвиля заворушень, особливо під час громадянської війни¹⁹. Відтак почався голод, а з ним — епідемія тифу, що забрала на той світ п'яту частину населення села, босоногі діти-сироти ходили попідтинню, прохали подати їм Христа ради. Бідність спонукала ділитися останнім, та часто зайвого шматка хліба просто не було.

Хлопчик кривлявся, граючи проповідника, а Сара тихенько усміхалася, знаючи сувору вдачу їхнього «героя».

Потім Вільгельм вдавав із себе першого комуніста-бідняка їхньої колонії. Той із приїжджими товаришами ходив селом, виконуючи продрозверстку. Хлопчик надимав щоки, показуючи пихатого німця, одного з сорока колоністів на всьому півдні, що вступили до комуністичної партії. Комуністи примушували здавати їжу і фураж за копійки. Мennonіти недолюбливали червоних, бо за пуд зерна їхня влада обіцяла виплачувати по шістьдесят п'ять карбованців, тоді як коробка сірників коштувала шістьдесят. Окрім постачань зерна, селяни мусили віддавати худобу, птицю, яйця, фуражні корми. Чим такий грабіж відрізнявся від розбійних нападів махновців? Комуніст у виконанні Вільгельма сварився пальчиком, мовляв, занадто добре працюєте, у вас

¹⁹ 26 липня 1919 року почалося повстання у колонії Гросслібенталь. 29 липня повстали кучурганські колоністи. 30 липня вибухнули повстання в колоніях Зельц, Страсбург, Кандель і Баден. 7 серпня почався збройний виступ березанських колоністів. Затято чинили опір Червоній армії колоністи Ландауської волості (до 21 серпня 1919 року).

багато зерна, ай-ай-ай! Сара знов усміхалася — у ті страшні часи тільки іронія допомагала зберегти добрий глузд.

— А потім він стає отакечки — руки в боки — і кричить: «Ах ви німчуряки чортові, оддавайте зерно!»

— Ні, він каже так — з московським акцентом: «Зерно-о-о».

— Авжеж. Підлабузнюється, як завжди.

— Не зовсім так, просто у нього хвора душа.

Я бачив, як мій майбутній батько, тоді ще підліток, допомагав дівчинці підвестися з трави, почувши, як матуся Грета кличе їх обідати. Він закоханими очима дивився на неї, на її ледь кирпатенький носик і, здавалося, не помічав потворності покаліченого тіла, ані густо всипаних веснянками, як приперчених, щічок, ані глибокого рубця на скроні від шаблі того бандита, що залишив її сиротою. Не зважав на густо порубцьовані рученята, якими дівчинка намагалася захистити лице від дошкульних ударів батога. Байдуже хлопцеві було й на сліди від собачих ікл на тоненькій дівчачій шиї — пес накинувся на неї, коли голодна дівчинка прошкувала від села до села. Здавалося, на її тілі не лишилося жодного живого місця, яке б не було пошкоджене, поштрикане, порізане. Викликала подив лише здатність людського тіла переносити так багато фізичних страждань: ударів, порізів, відтинань. Дівчинка здавалася втіленням болю свого часу, і мій, ще юний тоді, батько покохав її з першого погляду.

Сара завжди дивилася на околишніх людей чистим поглядом, без тіні зневіри чи озлоблення.

Хоч яким це дивним здається, але навіть якби їй відрубали руки, марно було б сподіватися викликати ненависть у цієї дівчини. Так, вона страждала й мучилася, але швидко прощала кривдника, маючи безцінний дар — добре серце. Тож нехай вас не бентежать ці заявлені слова про милосердя чи допомогу близьким, що промовлялися з церковних амвонів чи устами багатих, пересичених життям, знуджених меценатів. Матуся була надзвичайно доброю. Її почуття було сильніше за найневтримніше марнославство, цинічну пожадливість і вселенську пиху, разом узяті. З незрозумілої мені причини Бог нагородив її природною здатністю виявляти теплоту до всього живого, бути терплячою до озлоблення й отруйної людської жовчі. Зазвичай такі люди приречені страждати, бо природну їхню доброту оточення часто сприймає як слабкість.

Я ж бачив світ її очима. Адже ще до свого народження, до того, як мій батько запліднив її, я вже був у ній. Вважаю цей наш зв'язок більше духовним, ніж матеріальним. Ніколи не було потреби пояснювати мені причину тих чи тих її вчинків: я завжди знав наперед усе, що відбуватиметься з нею. Ніхто не розумів її краще за мене.

Коли ж совіти збагнули, що, відбираючи зерно, тільки озлоблюють селян, вирішили дещо послабити свої здирницькі апетити і вжити заходів щодо збільшення урожаю й поголів'я червоно-німецьких корів та свиней йоркширської породи, що під той час значно скоротилося. Вони створили німецькі райони й запровадили політику сіль-

ськогосподарської кооперації²⁰. Багато хто з німців з ентузіазмом сприйняв зміни. Їм здавалося, що знову повернуться колишній добробут, адже серед колоністів завжди був низький відсоток бідноти — злидарювала лише шоста їх частина. Настала відлига, якої всі чекали.

У село пригнали перший трактор, і хлопчак прибігли на поле — всім кортіло подивитися на залізного монстра. Пізніше в німецьких поселеннях буде понад двісті таких тракторів. А потім — активне застосування шестипільної сівозміни і використання найпродуктивніших сортів пшениці: кубанки, арнаутки. Це потім кооперативи німців розформують, примусово заганяючи їх до колгоспів. А на той час, що про нього я розповідаю, колонія знову переживала піднесення, адже єдине, чого прагнули меноніти, — працювати на землі.

Стояв травень. Ковила цвіла, вкрита білим ніжним пухом, розпластуючись на пагорбах під натиском вітру, ніби просто з землі поросли сиві пасма волосся. Вона коливалася, утворюючи сріблясту хвилю, і кожному, хто не бачив моря, здавалося, ніби саме таким і є морський простір. Вкраплення фіолетових квітів серед шуму цвітіння ковили нагадували маленьких рибок, що зблискували в променях іскристого сонця.

²⁰ У 1922–1923 роках в Україні проведено адміністративно-територіальну реформу, внаслідок якої було скасовано всі раніш існуючі німецькі волості. У квітні 1924 року Політбюро ЦК КП(б) України розглянуло питання щодо німецьких адміністративних районів в Україні, було створено сім національних німецьких районів. У 1927 році на їхній території мешкало 111 189 осіб, що становило 28 % від усього німецького населення УРСР.

Польовий лунь шугав над морем ковили, нагадуючи білоперу чайку з чорною смужкою на крилах.

Вільгельм вирішив показати Сарі диво залізної техніки, а що колгоспне поле було далеченько від колонії, то він посадовив дівчину на двоколісну тачку, поклав поряд милиці і так, штовхаючи Сару перед себе, покотив її за село. День був теплим, а подуви вітру — сухими. Я чув, як б'ється серце моєї матері, вистукуючи радісний мотив життя. Вона вже знудгувалася за вулицею, не маючи змоги виходити далі саду чи двору. Зате нині, коли її очам не заважало гілля дерев, погляд провалювався у степову глибіню, ніби пронизуючи просторінь наскрізь.

— Поглянь, який прекрасний світ навколо, — Сарин голос тремтів.

— Не знаю. Для мене він звичайний, — відказував мій батько.

— Звичайний — це коли тобі немає з чим порівняти, — по-дорослому міркувала дівчина.

— Для мене головне, аби ми жили, — казав Вільгельм.

За цим нехитрим діалогом, за ходом безладних думок, за низкою логічних пояснень ховалася та прірва, що з'явиться з часом між ними. Вони були такими різними, що я часто дивувався, як мої мати й батько могли уживатися разом. Врешті-решт, ми лише відображення нашого несвідомого — тієї прихованої тіні в нас самих.

Удвох вони тихенько мандрували дорогою. Сонце припікало їм у потилиці. Тачка скрипіла й рипіла, як немащений віз. Вільгельм спітнів, почасти спинявся,

щоб пересапнути. А Сара в цей час погладжувала об-
рубок ноги, відчуваючи щільний шар зарубцьованої
шкіри, намацуючи пальцями шрами, що залишилися
після гниття, і тихенько наспівувала стару дитячу пі-
сеньку:

*Aus etj mol een Bua wull woare,
Wull etj uck een Hantje habe.
Aule Mensche wulle weete,
Woo mien Hantje dan sull heete.
Tjriede-riede-ran,
Soo heet uck miene Han!*²¹

Сара була схожа на дерево, що йому лісник об-
тяв коріння. Її гривка розвіталася, губи ворушилися,
а груди вдихали пряні пахощі польового різнотрав'я.
Чи була вона щаслива, ця обділена небесами каліка,
позбавлена можливості пробігти полем, мати сите
існування, щосекундно відчуваючи блукаючі в тілі
фантомні болі? Так, сто разів так! Вона справді почу-
валася щасливою, моя матуся. Я ніколи не знав більш
задоволеної життям людини, ніж вона. Не знав лю-
дини сильнішої, ніж вона. Адже тільки горе і страж-
дання здатні проявити суть людської вдачі. Сара була
унікальна, як і всі в моєму роду.

²¹ Коли я хотів стати селянином,
Закортіло мені мати курку.
Всі люди хотіли знати,
Як же зветься моя курка.
Тьріде-ріде-ран –
Так звуть мою курку! (Нім.)

Трохи згодом ці двоє наблизилися до ріллі й побачили механічного звіра — попереду показався рудуватий силует трактора на засіяній чорноті весняного поля. Він височів, як стінобитний таран, здатний розтрити будь-яку перешкоду на своєму шляху. Стояв, поблискуючи залізними м'язами, схожий на хижака перед стрибком. Він був утіленням прогресу радянської важкої промисловості і водночас показником безпорадності людини, неможливості її дальшого розвитку й існування без механічних пристроїв. Трактор гарчав, здригався, дихав.

Біля машини стояв, гордо випроставши спину, голова колгоспу, хизуючись своєю перевагою бодай у чомусь над кооперативами колоністів. Уже тоді всіх німців зганяли в одне колгоспне ярмо. Бідніші мушили йти працювати до комуністів. Якщо попервах таких було зовсім мало, то поступово люди звикали до ходи нового часу і його гасел. Машину обступили дітлахи, дорослі стояли трохи поодаль, а голова надривався, силкуючись перекричати гуркіт працюючого трактора.

— Товариші німці! Комуністична партія сьогодні довела, що права трудящих — це головне. Подивіться — ні пристосуванцям і ні одноосібникам, ні тим більше куркулям ніколи не перевершити того, що робить велика комуністична партія і її вічно живий товариш Ленін. Ура, товариші! Ура! — горлав колгоспний ватажок.

Новоспечені колгоспники погоджувалися з оратором, деякі плескали в долоні, а хтось готовий був навіть затягти «Інтернаціонал» і підхопити пісню не-

складним співом. Вільгельм дивився на все те з цікавістю, помічаючи не лише успіхи нових керівників, які дедалі спритніше тримали стерно влади вже п'ять років поспіль у цих місцях, а набагато більше, сховане від очей простодушних колоністів.

— І у світлому майбутньому, товариші німці, не буде нерівності й пригноблення. Трудовий клас правитиме світом. Правитиме усвідомлено, справедливо, чесно, — гримів голова, розмахуючи кулаками, ніби намагався нокаутувати ідеологічного ворога.

Мешканцям селища сказане не було новиною, навпаки — вони вже не раз чули агітаторів, які ходили по дворах, розповідали про утиски багатіїв, а самі пригноблювали продрозверсткою і податками. До колгоспів зганяли примусом, обкладали такими податками, що, не розорившись, сплатити їх було годі. НЕП дещо попустила зашморг на горлі колоністів, але десятки тисяч їх уже подалися за океан у пошуках кращої долі. А ті, хто залишився, не плекали ілюзій — вони жили сьогоднішнім днем і мали рацію.

— Ні, товариші німці, індивідуалізму! Розгорнемо масове будівництво соціалізму! Знищимо куркуля як клас! Жінки в колгоспах, товариші, велика сила! Ура! — громоподібним голосом струшував повітря голова, завзято плескаючи в долоні.

Я не знав, як його звать, хоча розумів, що й він німець, приїжджий, із поволзьких. Присланий партією орати своїм ентузіазмом і гаслами нові перелоги — у людських головах, щоб виплекати паростки нової віри, назавжди змінивши життєвий устрій німецьких осельників. Та я достеменно знав, що за всіма цими

палкими словами, за бурхливими окриками, за слиною, що бризкала йому з рота в екстазі проповіді про червоний порядок і прекрасну комуну, криється щось значно більше. Голову колгоспу призначило керівництво району. Він був цілком підневільний і відповідав геть-чисто за все: за продуктивність і виконання намічених планів на сільськогосподарську продукцію, зерно, заготівлю м'яса, яєць, вовни. За найменшу провинність — порушення дисципліни на робочому місці чи в культурному житті колгоспу — його могли звільнити, чинили тиск, іноді заарештовували. Такі, як він, нерідко потрапляли до Сибіру, де комуністи вже розпочали будівництво своїх численних таборів. За солодкавими словами я бачив сталеві пазури комуністичної партії, яка нині лише тренувалася у покаранні своїх прибічників. І з кожним роком їх призвичаюватимуть до цих покарань вправніше і рішучіше.

Мені хотілося розповісти про все це Вільгельмові, який, мов зачарований, слухав слова комуніста-горлопана, іноді штовхав ліктем Сару, що знуджено сиділа поряд. Я бачив той вогник у його зіницях, що потроху розгорався в яскраве полум'я. Я завважив інтерес, з яким мій батько ще підлітком заслуховувався ідеологічним славослів'ям. Коли він завмер, всотуючи кожне слово, я зрозумів: Вільгельм більше ніколи не торкатиметься скрипки, бо для нього зазвучала нова музика. Він відкине будь-яку незалежність, не бажаючи уподібнюватися буржуазним пережиткам. Першим серед сільської молоді вступить у комсомол, а потім — у партію. Не раз, як і цей голова,

мій батько виступатиме на стихійних мітингах, стане фанатиком нового хрестового походу проти власного народу. Тієї миті я усвідомив той невідворотний фатум, що чекав на всіх нас, його неминучість і нашу спільну приреченість.

Сару не цікавило те, про що говорили на колгоспних зборах. Її дівоче серце було ніжне, як хлібний м'якуш, і гаряче, як розжарена лава. Вона бажала тільки одного: жити у злагоді зі своїми близькими і створити родинне вогнище. І задля досягнення цього вона була готова піти на будь-яку жертву. Двоє різних людей, з різним розумінням, різними вірами і спільною долею — однією на двох.

Того дня вони поверталися додому іншим шляхом — через покинуту каменоломню. З неї видобували пісковик перші осельники Ней-Шензее, щойно прибувши з молочанських колоній, але нині кар'єр був порожній, і лише насичені руді відтінки кам'яних пластів наповнювали його. Вже сутеніло, тож перед ними відкривалася чудова й на диво загадкова картина. Як відомо, краса рівносильна таїні сотворіння світу. Удвох мої майбутні батьки побралися вузькою, колінкуватою стежкою, що збігала з пагорба і наближалася до кам'яного помосту, вибитого в тому місці, де робітники піднімали нагору плашки пісковіку.

— Погляньмо, що там унизу, — запропонував Вільгельм, заразом вирішивши передихнути.

— Ти хочеш зазирнути в порожнечу? — посміхнулася Сара.

— Гм, порожнеча — чи може бути більш заворожливе видовище, адже вона неосяжна, — відповів хлопець.

— То що тобі заважає? — мати не заперечувала.

Мені подобалося слухати їхню балачку. Вони були прості й невігадливі, як життя селянина, але в кожному слові я шукав відповіді на одне банальне запитання, що не давало мені спокою: «Хто я?» Моя особистість — це поєднання різних епох, уламків і нашарувань. Я був одночасно всіма зі своїх предків, про яких згадував, і разом з тим принципово іншим. Людина — це мозаїка культури, генів і талану. То чого ж у мені більше? Я був поряд з моїми батьком-матір'ю і не переставав шукати розгадку.

Вони спинилися, мати звелася на милиці, пройшли трохи. Прірва відносила простір униз, захоплюючи за собою повітря, що там, на дні, темнішало, ставало густішим. Здавалося, що в кар'єрі хлюпотить озеро з прозорою глибокою водою, під якою назавжди поховано каміння, уламки лопат, дошки й різний інший ремісничий реманент. Сара й Вільгельм з острахом зазирали в провалля, просто у розверсту пащеку землі, ладну, здавалося, їх проковтнути.

— Чому люди бояться висоти? — спитала моя мати.

— Напевно, це острах позбутися опертя для ніг, — відказав батько.

— Виходить, якщо в мене одна нога, то я боючись удвічі менше? — несподівано продовжила його думку Сара.

— Не знаю. Тобто ні. Але ніби як так, — сказав батько.

А потім подивився на мою матір, побачив, що та усміхається, спостерігаючи, як розгубився збитий з пантелику власними словами хлопець.

— Ти жартуєш, еге? — невпевнено спитав Вільгельм.

— Може, так, а може, й ні, — грайливо мовила Сара.

Бралось вже до ночі. Повітря наповнилося передзахідними теплими відтінками, які можна порівняти з кольором молоді розтертої моркви. Серпанок тягнувся з протилежного боку, замальовуючи кущі й траву легким туманцем. Комахи надсилали всесвітові свої сигнали. Вільгельм подивився на Сару, поклав долоню на її руку, що спиралася на милицю. Тепло чужого тіла завжди зачаровує. Як я вже казав, він любив її, але якось особливо, трохи по-дитячому, боячись чимось наполохати чи образити. Мати знала про його почуття, хоча вони жодного разу ще про це не говорили. Її серце відчувало особливу турботу, тонку ніжність, невисловлений чоловічий потяг. Двоє стояли при розкритому череві земної тверді, що зберігало свої таємниці, і їхні душі були сповнені того полум'я, що ховалося десь глибоко біля земного ядра.

— Поцілуй мене, Вільгельме, — мовила Сара.

Він здригнувся від цього прохання, адже ніколи ще не підходив так близько до жінки. І я відчув, що він тремтить усім тілом, а руки й ноги йому трясуться, у грудях же ніби стоголоса бухає барабан.

— Гарзд, тільки не смійся, будь ласка, — попросив хлопець.

— Не буду, — прошепотіла розчулена Сара, намагаючись стримати непрохані сльози.

З чим можна порівняти бажання жінки бути коханою? Зі спраглою дощу землею, що без води береть-

ся зашкарублим коржем? З кліткою для ластівки, що знемагає від туги за небом? Чи з набридлою довгою зимою, що перетворює існування всього живого на очікування літа?

Вільгельм ступив крок, доторкнувся до Сариних уст, ніжно припав до них, хотів був пригорнути її до себе рукою, обхопивши за стан, але якось нервово сіпнувся, вибив милицю з розслабленої руки дівчини, і та, втративши рівновагу, впала на землю, а милиця посунулася схилом униз, до кар'єру. Ще не зрозумівши гаразд, що сталося, Вільгельм шарпнувся вперед, щоб схопити милицю, але оступився і впав, покотившись за інерцією. Не дотягнувся, лише черкнув кінчиками пальців по деревинці. Вона полетіла у чорну безодню, а хлопець, безладно змахнувши руками, — за нею слідом. Побачивши, що він зник за краєм кам'яної плити, Сара розпачливо скрикнула. У свій крик, дикий і пронизливий, вона вклала усі дівочі сподівання і надії, що жили в її душі. Потім поповзла по вкритій пилом кам'яній плиті, намагаючись якнайшвидше досягти її кінця, щоб подивитися, де Вільгельм. Та коли за мить дівчина побачила, що той висить на кінчиках пальців, ухопившись за відшарований пласт породи, вона зойкнула і посунулася ще ближче до краю.

— Стій, не треба! — скрикнув Вільгельм.

— Як тобі допомогти? Що мені зробити? — гарячково питала дівчина.

— Нічого. Замри. Не рухайся, — попросив мій батько.

— Я так не можу! Чуєш, не можу! — заволатала Сара.

Вільгельм важко дихав, ледве тримаючись за пласт. Він вдивлявся в дівчину, ніби бажаючи запам'ятати цю мить саме такою. Пальці ковзали по нерівній поверхні крихкого каменю, що обсіпався під ними.

— Знай тільки одне... Прошу, знай... Я кохаю тебе, як нікого... Чуєш, нікого... — шепотів Вільгельм.

— Ні! Тільки не так! Ні! — розпачливо кричала Сара, безпорадно соваючись на животі.

Вона простягала руку, але не могла дістати до хлопця, бо він висів трохи нижче, вже ледве тримаючись.

— Прошу... Пам'ятай... Прошу... — благав Вільгельм.

— Ні! Ні! Ні!

Сара судомно простягала руку, напружуючи всі сили, аби дістатися хлопця. І тоді, коли й крихти надії не лишилося й не було більше сили триматися над прірвою, Сара роззирнулася і, схопившись за другу милицю, розвернулася єдиною ногою до прірви, вперлася ступнею в каменюку, що вросла у схил, і подала Вільгельмові рятівний засіб. Хлопець спробував був ухопитися, але зараз же потягнув на себе й Сару.

— Не можу... Не можу... — задихано говорив Вільгельм.

— Хапайся! Ти зможеш! Я тримаю! — наполягала дівчина.

І тоді, коли мій батько вхопився за наконечник милиці і на мить повис у повітрі, Сара з усієї сили смикнула її на себе, вклавши у ривок натренованих рук усі свої старання і відчай. Цього вистачило рівно на стільки, щоб хлопець зміг, напруживши тіло, схопитися за

грубий корінь і трохи підтягтися. Але тієї миті, коли дівчина смикнула милицю, щось хруснуло в її плечі, і вона, пронизана гострим бодем, перевернулася, зрушилася з місця й полетіла сторчка в чорну безодню каменоломні.

Я не знаю, що відчуває людина під час падіння. Не можу описати, бо ніколи не долав висоту за одиницю часу. Напевно, людей охоплює жах, проймаючи тіло від кінчиків волосся до п'ят. Але що відчуває однонога, коли летить у прірву? Я був поряд з нею, летів тієї самої миті в її грудях і відчував тільки любов. Всепоглинаючу, дивну любов. Сарине тіло зникло в імлі, наостанок промайнувши простягненими до мого батька долоньками.

На щастя, Вільгельмові вдалося видертися, він побіг уздовж кар'єру, волаючи, як божевільний, адже крик існує для втихомирення страждання. Він натрапив на стежку і збіг нею на дно. Захеканий, помчав далі, де мало лежати понівечене бездиханне Сарине тіло. Та, підбігши ближче, Вільгельм побачив дівчину, розпростерту на возі: якийсь український селянин саме випадково підкотив його до цього місця, щоб набрати пісковика для будівництва льоху. Сіно на возі пом'якшило удар, моя матуся зламала кілька ребер і руку, але залишилася жива. Вільгельм же, побачивши Сару, зміг лише знеможено припасти устами до руки коханої і цілував, цілував її, не маючи сил для плачу.

За рік, коли переломи і рани у Сарі загоїлися, вони побралися. Чи то від падіння, чи ще від чого, вона багато років не могла завагітніти. Сара відчувала щось

схоже на плід усередині себе, але нове життя ніяк не могло зародитися в ній. Та все ж нарешті це сталося. Плід, зачатий батьком, оселився в її тілі, і 4 березня 1931 року на світ з'явився я. Коли до спітнілої породіллі піднесли мене, новонародженого, ще вкритого утробним слизом, то ніхто й гадки не мав, що саме бачить цей блакитноокий опецьок, пасучи оченятами свою матір. Я ж можу сказати, що бачив замість малюка на ліжку жовтий трикутник.

Так народився я, Йоганн Плетт, продовжувач свого племені. І це історія моєї битви з драконом, з якої я вийшов переможцем.

Розділ 6

Полотно спектра

Мої дитячі спогади схожі на кольорові клаптики, розкидані по кімнаті. Я лежав у вервечаній колисці, підвішеній на гак у кутку оселі, як в українських хатах, геть безпорадний. Родичам, що обступали мене, я подавав знаки плачем, підвищуючи голос і дивуючись, чому інші не знають моєї мови. Ось мені холодно, і я казав матусі, щоб прикрила мене ковдрою. А тепер я зголоднів, тож погодуйте мене, будь ласка. Ну-бо, поколисайте чи почукикайте мене, звертався я до цих великих людей, пояснюючи свої прохання. Та найчастіше вони не могли втямити, чого я хочу, адже чули тільки вимогливий крик, схилялися над колискою і непорозуміло поглядали на маленького вередуна.

Я був гарненьким пухкеньким немовлям, справжнім херувимчиком з Рубенсових полотен. На рожевих щічках — веселі ямочки, яскраво-червоний беззубий ротик і білі крихітні пальчики, що їх я радо простягав назустріч кожному, хто схилявся наді мною. На-

певно, в цій спокійній і досконалій красі було щось від паралельного світу, адже моє прибуття на землю у фізичному втіленні було не інакше як вигнанням з раю утроби. Подібно до Адамового гріхопадіння, моє випровадження з материнського лона стало порушенням абсолютної гармонії. Проте для своїх батьків я був справжнім янголом, без найменшої вади.

Я ж бачив їх інакше, ніж вони мене. Матуся підходила до мене, а я спостерігав замість неї фігуру трикутника, наповнену переливчасто-яскравими кукурудзяно-бурштиновими відтінками, — надзвичайно прекрасну, чарівну. Вона брала мене на руки, щоб заколисати, я ж зацікавлено дивився на золотисті блищики, що розсипалися її тілом. Татка свого я пізнавав по зеленому, як листя папороті, сяйву, що оточувало його, ніби накладаючись на овал. Він простягав до мене свої долоні, що світилися нефритовою плямою, торкався, щоб відчути ніжність моєї оксамитової дитячої шкіри. У його простенькій ласці, у легких доторках, в обережних рухах прозирало трепетне ставлення батька до свого первістка. Мою бабусю я розрізняв за її рожево-лавандовим світінням, що часто змінювалося на блідо-каштановий полиск. Це її старість була причиною нестабільності барви, ніби лампочка розжарювання, яка то спалахувала, то гасла знову. Дідусь Франц давно помер, не доживши до мого народження, але й Герта, моя бабця, відбувала свої останні роки, через що енергія її життя змінювала забарвлення і потужність ореолу. Усе, що стається з людиною протягом її земного існування, — це поступова втрата здатності до відновлення. Як я пізніше

зрозумів, ті люди, що траплялися на моєму шляху протягом усіх років, були забарвлені в безліч відтінків, що часто змішувалися в неймовірну палітру барв. Усе, що залишалося мені, — це запам'ятовувати найбільш, здавалося б, неможливі змішання, що їх вимальовувала моя уява. Промине багато часу, перш ніж я зрозумію, як скористатися дивним своїм даром і залишитися живим²².

За два місяці повітря довкола наповнилося прянощами цвітіння, а Ней-Шензее пірнув у зелені хвилі буйної рослинності, що вкрили селище аж до блискучих черепичних дахів. Тепер будиночки нагадували плоти з шатрами, що повільно пливуть посеред спокійного простору зеленого океану. Настали травневі свята, і селяни зібралися біля школи, вітаючи ходу сільських комуністів і комсомольців. За кілька останніх років колонія змінилася, більша частина поселенців перейшла до колгоспів. Поступово, крок за кроком комуністична ідеологія проникла у свідомість німців. Кордони перекрили, втікати не було куди, тож люди змушені були звикати до духу нових часів. Серед них був і мій батько. Ба більше — він був у перших лавах. Вони з матір'ю взяли мене з собою на першотравневу демонстрацію. Я пам'ятаю, як змінилася матуся на виду, коли опинилася у святковім натовпі, як поглядала вона

²² Синестезія — це особливий спосіб чуттєвого переживання, сприйняття в колірному спектрі побачених людей, імен, назв, символів (літер, звуків мови, нотних знаків), а також музики. Трапляється за різними оцінками у 0,005 % населення. Не є психічним розладом.

на мене, що спочивав на руках у батька. Її відтінок густів, перетворюючись на колір насиченого жовтка, близького до рудуватого кольору глини. Це потім я зрозумів, що мама так хвилювалася за мене, стоячи на милицях і знаючи, що позбавлена змоги сама тримати дитину.

Але зараз, під час урочистої ходи за участю молоді на велосипедах і верхи на конях, подібно до кавалерії, я більше заворожено споглядав яскраву жовтизну маминого сяйва, ніж марші легкоатлетів. Тож тато повернув мене лицем до колони, в якій юні піонери крокували маршем, розмахуючи червоними прапорцями. Серед молоді витав радянський дух, тому що за кілька років школа витруїла з дітей усе, чого навчали їх предки. Молоді хлопці й дівчата легко піддавалися впливу з боку радянської влади, вони були мотивовані змінюватися на користь соціалізму, адже цей чинник додавав їм сміливості для їхнього таки власного майбутнього. При сільраді створювалися різні гуртки: спортивні, музичні, рукоділля. Партії важливо було згуртувати дітей і дорослих проти зовнішнього ворога, тож запровадили норми протиповітряної і протихімічної оборони СРСР — піонери й комсомольці гордо пришпилювали значки ГПО (що означало «Готовий до праці й оборони СРСР») і пишалися будь-яким заохоченням з боку керівництва. Ніхто не міг позмагатися за спасіння розуму підростаючого покоління — німецька колонія програла битву за своїх дітей.

За молоддю маршували колгоспники з транспарантами німецькою мовою: «Es lebe der Mai! Lang lebe

der große Stalin!»²³. Гримів «Інтернаціонал», лунало багатоголосе «Ура!», батько показував мені пальцем на колону людей, убраних по-святковому — у білі сорочки й квітчасті сукні. Вони весело тримали ритм, ніби так було завжди. Але мені не цікаво було дивитися на комуністичну травневу ходу. Вона здалася мені нудною, бо замість криваво-червоного кольору прапорів я бачив чорні прямокутники, що маяли на вітрі, замість радісних і бадьорих людей — сіро-кам'яністі циліндри, що браво виспівували під нав'язливий гучний гімн. Колони сіро-гранітних постатей пересувалися, мов кам'яні боввани.

— Дивися, мій хлопчику. Дивися, синку. Скоро настане комунізм. Слава товаришу Сталіну! Слава! — гукав татко і навіть підкидав угору свого кашкета.

Мати схвильовано поглядала на мене, укутаного в ковдру, аби татко, не приведи Боже, не випустив з обіймів, але той тримав міцно. Я ж не розумів ані батькових збуджених вигуків, ані матусиного занепокоєння. Усе, що я міг розрізнити, — це колірні плями перед очима. Батько бачив, як я хмурився, зосереджено вдивлявся в мітингарів, тому іноді смішно кривлявся, що викликало в мене беззубу посмішку. Мама, спостерігаючи мою дитячу міміку, теж усміхалася, а потім, пересуваючи милиці, підійшла й схилила голову на плече моєму батькові. І тоді я побачив, як змінився її погляд, посвітлішала жовтувата кірочка її тіла, м'яко замерехтів малахітовий батьків полиск. Я не розумів багато чого: ні сенсу цієї демон-

²³ «Слава Першотравню! Хай живе великий Сталін!» (Нім.)

страції, ні співу, ні бравурності промов ораторів. У ті хвилини, коли в усьому селищі панувала урочистість нового святкування, якась надривна радість, близька до надломленості, я запам'ятав тільки одне — це була найщасливіша мить у житті нашої родини, відколи я з'явився в ній. Більше ніколи не відчував я нічого подібного, такої окриленої легкості. На якусь хвилину, на якусь децицю часу все навкруги завмерло: люди застигли, мов статуї, коні немов скам'яніли, звуки сповільнилися, як у космічній невагомості. І коли ми троє, всі разом, ледь торкаючись, мов прикипіли одне до одного, на секунду ставши єдиним цілим, — цієї миті, що тривала так недовго, ми пломеніли одним колірним сяйвом — ясно-червоним, як кров.

Я не пам'ятав багатьох моментів, про які пізніше розповідала мені мама. Моя пам'ять лише підсвічувала, ніби театральним прожектором, окремі епізоди на сцені життя, вихоплюючи їх з п'їтьми. Це здається дивним, але я досі виразно уявляю лише кілька з них. Моя свідомість усотала в себе події, пов'язані з моїми батьками в той час, коли вони ще не змінилися цілковито.

Того-таки року тато взяв мене з собою на роботу. Колгосп змінив життя колонії. Хоча ще залишалися окремі одноосібники²⁴, що господарювали самі, влада робила ставку на молодь, і не помилилася. У селищі було створено жіночу тракторну бригаду, в якій

²⁴ З березня 1931 року почалася кампанія ліквідації куркульства як класу, що посилювало репресивні заходи проти заможного селянства взагалі й німецько-менонітського населення зокрема. Усього в Україні розкуркулили 126 тис. домогосподарств.

працювали дівчата з найближчих колоній, скажімо, з Александерфельда. Набагато пізніше, подорослішавши і безпосередньо зіткнувшись з радянською системою, я зрозумів її диявольську геніальність — вона за лічені роки змінила не лише ландшафт полів, а й свідомість людей. Образ жінки-героїні розповсюджувався в масах — на плакатах, мітингах, зборах, адже партії важливо було згуртувати родини в ім'я єдиної ідеї. Вивищення образу жінки-трудівниці було більше маніпуляцією, ніж матриархальним рухом. Проте на побутовому рівні підносилася значущість внеску жінок у суспільний розвиток.

Батько приніс мене на колгоспне поле й залишив з небіжкою, яка теж працювала в колгоспі. Я вперше відчував пах свіжозораної землі, засіяної житом, і мені здавалося, ніби я втрапив на якусь іншу планету. Бачив, як механік упокорює трактор, що заводився вручну: він прокручував пусковою ручкою важкий колінчастий вал, виготовлений зі свинцю та бабіту. Спина механікові напружувалася, м'язи набрякали, лице вкривалося рясним потом. Нерідко траплялося, що двигун трактора виходив з ладу, і тоді дівчата-трактористки не могли самі дати з ним ради. Так вони й стояли, вклякнувши посеред поля, доки на виручку їм не приходив чоловік-бригадир, іноді за кілька кілометрів, щоб завести норавливого залізного звіра.

Робота на тракторах зводилася до оранки, сівби чи культивування поля за допомогою пристроїв, що являли собою балки з колесом на кожному кінці, і пристосувань, щоб смикати їх з кабіни. Балки регулювалися

ланцюгом або мотузками — залежно од відстані між рядами соняшнику, кукурудзи, картоплі, буряку.

Я спостерігав, як ззаду за трактором брели полем запарошені, ніби вкриті тонкою чорною плівкою, підлітки, вели культиватор, що нагадував літеру А. Переднє опорне колесо припасовувалося на штативі, а посередині до землі виходила нижня частина гострого сталевого ножа. Підлітки правували культиватором, опускаючи його в землю двома задніми ручками. Але механізації все ще було дуже мало. Тому жінкам доводилося просапувати міжряддя сільськогосподарських рослин.

Відтоді батько часто приносив мене на польові роботи. Я не міг зрозуміти, чому саме маю бути там, але пізніше усвідомив — він хотів, аби я перейнявся духом радянської колективізації. На татове переконання, я змалечку мав бути свідком згуртованості нового соціалістичного суспільства, бачити нелегку працю колгоспних трударів, які пітніли, вкривалися брудом і пилом, працюючи коло землі. Жнивна пора була ще гарячіша — молодь підвозила необмолочені снопи до комбайна, навантажувала й вивантажувала зерно на полях. Дівчата широкими граблями згрібали зі стерні колоски й солому, а хлопці, йдучи по обидва боки вантажівки, вилами закидали зібране в кузов. А далі ще важче — молотильні машини обслуговували тільки дівчата, вручну відділяючи солому від полови. Потім солома набивалася в пристосування з сітки і дерев'яних балок, і за допомогою довгих лив треновані коні піднімали снопи нагору.

Я дивився на цих дітей, яких примушували працювати на полях. Бачив їхнє світіння, що, поступово тьмяніючи, змінювало яскравий фіолетово-аметистовий блиск на блідо-пшеничний, а темно-кораловий — на блакитнувато-сірий. Я помічав цю дивовижну зміну барв, що цікавила мене далеко більше, ніж високопродуктивна праця будівничих соціалізму. У моїй дитячій свідомості відбивалися зміни, яких зазнавало підростаюче покоління, для мене стало звичним звертати увагу на тонкі нюанси, що їх ніколи б не помітив сторонній споглядач. Спостерігаючи за важкою сільською працею, я не міг не побачити й зміни вірування цих людей, що якнайкраще відображало мінення оролів. Потрапляючи на поле, я щоразу помічав дедалі менше відтінків яскравих, а більше — мишачо-вугільних тонів. Німці, що мешкали в колонії, змінилися, і я міг бачити, як це відбувалося.

Моє дорослішання припало на важкі роки. Вдома я чув, як батько часто балакав з матір'ю і зі злістю говорив про куркулів, яких почали виселяти до Сибіру й Карелії. Їх засуджували з будь-якого приводу, ставлячи за провину участь в антирадянських виступах, експлуатацію чужої праці, жорстоке поводження з бідняками, співпрацю з німецькими військами. Та попри це багато колоністів залишалися одноосібниками. Батько дивувався, як можна не вірити партійному керівництву, адже воно бажало тільки добра, тож чи не краще добровільно поздавати коней, корів, свиней у колективне господарство — та й край! Мати мовчала, вона майже ніколи не сперечалася з батьком, лише іноді намагалася сказати свою думку з того чи

іншого питання. Я ніколи не бачив і не чув, щоб вони кричали одне на одного. Мені не доводилося проходити через горнило родинних сварок між батьками, що залишають на чутливій дитячій душі глибокі рубці. Спокій нашої родини якимось дивним чином гармоніював із повсякчасними проявами батькової активності — у збиранні врожаю, на зборах, мітингах. Він був ніби дві різні людини, які майже ніколи не проявлялися в паралельних іпостасях. Лише іноді, як цього разу, коли тато обговорював вивезення куркулів і конфіскацію їхнього майна, гнівався, що вони досі в Ней-Шензее і не всі німці скорилися радянській владі. Я бачив, як він дратується, як леління його тіла поступово темніє і насичується важкою барвою. У такі хвилини його ореол змінював колір, і маленькому мені важко було втямити, що діється з татом. Мама ж мовчала і лише хитала головою.

Одного осіннього дня, коли туманний серпанок просочувався крізь насичене вологою повітря і вже настали перші заморозки, селище готувалося до зими. Ледь зашерхлі калюжі нагадували люстерка, випадково загублені на шляху. Сухе листя під деревами шелестіло пергаментами, на яких літо залишило свої прощальні письмена. Вітер понуро стогнав, небо вкривалося важкими хмарами, схожими на дріжджове тісто. Доба перетворилася на суцільну тягучу масу, в якій нікелеві тони траплялися найчастіше.

Надвечір, коли мене, сповитого, поклали на стіл, я спостерігав за матусею, що поралася в хаті. Батько нервово снував з кутка в куток. Він був похмурим, ніби ця осіння сірість важким тягарем налягла на нього.

Іноді він щось казав матері, а та погоджувалася і поглядала на мене. Матусине серце наповнювалося чистою есенцією любові, тому все, чого торкалися її руки, було пройняте особливою турботою, що прозирала в кожному її русі, слові, погляді. Здавалося, якби навіть увесь світ раптом розпався на кавалки, вона й тоді зберігала б своє родинне вогнище до останнього подиху.

— Я не можу сидіти склавши руки, — знервовано кидав мій батько, й далі походжаючи кімнатою.

— Ти ж не можеш вирішувати все, можливо, цього разу не варто? — питала мама.

— Як же таке можливо, щоб він ходив і розповідав ці байки? — не вгамовувався батько.

— Таку вже має вдачу, — матуся завжди намагалася знаходити компроміс.

— Ні, не можу сидіти ось так. Це проти партії, виявлю легководухість зараз, а далі що? — тато розводив руками.

— Подумай про наслідки, — просила мама.

— Правда — ось мої наслідки! Нічого більше! — сказав тоді мій батько, розвернувся і кудись пішов.

Його не було довго. Мама кілька разів виходила на ганок, виглядала його в синьо-чорній темряві, а потім, пересуваючи милиці, повільно поверталася до кімнати. Я чув цей глухий стукіт об підлогу, схожий на клацання у дзиґарях, що збилися зі звичного ритму. Вона важко, невеликими кроками долала короткі відстані, те, що звичайній людині дається легко, їй було дуже важко. Дивно, але я жодного разу не чув од матері нарікань на її долю. Скалічена, травмована, неповносправна — вона в душі своїй, у цій духовній

наповненості, була здоровіша за всіх інших людей навколо. Її ясний і незатьмарений розум допомагав сприймати тогочасні події тверезо, а життєва стійкість не зменшувалась попри неймовірні потрясіння. Життя матері стало прикладом для мене. І в подальшому, я вважаю, саме її гени допомогли мені врятуватися.

Отже, настала ніч. Я заснув, задрімала й матуся, сидючи біля моєї колиски. У домі запала тиша, тільки в сусідній кімнаті було чутно стогін недужої бабусі Гerti. Вона захворіла кілька місяців тому і майже не виходила до мене. Серед усіх спогадів я довго не міг відтворити в пам'яті бабусин образ, ніби повитий непрозорою поволокою, яка постійно змінювала свою барву. Єдине, що я пам'ятаю, — її голос. Не знаю чому, але й досі, якщо й звучить у мені моє ім'я, то тільки голосом бабусі: «Йоганн, мій Йоганн».

Ніч відвойовувала свої права, втрачені в денній крутняві. В'язка тиша, густа, як варення, поглинала цілий дім, не залишаючи шансу жодному звуку. Було вже далеко за північ, коли нарешті рипнули вхідні двері, впускаючи тінь, що тихо скрадалася коридором. Мить — і тінь опинилася в кімнаті, де спали ми з мамою. Обережно ступаючи, згусток кольору маренго завис наді мною, і я крізь сон почув, як мене накрило темною плямою. Я прочнувся одразу: моя душа завжди гостро реагувала на будь-яку зміну колірної палітри. Побачивши незнайомця, розглянувши його деревно-вугільну сірість, я злякано закричав, приголомшений появою в домі чужої людини. Мій крик, сповнений дитячого жаху, розбудив

матір, яка кинулася до мене, схопила на руки, намагаючись приколихати.

— Не плач. Не плач, ну, чого ти злякався? Не бійся, все добре. Ніхто тебе не покривдить, — шепотіла вона.

Я не заспокоювався, тремтів усім тільцем, а надто коли незнайомиць підійшов до мене і хотів був доторкнутись. Мене лякав не вигляд прийшлого, а саме те, як загрозливо переливається маренго в антрацит, перетворюючись по боках на чорну облямівку. Та потім я почув голос, знайомий голос, який не раз лунав біля мене. І тоді я зрозумів, що не впізнав власного батька. Переді мною стояв якийсь чужий, незнайомий чоловік з аурую, всуціль укритою, мов панциром, блискучою лускою.

Кілька хвилин мене заспокоювали, намагалися вкласти, але мені важливо було чути дихання матері, тож вона пригорнула мене до грудей і почала тихенько наспівувати коліскову. Поки я умиростворено сопів, батько розказував, де він був. Його розповідь була хаплива, кілька разів він уривав її, збивався, іноді робив павзи. Коли він замовкав, мама раптом піднімала руку, затуляючи долонею рота, щоб не скрикнути й не злякати дитину, не викликати в мене нової істерики.

Як виявилось, мій батько ходив до сільради, влаштованої в колишньому будинку власника каменоломні, котрого виселили ще в середині двадцятих. Там саме проходили збори партійного осередку, на яких обговорювалася допомога «двадцятип'ятитисячників» — комсомольців, що приїхали з міста

проводити розкуркулення. Проте не це турбувало батька — він дізнався, що старенький проповідник досі ходить по хатах і молиться з колишніми німецькими менонітами, читає їм Біблію. І взагалі він проти радянської влади. Молитовний дім давно перестав існувати — тепер там розміщено клуб, але традиції предків народ ще досі не забув і не відкинув. Розлучені товариші негайно надіслали повідомлення до Кривого Рогу, звідки їм надійшла телеграма — чекати прибуття високих гостей. Німці-комуністи не розходилися. У просмерділому тютюновим димом приміщенні вони довго обговорювали, кого б його ще приструнити. Після півночі до сільради підкотив «чорний воронок» з трьома працівниками ОДПУ. Вони зустрілися з головою колгоспу, який указав на мого батька, мовляв, це за його сигналом викрито злочинну діяльність релігійного фанатика. Відповідальні товариші мовчки сіли в машину, прихопивши з собою батька, і поїхали на дальній куток села. Сторопілий від такої швидкої реакції батько мовчки сидів пліч-о-пліч з насупленими товаришами. Кільки разів він намагався щось поспитати, але ті були неговіркі, лише порадили йому зосередитися на головному.

— Я не знав, що буде далі. Розумієш, не знав! — гарячково розповідав він мамі, пригадуючи всі подробиці.

Коли вони підїхали до будинку проповідника, у вікнах не світилося — усі вже спали. А цього чекістам було й треба, методи роботи в них були саме такі: вночі, коли люди спочивали після важкого дня,

коли втома сковувала їхні думки, а зморені тіла розслаблялися, — тоді жертви були безпорадними й не здатними чинити опір. Співробітники державного управління, грюкаючи чобітьми, поскрипуючи шкірянками й ременями, поправляючи зброю в кобурі, рушили по злочинця. Постукали в двері. За хвилинку до них вийшов порушник радянського порядку — щупленький німецький дідусь. Він погано говорив російською, спробував щось спитати їх ламаною мовою, але мордатий оперативник коротко стусонув проповідника в живіт, аж той, зігнувшись навпіл, осів додолу.

— Буржуйський недобиток! Геть з дороги, мерзото, — гаркнув оперативник, переступаючи через дідуса.

Понад годину тривав обшук, чекісти шукали документи, Святе Письмо, списки підпільних парафіян. Проповідник сидів у кутку, над ним безладно копошилася старенька дружина. Він опустив голову, важко дихав, поки товариші порпалися в його речах. Дідусь був спантеличений, не тямив, що відбувається. Мій батько в цей час стояв на підвір'ї, поки його не було покликано: уточнити, чи ті книжки вони знайшли. І коли тато опинився в одній кімнаті з проповідником, той підвів голову і подивився на нього докірливим поглядом, таким пекучим, як сонячний промінь, що здатний випалити людині очі золотистою плазмою. Лише якусь коротку мить батько зміг витримати його, а потім знічено опустив очі. І тоді, сповнений благочестя, насичений сміливістю, осяяний вірою, дідусь звівся на ноги, щоб підійти ближче

до мого батька, — прагнув донести до нього розпачливий крик своєї душі. Він набрав повні груди повітря й гукнув нижньонімецькою говіркою:

— Ти зрадив віру і пам'ять наших предків! Ти Іуда!

Батько на мить завмер. Приїжджі товариші обернулися на той гвалт, не розуміючи, що сталося. Це тривало так недовго, ніби й не було зовсім. Бо пройде багато років, і тато забуде подробиці й цей зболений крик старого проповідника. Але тоді, наважившись і ступивши крок до дідуса, він голосно й чітко промовив російською:

— Моя віра — комунізм. Моя сім'я — Сталін!

Та не встиг він виголосити свої нові постулати, як до дідуса підскочив той-таки розлючений держиморда і з усієї сили вдарив кулаком проповідника так, що сухеньке його тільце відлетіло на два аршини. Бабуся зойкнула, але далі події розгорталися ще стрімкіше: оперативні працівники підхопили дідуса за руки й ноги, кинули його в «воронок», у кузов склали книги і якісь папери. Двоє залізли в машину — охороняти злочинця, а ще один вийшов з дому, потираючи руки.

— Спасибі, товаришу. Ви виконали свій обов'язок перед партією. Так тримати! — офіційно промовив він і простягнув батькові п'ятірню.

Він задлявся на якусь хвильку, бо досі був під враженням нещодавньої картини арешту, струснув чуприною, ніби намагаючись викинути її з голови, а потім і собі простягнув долоню. Ось так потисли вони одне одному руки — росіянин-чекіст і німець-комуніст. Співробітник ОДПУ сів у машину й поїхав, а татко пішки поплентався додому.

Мама не зронила ні слова докору чи схвалення. Вона вслухалася в розповідь свого чоловіка, а бачила тільки його волаючі очі, сповнені дикої туги, ніби сталося непоправне. Проте він пересилив себе і сказав, що вважає правильним свій вчинок і ні про що не шкодує. Матуся раптом трохи відхилилася, і я побачив, як у батьковім ореолі проступили помітні лише мені торф'яні плями, що загусали, заповнюючи видовжену фігуру його овала, аж поки не залили її геть усю аспідно-чорним, без єдиного просвітку, кольором. І тієї самої миті, коли з батьком сталося це перетворення, в кузові автомобіля ОДПУ, що котився ґрунтівою поміж українськими селами, старенький проповідник очумався, поворушив губами, підніс угору худеньку руку і... помер. Його старече тіло підкидало на вибоях, не підтримуване більше стрижнем розуму, воно стало безпорадним і млявим, немов підтята під корінь рослина. Машина повільно тяглася до міста. Світало. Легенька пара струменіла в повітрі, здіймаючись у небо, здавалося, то дихає сама земля. Розмите сонячне світло падало на автомобіль з його правого борту, майже не пробиваючись крізь металевий корпус. Два охоронці, сидючи у бузковій імлі кузова, дивилися на свого в'язня, голова якого безвільно теліпалася на старечій шиї, і байдуже курили цигарки.

Розділ 7

Після вогню

Я ріс від народження здоровим хлопчиком, але після нового року підхопив якусь прикру хворобу. Зима видалася холодною. Завірюха крутила від самого ранку, а по дворах понагортало величезні, по самі дахи, кучугури. Деякі людські оселі позаносило так, що селище нагадувало антарктичну станцію, загублену в сніговому океані. Я захворів, коли й двері з дому прочинити було можна на превелику силу. Батько ледве продерся крізь буревій, що вихорив крижаною крупою, набиваючи її в ніздрі й за комір, добився до лікаря й привів його із собою, але той нічого не виявив — ані жару, ні здуття живота. Я ж тим часом верещав не своїм голосом, показуючи, що кожна хвилина завдає мені неймовірної муки. Матуся плакала наді мною, а тато безпорадно розводив руками — ніхто не знав, що коїться з дитиною.

Мені важко зрозуміти, чому тіло реагувало так, ніби шкіру прохромлювали сотні болючих уколів, а кістки мов ламалися від тиску на них, і голова

розколювалася, стискувана невидимими лещатами. Я прокричав цілу добу без угаву. Почувався так, ніби мене одночасно клали на розпечену плиту, а потім виносили на тріскучий мороз. Причину моїх нестерпних страждань ніхто не міг зрозуміти, як і вгамувати мій істеричний плач. Аж ось, коли батькам уже уривався терпець і вони ладні були кинутися світ за очі, я замовк так само зненацька, як допіру заревів, наче й не було нічого. Мама взяла мене на руки й не могла повірити, що її малюк нарешті вгомонився. Батько радів, що в домі настала тиша. Та коли вони увійшли до бабусиної кімнати, то застали її вже неживу. Бабуся лежала на ліжку, рот їй скосило набік, шкіра набула такої колірної насиченості, що нагадувала стиглий гарбуз, а бляклість помутнілих очей — тонку плівку на гладіні застоюної водойми. Через мій несамовитий крик мама з татом не помітили, як бабуся Грета віддала Богу душу. Сталося те напередодні найважчих подій у нашому житті. Смерть означає звільнення від тіла, як від зужитої оболонки. Я був в іншій кімнаті, але батько, боячись, щоб я знову не зарюмсавав, приніс мене до розпластаної небіжчиці. На ковдрі лежала її навіки стиснута в кулак рука. І тоді, дивлячись на заляклу плоть, схожу за своєю суттю на камінь, я, багато разів згадуючи згодом цю подію, зрозумів, що бабуся мучилася страшними болями перед смертю і мені передалося її страждання. Мій дар чутливості, як виявилось, мав ще одну особливість — я міг відчувати біль людини, що була поряд. Уся повнота агонії, хвилі мордувань і катувань тяжким умиранням — ось через що я так плакав. Ось у чому був мій

хрест. І водночас, коли мої очі побачили мертву бачу, я зрозумів, що замість її тіла бачу порожнечу, велике ніщо.

Моє життя — це послідовність непоєднаних речей. Може здатися, що мішанина випадкових рис, якими я був обдарований, виникла несподівано, проте усе моє існування — лише дзеркальне відображення мого роду. Кожна частина розповіді пов'язана в єдину вервечку моєї сім'ї і проходить крізь віки, сплітаючись у тонку пов'язь.

Я швидко підростав. За півтора року моє тіло збільшилося, як і здібності. Щоразу, коли мене вносили на подвір'я або коли я робив свої перші кроки, мені доводилося мружити очі, щоб не помічати усіх відтінків сірого на місці людей, що проходили повз. Ось повагом ступає тілиста доярка, либонь, прямує в кінець поселення, до корівника. Після того як усіх годувальниць у новоявлених колгоспників з їхніх подвір'їв забрали й усупільнили, невміле керування великим господарством призвело до того, що половина поголів'я знаменитих червоних німецьких корів виздохала, так само як і коней та іншої худоби. Часто колгоспами керували приїжджі німці, які не мали досвіду в організації сільськогосподарського виробництва, тож хутко розвалили усі налагоджені колоністами процеси. До того ж страждала й оплата праці — за один трудовень натуральна оплата становила всього один кілограм зерна. Виходить, що протягом місяця люди працювали лише за один мішок. Доярка відсвічувала чорним, нагадуючи темну діру, що всотала в себе всі

інші барви. Як і тракторист, що понуро сидів перед своєю домівкою: його сяйво — темно-сіре, кольору берегової ріні. Під кінець 1932 року колгоспи не виконували норми здачі зерна державі, іноді цей показник був на рівні десятої частини від належного. Що ж, радянська система вмить відреагувала на невиконання плану — до злісних порушників було невідкладно застосовано репресії. Всі колгоспи поділили на дві групи — що виконали план і що відставали. Так з'явилися «червоні» колгоспи — ті, що виконували завищені зобов'язання з хлібоздачі, і «чорні» — злісні порушники плану. А що тогорічний урожай видався надзвичайно високим, то тепер влада підняла планку, вимагаючи від колгоспів удвічі більше. Проте хліб цього року вродив значно гірше, тож зібрати з полів зерно у планованих обсягах не вдалося. Тракторист сидів, пригнічений тим, що кожен його день сповнений виснажливої, майже рабської праці, а віддачі — жодної. Чи онде на возі проїхав молодий хлопець, що працював уже зо два роки на заготівлях. Він подався до сусіднього села, бо з крамниць у їхній колонії влада, прагнучи покарати селян, вивезла геть усе, включно з харчами. Він гадав, що в сусідньому Орлові, можливо, вдасться придбати щось їстівне, так де тобі! Там люди розкупили всі товари. Тоді ж керівництво заборонило видачу колгоспникам натуральних авансів, та ще й раніше видане зерно у примусовому порядку підлягало поверненню. Вулицями вешталися чекісти й забирали з людських сараїв останні крихти й мішки з зерном, прирікаючи селян на голодне животіння. Хло-

пець їхав, заглиблений у свої думки, а його колір був рудуватий, подібний до болотяного очерету.

— Гей, не спи! Куди преш возом?

— А тобі яке діло? Забирайся геть! Та швидше!

Мені, тоді ще немовляті, у той час багато що було незрозумілим: чому так швидко змінювалася колонія — з високих нот натхнення до низьких тонів відчаю. Утискання колоністів почалося з новою силою — надзвичайно важко було одноосібникам, які не виконали плану. Влада знущалася, як могла: щоб покарати «куркулів», їх судили, арештовували, спеціальні бригади нищили, шукаючи схований хліб. Виїзні сесії районних судів на місцях виносили скорі присуди — «хлібозаготівельні справи» було наказано розслідувати протягом трьох днів, а судам на їхні рішення відводилося не більше п'яти днів.

Я пам'ятаю початок осені, коли яскрава бронза шурхотіла на вітті. У цей час і засіки німців мали би тріщати від збіжжя: пшениці, жита й картоплі, як бувало раніше з року в рік. Але нині всі комори селян стояли пустою. Школярі пройшлися полями й повизбирували все, до останнього колоска. Ми голодували, і батько тепер щоранку кудись ходив, але повертався ні з чим. Мати дивилася на нього з надією, бо віднедавна єдиною нашою поживою стала трава на городі. Я тупцяв маленький, хитаючись од вітру, мов стебельце жалкої кропиви, що її моя матуся, незграбно розпластавшись на землі, рвала на нізчимну юшку. Відтак, підтягнувши єдину ногу, вона одночасно рукою ставила милицю, спиралася на неї, переносила центр ваги й підводилася з землі. Це

забирало в неї багато сил, тож, повернувшись з городу, вона одразу знеможено прилягала на ліжку, щоб звести дух. Я спостерігав за мамою, бачив той звичний гірчичний полиск, який досі сповнював її, ніби огортаючи жовтавим покривалом. З роками я вчився розрізняти дедалі більше тих блищиків, що, блукаючи людськими тілами, змішувалися, як фарби на палітрі. Забарвлення не було однорідним, часто поєднувало в собі унікальні комбінації — від зеленого моху до старого золота, від кольору цегли до темно-персикового. Світ був прекрасний, тим часом люди цього навіть не помічали. Але того року я не пам'ятаю, чи бачив бодай трохи яскравих кольорів. Почався страшний голод, і мати, віддаючи мені останні крихти, розпухала на очах, кілька разів, коли батька не було вдома, вона навіть втрачала притомність. Я повзав біля неї, брав у свої долоньки її худеньку руку, гадаючи, що це така нова гра. Мені здавалося: мама от-от засміється, підведеться й поцілує мене. Але вона лежала плиском, ніби дошка, рівно-рівно, і нічого не виділялося на ній, окрім грудей, що ледь помітно здіймалися від уривчастого дихання. І майже завжди, коли батько повертався додому, мама вдавала, ніби з нею все гаразд, казала, що трохи прихворіла. Коли тато помічав синці на її руках, мама виправдувалася, мовляв, ненароком упала. Це звучало дещо наївно, адже здогадатися про причину такого стану жінки було неважко. Нерідко, коли мама виводила мене на свіже повітря або ходила до сусідки по висівки, що їх можна було змішати з картопляним лушпин-

ням, додати подорожника і трохи всохлого жиру (допіру вона знайшла у маленькому горщику трохи цвілих свинячих шкуратків), ми з нею могли бачити на узбіччі під тином череватого, спухлого від голоду хлопчика, животик якого нагадував шкільний глобус. Хлопчик не був мертвий, він усе ще дивився на перехожих очима, в яких жевріло благання. Мама намагалася щось дати йому попоїсти, відриваючи від рідних засохлу шкуринку житняка, але хлопчик уже не міг ковтати — його розпухле горло не здатне було пропускати грубу їжу.

З наближенням зими таких опухлих від голоду на вулицях побільшало, тож у сусідньому колгоспі створили цілу бригаду, що їздила селами, збираючи померлих людей. На батька ті події справляли, здається, гнітюче враження. Він часто ходив кімнатою похмурий, коли мама лежала у тьмяному світлі електричної лампочки (у селі встановили дизельний генератор). Слабке жовтувате її світіння не могло здолати мороку нашої оселі, воно тільки чіткіше окреслювало загострені вилиці облич, обважнюючи тіні, перетворюючи їх на ланцюги, накладені на щоки. Так вони довго сиділи мовчки, скуті спільними ланцями пітьми. А коли починали говорити, розмова їхня була такою ж важкою, як ті металеві кайдани.

— Він просто не знає, що тут діється. Розумієш? Треба трохи потерпіти, поки йому хтось повідомить, — переконував батько.

— Вільгельме, може, ти спробуєш? — прохала його мати.

— Як я спробую? Виходить, повірю шпигунам і фашистським диверсантам, які й влаштували голод під носом у товариша Сталіна? Цього ти хочеш, Саро? — запитував тато.

— Хіба можна всього допильнувати?! — шукаючи бодай якихось виправдувальних обставин, говорила вона.

— Йому просто ще не повідомили. Просто він не знає. Треба трохи потерпіти, — правив своєї батько.

Горопашний мій батечко. Його сліпу віру в верховне керівництво СРСР можна було порівняти з віруванням предків у якесь давнє божество, що сидить на високім, недосяжнім для простої людини троні, аж під небесним склепінням. Чи ж міг він, насичений водою простоти, знати, що правду про голод керівництво німецьких районів замовчувало? Ніхто у високих кабінетах навіть чути не хотів, що в селах від недоїдання помирає в шість разів більше людей, ніж у місті. Аби хоч якое виправдати розпухлі трупи на вулицях і канібалізм, що набув страхітливих розмірів, коли в багатодітній сім'ї з'їдали найменшу дитину задля порятунку решти голодних, у деяких районах визнавали складне становище з продовольством, проте заперечували очевидне — той факт, що в Україні лютував голод. Ховаючись за виправдувальними і пояснювальними записками, місцеві комуністи вдавали, ніби нічого не відбувається, а комуністи в Кремлі так само вдавали, буцімто нічого не знають. Тільки іноді влада заявляла про «симуляцію голоду», інспірованого куркульством, націоналістами чи фашистами. Винен був завжди ворог — внутріш-

ній і зовнішній, бо тільки образом супостата можна усмирити народ.

Якось матусі стало так зле, що вона зовсім злягла і майже не підводилася. Я частенько скімлив поруч із нею, просячи їсти, тоді батько йшов до голови колгоспу, випрошував жменьку ячменю, та одного разу повернувся ні з чим. Як виявилось, голову заарештували за недостатню здачу зерна, вивезли з колонії, і він десь пропав навіки, бо відтоді про нього не було ані звістки, ані чутки. Це був час, коли максималістські форми «пропав» і «навіки» лунали так часто, що сприйняття життя звелось до усвідомлення своєї нікчемності. Отже, батько того разу повернувся з порожніми руками, зайшов у дім і повільно попрямував до маминого ліжка. Мама дрімала, але, зачувши крізь сон скрипіння мостини, кинулась.

— Нічого немає? — тихо, ледь чутно прошепестіла самими устами.

— Ні. Його заарештували, — промовив тато.

— І що нам тепер робити? — протягло мовила мама.

— Помирати, — сказав мій батько і... заплакав.

Я бачив усього кілька разів, коли мій тато якось виявляв свої емоції. Його мужнє, загартоване жаром степових вітрів лице, здавалося, скам'яніло, мов у статуї, в усій чоловічій стриманості зберігаючи надзвичайну силу почуттів. Його шкіра, видублена гарячим південним сонцем, ніби напнута на лице, нагадувала незворушність мумії, що зберегла в глибоких зморшках землетрус переживань. Він ховався за своєю витримкою, щоб не показати слабкості,

вважаючи її рисою невдач. Але тепер, коли стискав розпухлу мамину руку, відчував її зникаюче тепло, торкався пальцями роздутих вен, він почувався перед своєю безпорадністю мов перед прірвою. І досить було тільки зробити крок — і все скінчилося б. Йому вже кілька разів спадало на думку, що варто лише затулити заслінки в печі на ніч, коли всіх обійме сон, і тоді чадний газ повільно й безболісно звільнить нас від болючого розкладання живого ще тіла. Мама, побачивши сльози в батькових очах, хоча він, завжди суворий і незворушний, досі ніколи не дозволяв собі нічого подібного, подумала, що, мабуть, це і є знамення кінця світу. Її змарніле обличчя, з тонкими вилицями і загостреним підборіддям, з великими карими очима, було звернене до батька з таким смиренням і довірою, на які здатна тільки безумовна любов. Отже, цієї ночі батько прирікав нас на смерть, і це його рішення було остаточним.

Я лежав у своєму маленькому ліжечку, приставленому ближче до печі — у домі було прохолодно. Спостерігав, як батько стоїть над матір'ю, ніби читає молитву, хоча насправді вівтар його серця, відтоді як він щиро повірив у комуністичну ідею, посідав не Бог. Він був у розпачі, донесхочу ситий гіркотою голодного животіння, ледве здатний стояти на слабких від недоїдання ногах, — я бачив, як батькове забарвлення знов змінилося і крізь чорне запинало просочився зеленуватий відтінок, схожий своєю насиченістю з весняними свіжими тонами. Тоді я ще не міг зрозуміти цих змін. Хотілося тільки одного — споглядати це таємниче дійство: містерію людської аури, що тво-

рилася на моїх очах, адже колірне мінення було красномовнішим за будь-які слова.

Пізно вночі, коли всі поснули, батько встав і підійшов до печі. Він був так близько, що міг однією рукою сягнути до заслінки, а другою — до волосся на моїй голові. Досить лише незначного зусилля, й тоді можна буде перестати боятися за майбутнє, адже смерть звільняє від страху. Він простяг руку до печі, щоб перекрити димохід, давши змогу ледь помітному струменю чадного газу розповзтися по кімнатах, заповнити наші легені, витіснивши з них повітря, і повільно приспати нас назавжди. Але тієї миті, коли його рука вже посунула залізну заслінку в димохід, мене раптом розбудив той різкий шерх, і я побачив батька, який простягав руки до нашої погібелі. Я відчув той пронизливий біль, що розривав йому голову, ніби крізь неї проростало коріння могутнього дерева. Здавалося, йому боліли не тільки душа чи свідомість, а все тіло було наелектризоване, ніби всіяне больовими відростками.

— Тату, тату! — несподівано вимовив я.

І, почувши моє перше слово, батько мов скам'янів. Він здивовано глипнув на мене, не вірячи власним вухам, приголомшений так, ніби побачив самого товариша Сталіна. Батько болісно скривився, і я навіть відчув той холодок, що пробіг йому поза плечима. Затремтівши всім тілом не менше, ніж хвилину тому, але тепер уже від захоплення, татко нахилився до ліжечка, взяв мене на руки й розчулено поцілував у чоло, ніби припечатав, позначаючи його своєю батьківською любов'ю.

— Синочку, синочку, Netz²⁵, — шепотів мій батько.

Він пригортав мене до грудей, і я міг розчути, як його серце вистукує бравурний марш, прискорено вибиваючи ритм хвилювання й урочистості. Він знову заплакав, удруге за сьогодні, не маючи тепер снаги здійснити свій задум. Я, не розуміючи до кінця, чого саме хотів батько, не міг збагнути і причини його сліз. Але батьківська теплота заспокоїла мене, і я майже миттєво поринув у сон.

Коли я спав, занурений у пласти сновидінь, то бачив, що здіймаюся високо над землею, здолавши силу тяжіння, мов повітряна куля. Моє тіло стало невагомим, легким, як пушинка. Я оглядав селище згори, намагаючись серед чорних обрисів віднайти дах нашої домівки. Але в темному густому мороці годі було розібрати знайомий візерунок черепиці. Отож я й далі пурхав, мов птах серед ночі, переносючи своє тіло силою уяви чи, може, навпаки — даром провидця. Згодом у моєму сні здійнявся ураган, що приніс перші сніжинки, і з неба, мов з дірявого гузиря, рясно посипав лапаний сніг, сповіщаючи про початок зими. А далі завихрило так, що нічого не стало видно, я спустився трохи нижче, рівно настільки, щоб нависати над деревами і торкатися їхніх верхівок маленькими ноженятами. Тоді ж, блукаючи околицями і вдивляючись в агатові згустки кущів, раптом на обмерзлому полі я вгледів згорблену постать, що майже повзла по землі. Помітивши незнайомця, я опустився нижче. Піді мною скорчений чоловік тремтячими

²⁵ Любий (нижньонім.).

руками розривав мерзлу землю, по-звірячому гарбаючи нігтями скрижанілий верхній шар ґрунту. Він рив, ніби пес, розламував земляні грудки, намагаючись щось там знайти. Ще мить, і я, наблизившись до нього, побачив, як він набирав у брудну жменю цвілі зернятка, видлубані з землі, що подекуди позосталися після ретельного прочісування поля школярами. Ті пшеничні зернятка, видобуті із земляної грудки, нагадували живі личинки якихось комах. Чоловік обережно складав їх у невелику торбинку, а потім ховав за пазуху, мов найцінніший скарб. Повільним черв'яком повзав він, обдивляючись кожен квадратний сантиметр навколо себе, розминаючи руками брудні тужаві грудки. Холодне вітровіння сніговою пеленою накрило постать чоловіка, що вп'явся пальцями в мерзлу землю. Тим часом я, знуджений одноманітним видом, хотів був летіти геть, але раптом побачив, як з протилежного боку поля назустріч великим тарганом рачкує ще один, такий самий збирач зерен. Цей перебирав швидше, розминав чіпкими заляклыми пальцями груддя, силкуючись вибирувати тільки найбільші зерна. Спершу вони не бачили один одного. Але їхні траєкторії неминуче мусили перетнутися. Обидва квапилися, часто завмирили, прислухаючись, чи не чути кінського тупоту об'їждчика або звуку автомобіля, що патрулює колгоспні поля. Якщо спіймають — пиши пропало: більше половини порушників радянських законів засуджували на десять років в'язниці суворого режиму. Обидві постаті тряслися, але попри страх рухалися далі.

Трохи згодом, коли сніг повалив, ніби пір'я з подертої подушки, відстань між збирачами зменшилася. Вони нарешті помітили один одного, спинилися, стоячи окарач, і тепер нагадували зголоднілих вовків, які збиралися напасти на жертву. Хвилину-дві вони приглядалися, чи не зраджують їх очі, чи не привиділося часом у суцільній сніговій завісі. Але потім, коли кожен з них зрозумів, що навпроти — його суперник, усе сталося в мент ока. Один чоловік накинувся на другого, вчепився кігтями в горлянку, роздираючи шкіру, на якій проступили крапельки крові. Другий ударив супротивника під дих, аж той зігнувся, склався навпіл. Його ворог одразу налетів на конкурента-збирача, схопив за голову і щосили притиснув до землі. Той намагався випручатися, але марно. Він розмахував руками й ногами, пробував напасника скинути з себе і дико кричав у чорну мерзлу землю, що набивалася йому в роззявленого рота. Але ніхто, ніхто не міг його почути — вітер стогнав, мов поранений вовчисько, земля заглушала висоту знетямленого крику, що у своєму надриві й безвиході був подібний до вищання смертельно пораненого звіра. Притиснувши голову жертви ще дужче, сильніший незнайомиць так тримав її, поки нещасний не затихнув остаточно. Коли мертве тіло обм'якло, втратило свою гнучкість, більше нічого не заважало переможцеві перевернути труп, дістати з іще теплої пазухи торбинку зі збіжжям і, зігнувшись, поплентатися у бік колонії. Усе це діялося у мене на очах, коли я, мов підвішений на нитці сновидіння, витав над місцем смертельного поединку. Трохи згодом налетів

сніговий вихор, почалася буря, сховавши від мене під непроглядною габою і поле, і задубілий труп на ньому, й другого волоцюгу.

Коли я прокинувся, у вікно падало сонячне проміння: небо розвиднілося, і тепер його приємна блакить зазірала в шибку нашої оселі. Перший сніг, що випав уночі, танув, краплини радісно скочувалися з даху, вістуючи новий день. Я роззирнувся і побачив батька. Його абрис спершу здався мені знайомим, але потім я помітив у його колірному змішанні миш'яковий відтінок. Він сидів за столом, сплівши руки в замок, і чекав. Його обличчя було твердим, мов скам'янілим, на ньому ледь проступали людські риси. Ця заціпеніла нерухомість робила його схожим на підніжжя могильного надгробка. Здавалося, він навіть не дихає, перетворившись на гранітний моноліт. Але раптом батько поворухнувся, поправив непокірне волосся. І тоді на його пальцях, під нігтями, якщо придивитися, можна було угледіти свіжу чорну землю.

Матуся метушилася на кухні, а дім наповнювали п'янки пахощі пшеничної каші.

Розділ 8

Там, де кінчається веселка

П'ятирічним хлоп'ям я часто ходив на інший кінець селища, де були сільрада і продмаг, щоб подивитися на зустрічних селян. Люди сновигали у своїх справах, а я розглядав їхні колірні сліди, випромінювані, мов той феєрверк, що одного разу на свято Першотравня вибухнув у небі над Ней-Шензеє. Як я вже казав, яскравих барв у колонії майже не лишилося. Найбільше, що я міг розгледіти, — це приглушені тони, які, ніби запинала, нависали над людськими постатями. Я спрагнено всотував ці нікому не видимі туманні шлейфи, що їх залишали за собою чоловіки й жінки. Іноді якийсь дядько, проходячи повз мене, здивовано запитував:

— Гей, хлопче, що ти тут робиш?

— Чекаю маму й татка, — поважно відказував я.

— А, ну чекай, малий, тільки не загубися, — кидав він на ходу.

Симфонія барв мерехтіла перед моїми очима. Мов загіпнотизований людською аквареллю, я міг про-

стояти кілька годин, не помічаючи, як година за годиною плине час. Мені хотілося доторкнутися, схопити якийсь особливо гарний слід — і тоді я розмахував руками, як диригент перед невидимою оркестрою.

Знесилена голодом матуся довго не могла ходити, і я звик гуляти сам — спершу двором, а потім і селищем. Батько працював у колгоспі від світання до смеркання, з кожним роком його ентузіазм дедалі більше поглинали важкі будні, хоча віра все ще лишилася непохитною. Мені не під силу пояснити, чому в такий страшний голод, коли ми тільки й чули про смерті, він не розчарувався в курсі партії. Тоді я списував цей фанатизм на містичні властивості комуністичної ідеології. Подумайте самі, на її вівтар приносилися мільйонні жертви, а народ і далі не зневірювався у страшному вусатому божестві в Кремлі. Ніби вона, партія, — це великий монстр, із безлічі тіл з'єднаний у єдиний організм, існування якого підживлюється людськими життями. Гідра, що пожирає свого ж хвоста. Державна машина з винищення власних громадян.

Нас врятувала допомога з Німеччини й Америки, яка за домовленістю з владою прибувала на український південь. Як передовик батько вибивав собі крупи й консерви, щоб ми могли не витягти ноги. Коли зима відступила й почалася весна, під снігом майже не лишилося пирію — голодними днями колоністи з'їли всі злаки, повидиравши їх з корінням. Я виходив на ці жовті пролисини на полях, ступав по жорстких недогризках рослин, ніби по цвяхах, намагаючись босими ногами простояти якомога довше.

У ніжну шкіру підшов, мов мільйони голок, впивалися зелені шпичаки молодої трави. Не можу пояснити, чому ходив на трав'яні галявини саме тоді. Напевно, мій дитячий розум намагався так витіснити фізичним болем душевну травму. Я не знав багатьох речей, та помічав і відчував багато що, готуючись до ще жахливіших майбутніх подій.

Татко любив мене, часто садовив на коліна, лагідно гладив по голівці. Іноді він згадував шванки — куценькі комічні оповідки, що їх він емоційно зображував, розігрував, як у дні свого знайомства з Сарою. Тато вдоволено кречав і сам сміявся своєму виступу, але сенс хитросплетінь його оповідок мені був незрозумілий, і я, насуплено слухаючи їх, здебільшого мовчав. Значно краще я пам'ятаю, як він розповідав стару німецьку казку про хлопчика на ім'я Гензель і дівчинку Гретель, яких зла мачуха хотіла зжити зі світу. Вона намовила їхнього батька відвести дітей до лісу, бо вдома їжі майже не лишилося. Але кмітливий хлопчик знайшов спосіб утратити додому, розкидаючи дорогою кольорові камінці. Розгнівана мачуха спровадила їх до лісу вдруге. Цього разу Гензель не встиг набрати камінців і змушений був розкидати замість них хлібні крихти. А от повернутися назад не зміг — крихти склювали лісові птахи. Проте біла пташка повела дітей за собою через густий ліс, у хащах вони натрапили на чудову хатинку з хліба, дах на ній — з пряників, а віконця — з прозорих льодяників. Зголоднілі діти допалися до ласощів і не помітили страшної відьми, що схопила їх і хотіла зварити собі на їжу. Та Гретель перехитрила відьму,

закривши її в печі, де та й засмажилася. Хлопчик з дівчинкою увійшли до відьминої хатки, а там усюди по кутках стояли скриньки з перлами й коштовними камінцями. І тоді вони понабирали до кишень повні жмені того багатства й повернулись додому. Батько зрадів їм, а лиха мачуха невдовзі померла.

Пізніше я часто згадував цю казку, адже батько розповідав її мені з особливим натхненням багато-багато разів. Очі у нього сяяли, мов дві електричні лампочки. Його красномовство не поступалося письменницькому таланту, а майстерності перевтілюватися могли позаздрити справжні актори якоїсь мандрівної трупи. Іноді події в його імпровізованих виставах змінювали свій порядок, коли батько домислював щось своє. Та я, завчивши сюжет напам'ять, брав на себе сміливість виправляти його. Мені здається, що ці оповідки дивовижним чином відтворили історію колоністів за радянських часів: голод і спробу повернутися додому, невдале повернення і нове випробування — відьмою, яка хоче усіх зжертви. Я вважаю, що народна колективна свідомість змогла в цій казці передбачити розвиток подій, що сталися зі мною і нашою родиною. І хоч як дивно це звучить, та я тривалий час був у цьому переконаний. Тато ж, либонь, теж знав, що десь серед її героїв є і його власна театральна маска, тому цей простий сюжет таїв у собі більше, ніж здавалося на початку. Ким був тато у цій казці? Хлопчиком Гензелем чи його батьком? Чи білосніжною пташкою? А може, качкою, на якій діти перепливли річку, що так нагадує річку часу? Дуже довго я не міг знайти на це відповідь і зрозумів аж тоді, як досяг його віку.

— Я люблю тебе, Йоганне, — завжди казав мій батько, скінчивши свою розповідь.

— І я тебе люблю, татусю, — відказував я, ще не усвідомлюючи сили любові.

— У цьому світі змінюється все, крім мого ставлення до тебе, — говорив він.

— Я знаю, адже ти той, завдяки кому я з'явився на світ, — не по-дитячому серйозно відповідав я.

У цих простих реченнях, деякій сухості й статечності, у німецькій прямоті зберігалася волога насиченість почуттів, той прихований зворотний бік душі й залізна відданість, якій можуть позаздрити боги. Такі розмови рідко траплялися в нашій родині, я можу порахувати їх на пальцях однієї руки.

Та все ж, гадаю, варто розповісти про один важливий епізод, який трапився саме в той час, коли колонія переживала нове піднесення: колгоспи запрацювали, а репресії зачіпали переважно відщепенців соціалістичного будівництва. Це було 1936 року. Одного ранку, який спершу не провіщав будь-яких перипетій і починався як завше, я раптово прокинувся, відчувши, що мої ноги — у воді. Спочатку подумав, що це сон, адже в моїх химерних сновидіннях реальність часто перепліталася з вигадкою. Мені здалося, ніби я на вітрильнику, намальованому в німецькій книжці, що невідомо звідки взялася у нашому домі. Малюнки в ній перемішувалися з плетивом ще не відомих мені німецьких готичних літер, які нагадували звивисту мурашину стежку. Моя приспана свідомість блукала синім намальованим морем, що, мені здавалося, було ледь ширшим за річку Інгулець, яку

я вже бачив кілька разів, але, звісно ж, набагато вужчим за широчезний Дніпро. З батькових розповідей я знав, що ця велична ріка тече десь далі на схід і що вона могла б умістити тисячу таких колоній, як наша Ней-Шензее. Що таке «тисяча», я не знав, але здогадувався, що то має бути дуже багато.

Отже, я відчув ногами воду. Але прокинувся не сразу, ще довго почувався між сном і явою, аж поки мене не розбудив пронизливий крик матері. Виявилось, що наш дім затопило, вода підступала під саме ліжко, і матуся брела до мене, важко переставляючи милиці, що збаламучували каламутну гладінь. Вона бачила мої ніжки, занурені у водянисту імлу, й злякалася, що я можу впасти і потонути. Ще кілька кроків, і вона дійшла до мене, судомно схопила на руки, панічно міркуючи, що робити далі. Наша оселя стояла в низині, тож танення снігу збіглося з річковою повінню, яка затопила все селище. Вода прибувала, треба було якось рятуватися, втікати від стихії. Матуся, знявши мене з ліжка, спробувала поставити на підлогу, але було вже так глибоко, що я пірнув аж по груди. Вона негайно посадила мене назад на ліжко. Холодна, брудна, темна вода з нечистотами й відходами хлюпотіла попід стінами кімнати, накочувалася хвилями, приносячи до нашої хати солому, шматки дерева, газетне клоччя. Моя однонога матуся, як пароплав, погребла у сіни, щоб зачинити вхідні двері. Хвилі вже перекочувалися через ліжко, намиваючи на нього сірувату рідину. Я сидів, підігавши ноги і втиснувшись у стіну, а потік вирував, не спинявся. У такі миті розумієш, що всю суть людську,

всю впевненість у можливостях і гордість від досягнень будь-який природний катаклізм здатен умити перетворити на ніщо. Варто тільки статися повені, землетрусу чи навіть урагану, де й дінеться уся людська пихатість чи бравада. Слабка людина, бо тіло її слабке.

— Синочку, ти не хвилюйся. Зараз ми щось придумаємо, не бійся, — повторювала вона, заспокоюючи мене.

У її нервових рухах, у забраному в косу волоссі, в сухості ледь скошеного чола і затягнутому фартуху проглядало занепокоєння матері, зведене в ранг інстинкту. Матуся важко пересувалася у водняній гущі, намагалася підважити драбину й приставити її до лазу на горище, та їй важко було зробити це з однією ногою. Батько поїхав у відрядження до сусідньої області, тож нам марно було сподіватися на чийсь допамогу.

— Матусю, матусю, мені холодно, — жалівся я, ловлячи дрижаки в мокрій одежі.

— Зараз я щось придумаю, ти трохи потерпи, — прохала вона мене.

— Ти ж не покинеш мене тут? — злякано питав я.

— Ні, що ти. Я буду з тобою до кінця, — квапливо відказувала мама, щоб угамувати мої дитячі страхи.

Раптом подув сильного вітру розчахнув двері й дрібні брижі перебігли водною гладінню, несучи пухнасті буруни просто до нас. Треба було негайно діяти, інакше ми могли на смерть перемерзнути в цій холодній навальній воді. Не приведи Господи, потоне дитина, злякалася мама і наважилася — кину-

лася просто у воду, важко пересуваючи милицями, здіймаючи в кімнаті справжній дев'ятий вал. Вона розтинала важку ворухку масу, мов панцирник. Насилу пересуваючись, матуся долала опір води, доки, нарешті, опинилася надворі і я почув сплеск від її милиць за вікном. Я чув, як важко вона дихає, кожену хвилину зупиняючись, спираючись на милицю. Стоячи у воді, що вже колихалася їй під самі груди, ковтала ротом повітря, мов рибина, викинута на берег. Ті зусилля, що їх вона докладала, каліка тілом, але незламна войовниця духом, годі обрахувати чи виміряти. Моя матуся вперто просувалася вперед, допоки нарешті спинилася. Потім я почув її пронизливий голос, схожий на суремний клич, що сповіщає про злам часів.

— Допоможіть! Хто-небудь! Рятуйте! — відчайдушно кричала вона, вдивляючись у цинамонову каламуть повені.

Ніхто не відповідав, і тільки легенький плюскіт води, що билася дрібними хвильками об піч, заповнював навколишній простір.

— Чи є хто? Люди! Людоньки! — надсадно кричала мати, здіймаючись над водою, мов підтоплена статуя.

Чутно було лише глухе каркання ворон, які злетілися на трупи загиблих у воді котів і собак, що їх прибило хвилею до паркану.

— Ми тут! Допоможіть! Сюди! — гукнула мама ще гучніше.

І враз почув я плюскіт весел, занурюваних у воду, які здіймали важкі бризки й шумовиння. Хтось відгукнувся на мамин голос і наближався в човні, забираючи

нешчасних колоністів. Почулася коротка розмова: мама благала забрати мене, боячись за моє життя. За кілька хвилин я почув, як хтось стрибнув із човна і, підгрибаючи сильними руками, немов лопатями колісного пароплава, рухався до нашого дому. Спочатку я побачив хвилю, що сильно хлюпнула об стіну, а потім до моєї кімнати забрів якийсь чоловік, мов той спаситель, що пройшов крізь бурю.

За десять хвилин ми з мамою вже сиділи у великому човні. Крім нас, там було ще двоє рятувальників, троє наляканих селян і зовсім маленька дівчинка, що здіймала вереск щоразу, як човен зупинявся. Її високий істеричний плач розлягався над зловісною тишею затопленого селища. Матуся ледве змогла перевалитися через борт у човен, волочачи за собою мокрий слід. Ми нагадували пасажирів на Ноевому ковчегу. Шлях пролягав від низини до верхньої частини села, де повинь не завдала такої шкоди. Але, перш ніж плисти у безпечне місце, треба було ще дати гака — дістатися крайньої підтопленої хати. Чоловік у човні піднімав весла, потім шумно опускав їх у воду і розмахистими ривками прискорював рух.

Повіяло холодом. Матуся пригортала мене, закутаного в покривало, мокрого й закоцюблого, маленького хлопчика, який ще ніколи не бачив подібного лиха. Мені здавалося, що я чую, як мама гладить мене по спинці й наспівує якусь давню пісню. У своєму звучанні, методичному повторенні, у якійсь ритмічній примові ця пісенька нагадувала молитву й заклинання водночас:

*Schlaf, Kindlein, schlaf.
Dein Vater hiet die Schaf
Deine Mutter schittelt das Bäumlein
Da fällt herab ein Träumlein.
Schlaf, Kindlein, schlaf²⁶.*

Ми плвли, здавалося, вічність. Тихий матусин голос, ритмічний плюскіт весел, тягуча тиша весняного ранку. Усе це подіяло на мене трохи заспокійливо після бурхливого пробудження і відчаю — повільний плин човна заколисував, і я заплющив очі, майже задрімав. У завороженій тиші, в невагомому туманному серпанку темний силует човна безгучно линув водною гладінню. Мов першовідкривачі, ми рухалися залитою водою вулицею, де будинки нагадували старі затоплені вітрильники. Якась містичність супроводжувала нас, бо навіть малючка замовкла, перестала надривно кричати. Дивно, але я чомусь запам'ятав ці хвилини, як найспокійніші з мого життя в селищі. Мій дитячий розум закарбував на скрижальях пам'яті барельєф човника, що пливе, розтинаючи хвилі, у молочній туманній імлі.

Але несподівано човен напоровся на голоблю затонулого воза, що стирчала з води. Матуся хотіла спертися на милицю, та човен гойднувся, один небережний рух — і милиця, випорснувши з її рук,

²⁶ Спи, моє дитя!

Татусь пасе ягнят,
А мама деревце трясе,
Для тебе з нього сон впаде.
Спи, моє дитя! (Німецька народна пісня.)

пірнула з хлюпанням у воду, розбудивши мене. Я побачив, як мама перекилася через борт, силкуючись схопити свою підпору, але не втрималася і випала з човна. Це сталося так раптово, що я не встиг навіть скрикнути, не зреагував і чоловік на кормі. Мама за бортом заборсалася, намагалася заволати, але хвилі набивали їй рота гіркою брудною водою. Вона замачала руками, здіймаючи сірий бурунистий гребінь, безпорадно біла долонями по водній гладіні, намагаючись утриматися на поверхні, адже плавати вона не вміла. Човен устиг трохи відплисти, перш ніж чоловік на кормі стягнув із себе кирзові чоботи, скинув піджак, сорочку й кинувся на підмогу.

Я спостерігав, як човен за інерцією відплив ще трохи, а матуся борсалася, а потім зникла з очей, провалилася у водяну пучину. Чоловік дістався до того місця, де вона щойно була, пірнув, щоб дістати потопаючу. Він не показувався досить довго, бо в низину стікало чимало потічків і глибина там була велика, значно вища за зріст людини. Та ось поверхня води ніби вибухнула: чоловікова голова, випірнувши, здибала навколо сотні бризок, явивши нам його страшні вибалушені очі, сповнені жаху підводного світу. У каламутній, чорній воді, мабуть, годі було розгледіти, куди течії потягли мою матусю. Чоловік окинув диким поглядом усіх нас, а потім озирнувся і побачив тільки брижувату цинамонову водну гладінь. Від мами не лишилося й сліду. Роззираючись на всі боки, рятувальник знову пірнув і за кілька секунд ще раз прорвав головою каламутну поверхню, нічого не знайшовши. Я підвівся, щоб краще бачити, що від-

бувається, вражений тим, як швидко, майже миттєво тканина водної поверхні розгладилася, заштрихувавши будь-які хвилювання, що сталися на ній. Я не розумів, де раптом поділася мама, мені здавалося, що це звичайна гра чи якийсь дурний розіграш. Але час ішов, нічого не змінювалося. Голова рятувальника гойдалася на дрібних хвилях, він усе ще розгублено роззирався навсібіч.

І тоді в моєму тілі знов з'явився той нестерпний біль, що його я відчув маленьким у час кончини моєї бабусі, груди жахливо викрутило так, ніби в них забрили сотню цвяхів. Я зігнувся у три погібелі і заледве теж не звалився, вчасно схопившись за борт човна. Я раптом зрозумів, що мама жива, але чомусь вона там, під водою. Мені ж треба було лише уважно придивитися, як слід вглядітися у темно-цианомові товщі й побачити матусине світіння. Старанно придивляючись, я гарячково шукав знайомий жовтаво-золотистий блиск. Я нічого не бачив, як і той чоловік у воді, який уже хотів був вертатися до човна, облишивши спроби знайти утопленицю. Він трохи проплив, а я, скорчений від болю, наповнений короткими імпульсами, все ще стояв край борту. І несподівано, коли я майже втрачав свідомість від страшних передсмертних судом, які відчувала моя мама і які передалися мені, коли мене трясло, мов у пропасниці, сталося щось неймовірне. Я нарешті зміг розгледіти фіолетове мерехтіння, що здіймалося до поверхні. Красиві, з дивним тоном орхідеї, блищики розпливалися колами по воді, мов розіллята фарба. Ця гра барв остаточно загіпнотизувала

мене, я завмер, майже забувши про своє фізичне страждання. А уважно придивившись до цієї фіолетовості з відтінком чортополоху, до його величезної квітки, що виростала з води, зміг помітити маленькі бульбашки, які безгучно лопалися. Виходить, мама кричала до нас під водою, але її нечутний крик не долинав до поверхні.

— Вона там! Там! — я вказував пальцем на видиму лише мені бузкову пляму.

Чоловік стрепенувся, озирнувся, поплив до того місця, куди я показував, і знову пірнув. Вода сколихнулася, миттєво проковтнула його й заспокоїлася. Враз я майже перестав відчувати біль, немов причина його повільно зникала. Мені треба було сісти, відсапнути, адже було зрозуміло, що мама задихнулася. Тогочасні діти не потребували пояснень, що таке смерть, вони змалечку стикалися з нею. Мій розум блукав крізь віки, спостерігав за існуванням людини в цьому світі, за раптовістю смерті, швидкоплинністю людської природи, порівнянню з цвітінням польових трав. І тепер, наповнений цими знаннями про моїх предків, що спливали у свідомості поступово, переплітаючись з дитячими спогадами, я сприймав кінець життя людини як належне, навіть як певний дар богів. Адже часто смерть — це звільнення людини від нестерпно важкого тягара. Я відчув страшенний біль, цього разу душевний, усвідомивши, що втратив найріднішу людину в такому юному віці. Мої знання про людські взаємини були набагато глибшими, ніж у будь-кого з моїх ровесників. Моє коріння впліталось у віки, насичуючись соком минулих по-

дій. І я заплакав своїми дитячими сльозами, здатними, здавалося, зрушити цілий світ і зруйнувати його.

— Мамо! Матусю! Матусю! — я чув, як мій рот сам собою відкривався, випускаючи знайомі звуки печалі.

З чим можна порівняти надривний плач п'ятирічного хлопчика, чистого й невинного, вкинутого в чорну пільму горя? Чи є хтось на всьому білому світі, хто зміг би спокійно спостерігати за нестямним дитячим виттям, що увібрало в себе всю зрілість усвідомлення втрати матері? Як це — залишитися без неньки такому малому і не бачити, як старість помережить рідне лице тонкими борозенками зморшок? Я ридав, і ніхто не міг мене втішити.

— Не йди! Прошу, не йди! Не кидай мене! — волав я тієї миті, коли з цинамонових глибин випірнула голова рятувальника.

Мама поряд з ним не було. І це ще тяжче вразило мене — я впав на дно човна. Такий маленький! Такий дорослий! Тяжкість утрати притиснула мене. Повітряна атмосфера перетворилася на уламок скелі, що стисла хребет до хрускоту хрящів. Мені залишалося тільки волати й бажати кинутися слідом за матір'ю. Дивно, але який же міцний цей зв'язок крові, цей поклик генів, цей особливий хімічний склад нашого тіла. Наша спорідненість — це невидима павутина, яка тісно обвиває нас і яку ми відчуваємо, коли вона обривається смертю. Я був ще зовсім малий для таких думок, розуміння цього прийшло набагато пізніше, коли мене було замкнено у ворожому просторі, як тепер — мою маму, що опинилася в полоні повені. Мій плач був єдиним звуком, що порушував тишу,

навислу над німецькою колонією холодної весни перед кінцем третього десятка нового сторіччя.

Чоловік, підкоряючись якимсь своїм спонуканням, керуючись тонкою гранню між сподіванням і безумством, востаннє занурився в рідку безодню і цього разу майже миттєво випірнув, притримуючи за стан мою матір. Її голова безвільно звішувалася на груди на розслабленій шиї, яка, здавалося, неспроможна була утримати вагу обважнілого черепа. Руки в неї були безвільно випростані, мов держакі граблів, очі заплющені, з мокрого волосся цівками збігала вода. Я підхопився, почувши третій вибух води, сперся на край борту, щоб побачити, як рятівник пливе, тягне за собою мою матусю. Вона не рухалася, не подавала жодних ознак життя. Але коли я придивився, примружився, намагаючись наблизитися до них поглядом, то побачив шовковисту, ледве помітну фіолетову вуаль, крізь яку виднілися мамині уста. І тоді я зрозумів: моя матуся жива, крізь марення і помутніння свідомості вона промовляла слова, які перетворювалися на видиме мені кольорове мерехтіння. Чоловік з мамою плів до човна, я ж тим часом переживав нове усвідомлення: надзвичайно глибоке нервово страждання і переживання пробудили в мені третій і останній мій дар — розрізнення палітри. Я зрозумів тієї миті, що моє покликання — малювання, адже моє око вловлювало найменші відтінки.

Так почалися мої поневіряння майбутнього художника, що бачить світ інакше, ніж решта людей.

Мама після холодної купелі вижила, хоча й перехворіла на важке запалення легень. Значно пізніше, коли я навчився розрізняти, що означають фрази,

чим забарвлені звуки людей і чому один колір їхніх слів відрізняється від іншого, я розгадав той фіолетовий шифр, що його послали мені її уста, коли вона тільки-но показалася з води. Моя матуся перед своєю ймовірною смертю кликала мене, промовляючи: «Йоганне, мій Йоганне».

Розділ 9

Шикуйся у ряд!

Херсонський степ навесні рівний, наче полотно художника, покладене долі. Без єдиного горбочка, узвишся чи височини — він демонструє, що простір, розкочений, як млинець, здатен простиратися значно далі, ніж просто за обрій. Мені, шестирічному, ця площа землі здавалася продовженням нашого двору, вулиці, села, що не кінчалось, а за крайнім двором простягалось ген-ген вдалину. Вся навколишня місцевість була моїм домом, тож я виходив у поле, коли зелений килим рівнесьенько, без складок, розлягався першою травою після довгих і нудних зимових днів. Великі плями польових ірисів розпливалися по зеленій широчіні, ніби хтось хлюпнув з неба синьою барвою. Пізніше з'являлися темно-фіолетові іриси, що підступали до вузьких стежок, переповзаючи через них бузковими ляпками. Чудовий їхній аромат здіймався легким вітерцем, завивався в спіралі, дурманив голову пряним пахом.

За кілька днів простір заповнювався степовими тюльпанами, заливаючи просторінь жовтим і червоним. Я простягав руки до яскравих барвних плям, ніби хотів доторкнутися до них, хоча вони були далеко від мене. Діставав пом'ятого зошита, що його дали мені в школі, та кілька кольорових олівців, щоб змалювати весняне поле, залишити спомин про нього на аркушику целюлози. Мої старання втілювалися в малюнку, який, на мою думку, вельми виразно передавав навколишній краєвид.

Щойно відцвітали тюльпани, як місцевість укривалася рожевуватими волотями валеріяни, що їх поступово затоплювали хвилі розмаяної молодії ковили, яка наприкінці весни викидала свої білі пухнасті мітелки, перетворюючи степ на колихливе срібliste море. Пройде трохи часу, і ковила підніметься так високо, що я зможу вільно сховатися серед завруненого молодого степу. Багато разів я виходив за село, щоб швидкими рухами олівця перенести на папір красу природи. Що ж, саме краса помре першою, а лиш потім — світ.

Настав 1937 рік. Батько й далі працював у колгоспі. Одноманітні дні тяглися один за одним — на роботу він ішов рано, а приходив пізно. Поїхати звідси деінде ми не могли, адже селяни не мали паспортів. Мати клопоталася хатніми справами, іноді ми ходили на лекції заїжджого активіста, який розповідав про світле майбутнє без поміщиків і куркулів. До куркулів у Ней-Шензее приписували дві чи три родини, решту давно вислали. Останнього проповідника схопили десь рік тому за створення «шпигун-

ської фашистської організації». З незрозумілої мені причини йшла боротьба з національним проявом, через що німці опинилися в числі репресованих після українців, росіян і поляків. Колишніх німецьких колоністів у поселенні стало менше, зате прибуло селян-українців. Усе змінилося, навіть назва села тепер була інша — віднедавна воно називалося Озерівка.

Коли ніч запинала село темною габою, мої батьки іноді балакали про політику. Ці пізні їхні розмови були тихі-тихі. Я бачив, як тягнеться яскраво-червона (з домішкою бордового) в'язь слів із матусиних уст, бо вона боялася майбутнього. Ніхто в цій країні не міг поручитися за себе: сьогодні ти успішний німець, працівник харківського військового заводу, а завтра раз — і тебе запроторили на десяток років у справі німців-диверсантів або й гірше — за зв'язок із троцькістами. І немає іншого виходу, крім як зізнатися на тортурах у підвалах НКВС у своєму «злочині», бо єдине, чого бажає людина такої миті, — аби її перестали катувати.

Перелякане мамине лепетання, коли вона трималася за батьків рукав, шукаючи очима його віч, щоб прикипіти до них занепокоєним поглядом, часто було чутне під жовтяничним світлом електричної лампочки: батьки гадали, що я давно сплю у своїй кімнаті. Але я спостерігав за ними крізь щілину у дверях, прочинених рівно настільки, щоб бачити кольорову пару, що її випускали вони зі своїх вуст. Батько цитькав на маму, щоб говорила тихіше (ніби можна було ще тихіше!), адже навіть у своєму домі боявся, що їх застукають за цією крамоль-

ною розмовою. Уривчастий димчастий струмінь його слів був обарвлений у глибоку кобальтову синь і часто — в індиго, адже синій — це колір істини. Він погоджувався з матір'ю, але був переконаний у тому, що всі репресивні заходи тимчасові, адже їм напевно невідомо, можливо, серед них і є злочинні елементи. Звідки йому було знати, що шосту частину всіх репресованих у південних областях становлять саме німці? Його колірний потік наповнювався іноді тривожно-помаранчевим — своєрідним попередженням, і то не для матері, а насамперед для нього самого. Я зчитував ці повітряні рядочки речень і фраз, видимі для мого ока, навіть не чуючи їхніх голосів. Дуже багато важливих речей обговорювали вони тими ночами. Я дивувався відвертості батька, який нічого не приховував, ніби на допиті. Авжеж, він визнавав, що з середини літа тільки й балачки, що про пошук диверсантів та шкідників соціалістичного майна в колгоспі. Он у сусідньому селі засудили вчителя, який говорив з дітьми німецькою і нібито казав їм, які хороші фашисти. Хто такі фашисти, мої батьки на той час до пуття не знали.

Я запам'ятовував їхні розмови і міг відтворити на папері. Частенько наступного ранку я сідав за стіл і малював у зошиті кольорове марево, що повивало дах нашого будиночка. Хмарку над ним утворювали схожі на язики полум'я штрихи — вони тяглися вгору з вікон, нагадуючи пожежу, тільки дим був квітчастим.

Якось мама увійшла до мене і подивилася на малюнок.

— Що це таке? — спитала вона здивовано.

— Слова, мамо, — чесно відповів я.

Матуся ще раз поглянула в мого зошита і, не знайшовши жодної подоби слів, дещо нервово скуйовдила мені чуба.

— Синку, ти, мабуть, погано спав, — сказала вона з розумінням.

— Мамо, мені іноді здається, що я ще взагалі не прокинувся, — промовив я.

Звідки в мені, шестирічному, виникали такі слова, як вони зароджувалися й куди могли мене завести? Дивно, я так ніколи не міркував. Усе ставалося якось самохіть — кожна деталь мого життя складалася воєдино, і мені було незрозуміло, як саме. Проте з часом я знайду відповіді на свої запитання.

Наступної осені, на початку вересня, мене приймали до жовтенят. Ми стояли шеренгою біля школи, а перед нами — вищий партійний працівник з району і з ним ще дві дивні жіночки, мені незнайомі. Я був у білій сорочці, на яку от-от мали приколотися жовтенятську зірочку. Я не вельми добре розумів, чому саме діти мусили носити на собі подобу тавра, яким іноді мітили місцевих корів у колгоспі. Але всі мої ровесники покірливо схиляли голови, коли партійний функціонер підходив до них і під гучні оплески вручав їм значки. Мені теж пришили такий само, але тієї миті я був більше зацікавлений гранітно-сірим забарвленням аури високого чиновника. Такий насичений і багатий колір я бачив уперше, ніби той чоловік і справді був із цілого шматка гранітного каменю, недоступного простим людям у наших селі. Він

мав той-таки темнуватий відтінок, властивий усім у колгоспі, але обарвлення чиновника свідчило про те, що він живе у геть іншому світі, недоступному колгоспникам. Пещене обличчя, схоже кольором на військовий френч, товсті щоки і шия — усе свідчило про його привілейоване становище в соціалістичному суспільстві, виказувало в ньому новітнього гнобителя. Дивно, скрізь лунали розмови про рівність, я ж бачив глибочезну прірву між селянами і партійним керівництвом. Та, схоже, ніхто, крім мене, нічого цього не помічав.

Отже, мені вручили мою першу незаслужену нагороду. Мені ще належало виправдати ту довіру, гідним якої визнала мене, малого, партія, наклавши свою печатку. Я поглянув на однокласників і побачив їхні натхненні обличчя, схожі з намальованими на плакатах, порозвішуваних у сільраді. Там червонощокі хлопчики й дівчатка гордо несли червоні стяги, ніби маршируючи під безгучні барабани.

— Ти радий? — звернувся я до Якоба, сусідського хлопчика, що стояв поряд.

— Авжеж, тепер я справжній ленінець! — гордо мовив Якоб, випинаючи груди.

Я ж бачив лише димчaste плетиво його слів — вони були рожевими, іноді змінюючись до блідо-каштанового. Його рот випускав пару, і цей процес вабив мене надзвичайно. Іноді я здавався собі чарівником, що невідомо як опинився у світі людей.

— А як це — справжній ленінець? — спитав я сусіда.

Якоб на мить зам'явся, бо його дитяча свідомість могла намалювати тільки прості й нехитрі фрази.

А йому ж так кортіло здаватися дорослим, тож він не поспішав з відповіддю. До нас підійшов його батько — Абрам Реймер, подивився на сина і усміхнувся. Простяг йому руку, і хлопчик зараз же схопився за татову долоню. Вони пішли, але, відійшовши на кілька кроків, Якоб обернувся:

— Це значить бути відданим! — прокричав він, і я побачив цинамоновий струмінь з його рота.

Додому я повернувся рано, бо того дня уроків не було. Мама сиділа коло ґанку, на одному з доступних для неї місць, звідки вона могла споглядати життя. Позбавлена можливості пересуватися на великі відстані, моя матуся оберталася у всесвіті, що вміщував у себе не більше ніж квадрат нашого двору, пряму лінію головної вулиці села та овал кладовища, куди врешті-решт її колись мали відвезти назавжди. Що знав я, семиліток, про смерть? Тільки те, що вона безжальна.

Мама зраділа, побачивши мене, і навіть спробувала була підвестися. Я поспішив до неї, бо милиці лежали на приступцях, а без них уставати їй важко.

— То що, покажеш? — спитала мене мама.

Я випнув груди і сказав:

— Тепер я — як усі.

Мама усміхнулася.

— Не думаю. І це добре, — сказала вона.

Мені важко було зрозуміти тоді (та навіть і згодом, коли підріс), як мати змогла розгледіти мою інакшість. Як вона зуміла здогадатися, яким я бачу навколишній світ і чому тягар того дару ліг саме на мене? Зрозуміти, що її маленький син був не таким, як усі,

ще коли на руках у батька споглядав колону комуністів на першотравневому марші. Можливо, вона, безнога з дитинства, хотіла, щоб я мав крила і вмів літати? Матуся пригорнула мене, і я почув ритмічне биття її серця, ніби в грудях у неї стукотів двигун. Вона так поспішала жити, що все навколо неї постійно починало рухатись.

Надвечір повернувся батько. Він був похмурым і неговірким. Перемовився з мамою кількома словами і пішов у сарай. Вже стемніло, тож я сидів у своїй кімнаті. Село з настанням сутінків завмирало, здавалося, повітря густішає, і тому пересуватися в ньому стає важче. Небо нависало, гнітило чорнотою, часто вкрите щільними хмарами, що не пропускали місячного світла. Такими днями, вийшовши з дому, одразу ніби опинявся в глибокій темній печері, де рухатися муσιш тільки напوماцки. Тато пішов поратися одразу після вечері, мені здалося дивним, що сьогодні він нічого не обговорював з мамою, як це часто бувало. Тому я вирішив вийти на подвір'я, а потім побачив у сараї світло — батько світив гасницю. Ледве помітне золотисте світіння просочувалося крізь шпарини між дошками. Мені здалося казково гарним це світіння з позолоченими гранями, ніби воно з'явилося тут невідь звідки. Захотілося підійти ближче, бо це казкове світіння вабило не згірше за чарівну скриньку. Я навіть подумав, що всі таємниці світу сховані там, за стіною, і тільки-но я зроблю кілька кроків, як мені відкриється магічне знання. Мій дитячий розум народжував дивні образи, які часто перепліталися з німецькими казками, почутими від матері. Ось

злий карлик, здатний робити золото із соломи, копошиться там за дверима. Він чекає, щоб йому привели дитину, адже саме таку ціну править за свою золоту солом'яну пряжу.

— Румпельштільцхен!²⁷ Тебе звать Румпельштільцхен! — згадав я ім'я гнома, щоб набратися духу й зазирнути до сараю.

У дитинстві здається, ніби світ влаштовано складніше і духовна суть існуючого важлива так само, як і матеріальна. Здається, що складова частина життя має зберігати таємниці, приховані від людських очей. Тож я вдихнув глибше і рушив до шпарки в стіні сараю, але спершу нічого не побачив. Приміщення здавалося порожнім, ніби нікого в ньому ніколи й не було. Я пробував уловити бодай найменші натяки на людську ауру чи марево слів, але нічого не знаходив. Це налякало мене, адже тоді незрозуміло, хто засвітив гасницю. Може, батько взагалі не заходив сюди? Можливо, злий карлик усе-таки існує? Я припав до щілини, крізь яку міг бачити тільки частину приміщення — нікого. Я змушений був обійти сарай, щоб зазирнути всередину з протилежного боку. Там крізь дірку в дошці було зручно розглядати все з інакшого ракурсу. Нарешті, притиснувшись щокою до стіни й силкуючись розгледіти, що діється там, усередині, я раптом побачив укляклого долі батька. Спершу я здивувався, адже ніколи не помічав за ним нічого подібного. Мені навіть здалося, що тато помер, адже смерть — то цілковита нерухомість. Але враз я помі-

²⁷ «Румпельштільцхен» — казка братів Грімм.

тив, що він ворухнув рукою і, як мені здалося, підвів її вгору. Це тривало якихось кілька секунд, але я встиг помітити його миттєвий відрух. Мені навіть здалося, що батько молиться. Ніби як звертається до небесного божества, виявляючи свою потребу в тій-таки духовній суті буття. Лишень одне дивувало — він ніколи не показував своєї релігійності чи віри в Бога. Мені варто було б підійти ближче, спробувати почути чи бодай розгледіти, що говорив батько, але порушити зненацька його самоту я не наважився.

Так тривало ще якийсь час — батько лежав ниць, іноді здіймаючи руку догори. Чому він це робив, я не міг утямити. Я вже був хотів іти, спантеличений незрозумілим ритуалом, коли раптом позаду мене, із сусіднього двору, де жив Якоб, пролунав жіночий крик. Я здригнувся від несподіванки, обернувся у той бік. Крик повторився, але цього разу голос був хлоп'ячий. І тоді я зрозумів, що кричав мій однокласник. Я підійшов до живоплоту, намагаючись розгледіти крізь високі кущі, що там відбувається, але заважало густе листя. Та ось рипнули двері сараю, батько вибіг, мабуть, подумавши, що то я кричав. Але, наштотувшись на мене, спохмурнів ще дужче.

— Що сталося? — спитав у мене.

— Не знаю. Якоб кричав, — сказав я.

— Стій тут, — наказав і кудись подався.

На ганок вийшла мати, окликнула мене. Переконавшись, що зі мною все гаразд, повернулася в дім: їй сьогодні нездужалося. Я залишився стояти посеред сірого нічного двору сам-самісінький — маленький хлопчик з розмаяною барвистою веселкою в очах,

адже я був несхожий на інших дітей. Ніби паросток, що тягнеться із землі, я розгубився, не розуміючи, куди мені йти. Заручник свого талану, невідьник своєї обдарованості — на мене чекала важка доля, і я відчував її наближення, як відчувають осіннє похолодання тонкою шкірою. Батько пішов і довго не повертався, мені ж кортіло дізнатися, що сталося. Дивно, але мені раптом спало на думку сходити до сусідів, а щоб мене прийняли за свого, я вирішив викинути такий трюк — почепити жовтенятську зірочку! Я щодуху помчав до своєї кімнати, пришпиливш значок на сорочку і поспішив до сусіднього двору.

Але на Якобовому подвір'ї було тихо. Жодних тобі причин для занепокоєння. У шибках гойдалася світлова пляма, отже, всі зібралися в домі. Іноді я бачив, як до пройми вікна наближалася чиясь темна постать, заступала ячне світіння електричної лампочки, відтак, постоявши трохи, силует зникав з очей. Не видно було ні татка, ні Якоба, ні його матері. Мені стало лячно. Запідозривши, що відбувається щось лихе, я зібрався йти додому. Аж раптом рипнули двері, і на порозі з'явився чоловік у військовому однострої. Він неквапом вийшов, дістав сірники й цигарку, а тоді побачив мене:

— Гей, хлопче, що ти тут робиш? — спитався.

— Я за татком прийшов, — відказав перше, що спало на думку.

— Василь Плетт? — спитав військовий.

Я трохи зам'явся, а потім згадав, що ім'я мого батька змінили на російській манер — замість Вільгельма він став Василем. Ці слова дратували вуха,

здавалося, сталася підміна не просто імені, а набагато більшого — самої суті людини.

— Так, Вільгельм, — упевнено мовив я.

У відповідь чоловік гмикнув, певне, здивований моєю наполегливістю. Але, побачивши значок із зображенням кучерявого маленького Леніна, наказав залишатися тут, мовляв, зараз покличе батька. Він докурив, кинув недопалок у траву і, збираючись увійти, прочинив двері. Я ступив кілька кроків — подивитися, що діється в домі. Мої очі побачили таке: на стільці сидів Якобів батько, його руки безвільно звисали. Здуті вени робили їх схожими на вирване із землі коріння. Над ним стояв ще один військовий (як я пізніше зрозумів — співробітник НКВС), а поряд — мати мого однокласника і сам Якоб, похнюплений, ніби провинився на уроку, але замість учителя перед ним — якісь незнайомі дядьки говорили про щось незрозуміле. Жовтувате світло чорними трагічними тінями вкривало видиму половину хлопчачого обличчя, на якому застигла маска жаху, спалахуючи в зіницях жовтяничним полиском від лампи. І саме тієї миті я краєм вуха почув вирок, що його оголошував чоловік у військовій формі:

— ...За пособництво куркульським елементам і підпільну антирадянську діяльність працівника колгоспу, що втаїв у своєму господарстві двох коней і корову, засудити до конфіскації майна і висилки за межі УРСР.

І двері зачинилися.

Я завмер, гаразд не розуміючи, що діється. Багато років наш сусід працював на колгоспних полях, і я ніколи

не чув, щоб мій батько бодай раз засумнівався в його відданості радянському ладу. А такі балачки між татом і мамою бували, і з усіма сумнівними особами він розмовляв, намагався наставити на шлях дорогої його серцю радянської істини. Але тепер, коли стався цей інцидент, я стояв, не розуміючи, як таке взагалі можливо. Що я, семирічний, знав тоді про життя? Тільки те, що воно не має зворотного шляху.

Двері рипнули вдруге, і на порозі постав мій батько. Але я не одразу впізнав його — мені здалося, що переді мною — якийсь чужий чоловік, таким безпорадним був вираз його обличчя. Він озвався до мене, спитав, що я тут роблю. Мені треба було напружитися — у кожному татковім слові бринів метал, і він тими важкими, холодними словами, здавалося, шмагав мене по щоках. На якусь мить я загаявся, хотів був відкрити рота й сказати йому, що відбувається щось дивне. Але двері відчинилися, і з дому з криком вибіг малий Якоб:

— Татко не винен! Татко не винен! Ми не винні!

Якобом вистрілили з дверей, мов снарядом, і тієї ж миті я побачив розпростерті руки військового, що біг навздогін за моїм однокласником.

Хлопчик зловчився, вислизнув із рук чекіста, але, вивертаючись, налетів просто на мене, збивши з ніг. Ми удвох покотилися по землі, він лежав зверху, важко хекаючи мені в лице. І коли на одну мить, на одну тільки мить ми опинилися так близько один до одного, мої очі зустрілися з його поглядом, а його серце застукотіло так близько до моїх грудей, я почув, що воно прискорено вибиває ритм безвиході. Полуда

жаху заслала зіниці мого однокласника. Страх, здається, поглинув йому мозок. Рот скривила гримаса жалю.

— Він не винен! Скажи їм — татко не винен! Скажи! — шепотів Якоб мені в обличчя.

Треба було скинути його, спробувати встати. Я ж, мов паралізований, нерухомо застиг. Раптом чіпкі руки чекіста підхопили хлопчика, підняли його і потягли назад, у дім. Я бачив, як борсався Якоб малим цуцням у дужих руках дорослого, як трепетав долоньками, намагався своїми рученятами вдарити дядька по широкій спині. І чорна пара його слів, як марево, огортала їхні постаті. Тато безвільно дивився, як забирають хлоп'я, і, очевидно, вражений таким розвитком подій, теж закам'яніло стояв.

А за кілька хвилин під'їхала машина, і родину Якоба вивели надвір. Вони вийшли з валізою і клунками, в які помістився увесь нехитрий хатній скарб німецького колоніста. Я бачив цю важку приреченість, що так зненацька впала на голови моїх сусідів. Бачив, як їхній батько тримав сина за руку, ніби вони просто вирішили разом прогулятися. Я бачив Якобову маму, яка безгучно плакала, витираючи сльози рукавом, та все ж ішла, піднімаючи ноги, ніби марширувала на першотравневому параді.

За якісь пів хвилини вони разом з речами опинилися в кузові вантажівки. Машина, погойдуючись на вибоїстій ґрунті, рушила на окраїну поселення. Дорогою вона приєдналася до ще однієї вантажної машини, також з німцями-селянами. А потім до них додалася ще одна, і ще... Автомобільна колона

збільшувалася, розтягуючись на багато верст, везучи у своїх кузовах людей з переляканими очима. З різних куточків України потяглися такі струмочки деренчливих машин: з німцями, поляками, болгарами, кримськими татарами, щоб, доправивши нещасних своїх пасажирів до залізничних платформ, вихлюпнути їх на перони під суворим наглядом собак і червоноармійців²⁸. Деяких заарештованих, згідно з вироками виїзних судів, розстрілювали одразу. А решту групували. Потім, іще ширшим потоком, посунули потяги, напхані людьми, відірваними від своєї землі, щоб понесли їх до далеких пустинних країв.

Уся ця картина раптом виразно постала переді мною, ніби побачена в дзеркалі. Вона вимальовувалася з неймовірною точністю, відображаючи маленькі посинілі пальчики немовлят і роз'ятрені рани на гарних жіночих тілах. Я стояв сам (тато давно пішов), приголомшений цим видом так, ніби щойно став свідком жакливої долі нещасних вигнанців, невидимим серафимом здійснювшись над їхнім натовпом. Я ще довго виходив зі стану заціпеніння. Поки нарешті підніс руку до грудей, повільно, як у старому

²⁸ Репресії проти населення України були масовими. Так, за три місяці 1937 року у Спартаківському, Зельцьському, Карл-Лібкнехтовському районах Одеської області до кримінальної відповідальності було притягнуто 60–70 % дорослого німецького населення. На Донбасі під час проведення «німецької операції» з 4 265 заарештованих німців 3 608 (84,6 %) було розстріляно. За два роки репресій у Дніпропетровській області було заарештовано 30 тис. мешканців, з них німців – 7 857 осіб. У цілому, серед репресованих органами НКВС людей у деяких областях німці посідали друге місце після українців. — За даними «Енциклопедії німців Росії».

синематографі, відстебнув жовтенятську зірочку і поклав її на ґанок спорожнілого Якобового дому. Зображення кучерявого хлопчика лягло на дошку поряд з брудним відбитком чобота чекіста.

Я розвернувся й пішов. Позад мене з темних вікон остигаючого житла слезило щільною й густою смолянистою пільмою.

Розділ 10

«Лазарю, вийди сюди!»²⁹

У нашому дворі була дошка, на якій мама насічками відмічала мій зріст. Іноді я підходив до цієї дошки, щоб помацати старі відмітини, ніби проникаючи углиб часів. Та все ж загалом час плинув непомітно, тому я не встиг озирнутися, як промайнуло кілька місяців. Моє дорослішання припало на похмурі роки. Плетениця днів приносила події, які мені важко згадати, продираючись крізь свої дитячі, важливіші для мене захоплення: гру в сніжки, катання на санчатах і довгі літні походи в степ. Але я пам'ятаю, як до Якобового будинку в'їхала українська родина і як швидко обжилися нові сусіди. Їхнє прізвище забулося, та я виразно пригадую першу зустріч з новими мешканцями.

Була вже глибока осінь, коли я почув кінське іржання і людські голоси за огорожею. Крізь голе гілля кущів, що нагадувало пом'яті голки їжака, можна

²⁹ Див.: Біблія. Євангелія від св. Івана, 11:43. (Прим. пер.)

було легко розгледіти воза, який підкотив до сусіднього дому. На якусь мить мені здалося, що це повернувся Якоб, особливо якщо довіритися зорові, а не логіці. Висланим німцям заборонялося повертатися до України, тож їхнє місце швидко займали інші. Я підійшов до паркана й побачив селянина, що діставав з воза клунки, глеки, відра та інше начиння. З цікавості я обіперся на дошки паркана, спостерігаючи, як незнайомі мені чоловік і жінка вивантажують речі. Це відбувалося цілком буденно, відколи з поселення почали назавжди зникати цілі родини, ніби їх ніколи й не було. Речі швидко перекочували з воза на землю, щоб зараз же шезнути в ненаситній пащеці вхідних дверей. Мене дивувало, скільки різних потрібних і непотрібних речей може вмістити людське житло. Справді, черево дому здавалося безрозмірним, бо ковтало все підряд.

Тим часом неподалік показався ще один віз. Коняка плентала, ніби заклопотана своїми справами, а віз випадково причепився ззаду. Бачити це було трохи дивно, адже здавалося, що в цій країні все рухалося у заданому напрямку — люди, механізми, тварини. Нічого не відбувалося з власної волі, адже існувала тільки єдина воля Вождя, підпорядкування якій сприймалося природно, мов дихання. А ця гніда конячина, ні на кого не звертаючи уваги, рухалася просто до хати. Коли вона була вже зовсім близько, я зміг розгледіти, що вона везе хлопчика, який здався мені схожим на Якоба. Він сидів спиною до мене в сірому картузі й легкому старенькому піджачку. Від здивування я протер очі, гадаючи, що мені привиділося. Коняка спинилася,

хлопчик сплигнув з воза, для чогось обійшов навколо нього і почав порпатися в коробі, щось шукаючи. На хвилюку він зник мені з очей, тож я вирішив подивитися ближче і зайшов у сусідський двір. Нові мешканці, заклопотані своєю справою, не звертали на мене уваги, а я спостерігав, як Якоб щось дістає з воза і розглядає. Як він тут опинився? Чому такий спокійний? Невже його відпустили самого, а батьків вислали світ за очі? Сто питань роїлося в моїй голові, та на жодне я не міг відповісти. Тому я, стоячи неподалік, гукнув, і власний голос здався мені чужим:

— Якобе! Це ти?

Але той нічого не відповів, а й далі спокійно копирсався у возі. Мені здалося це дивним: мій однокласник, певно, оглух, то, може, треба підійти до нього ближче? І я обережно рушив уперед, розглядаючи свого колишнього-майбутнього сусіда. Але той не звертав на мене жодної уваги, ніби ніколи мене не бачив. Я вже хотів обійти воза, щоб підступитися ще ближче, та раптом Якоб кудись пощез. Від подиву я аж рота роззявив. Та скільки не роззирався навсібіч, так і не побачив його. Ніде. Ніби він мені справді привидівся. Геть збитий з пантелику, я вже хотів був іти додому, аж раптом зіткнувся з тим, кого шукав. На мене дивилося незнайоме гарненьке дівчатко з тонкими рисами обличчя і темним волоссям. Вона була вдягнена у старий піджачок, на голові — сірий хлоп'ячий картузик. Ось чому я сплутав дівчинку з Якобом! Я сторопів, не знаючи, що сказати. Тоді дівчинка тицьнула в мене пальчиком і замість слів загугнявила. Вона не могла говорити!

А отже, напевно, і чути теж! Зрозуміло тепер, чому дівчинка не реагувала, коли я кричав. Вона ще раз тицьнула пальчиком і показала на хату. Я зрозумів: вона показує, що живе тут.

— А я — он там, — я теж тицьнув пальцем на свій дім.

Дівчинка раптом радісно заусміхалася, і на її щічках з'явилися маленькі ямочки. Вона закивала головою і спробувала щось сказати, загугніла, ледь відкриваючи рота. І коли її губенята розімкнулися, випускаючи повітря, я побачив напрочуд красивий струмочок слів, що складався із золотистого, срібного і оксамитово-пурпурного диму. Ніколи я ще не бачив такого гарного забарвлення людських звуків, хоча й незрозумілих мені в тягучому гугнінні глухонімої. Я не міг нічого добрати з цього кольорового плетива слів незнайомої для мене мови. Якийсь час я стояв, заворожений явищем небаченої краси, а дівчинка уважно дивилася на мене. Потім вона знову всміхнулася і тицьнула в мене пальчиком. Я здригнувся, звів на неї очі і теж ніяково усміхнувся. Мені хотілося негайно розгадати загадку її словесної хмарки, тому я попросив її сказати ще щось. Дівчинка здивовано поглянула на мене і, судячи з усього, намагалася зрозуміти, чого я хочу від неї, прочитавши по губах. Не розуміючи моєї німецької, вона покрутила головою, шукаючи своїх батьків, але ті саме зайшли всередину з речами. Потім вона уважно поглянула на мене, і я побачив цей оксамит — пурпурно-бурштиново-аквамариновий, що мінився, мов хвіст казкової жар-птиці.

Набагато пізніше я зрозумів, що вона казала тоді, в нашу першу зустріч: «Мене звать Наталка». Ми одразу подружилися, адже бачилися щодня.

Це сталося тієї ж пізньої зими, у лютому 1938 року. Снігу понамітало до пояса. Здавалося, що запнуте хмарами небо з'єдналося зі сніговими кучугурами, утворивши безпросвітну білу пелену. Засипані хати визирали сірими обрисами, ніби затиснуті крижаними торосами кораблі. Багато днів поспіль погода стояла похмура, і здавалося, що весь навколишній світ утратив свої барви. Я часто малював, сидячи вдома, але мама, коли бачила мої малюнки, щораз тривожніше проводила рукою по моїй голові. Колірні цятки і плями на папері здавалися їй загрозливими, адже людину лякає те, чого вона не розуміє. Матуся навіть просила не показувати малюнки татові, щоб зайвий раз не хвилювати його. Я, маленький, думав, що справді не варто чіплятися до намореного, завжди заклопотаного батька, який різко негативно сприймав усе, чого не схвалював. Але малювати я не переставав — рука моя щоразу тяглася до олівця, прагнучи зафіксувати світіння людей — їхнє жалобне сірувато-чорне забарвлення, в якому я тільки зрідка знаходив колірні полиски. Іноді я малював слова, додаючи до них тоненьку нитку, що часто переходила крізь кола і овали. Поринулий у все це думками, я просто не міг не вихлюпнути побачене й почуте на папір.

Одного такого дня я повертався зі школи і побачив Наталку, яка ліпила снігову бабу. Хоч їй було років, як і мені, але до школи вона не ходила, бо насилу розуміла чужу мову. Дівчинка гуляла біля двору і не відхо-

дила далеко. Я завжди радів зустрічі з нею. Не знаю, що мене вабило до неї більше — перший потяг до протилежної статі чи бажання спостерігати серпанок її невимовлених слів. Я підійшов до неї саме тоді, коли вона ліпила крижаний ніс і витискала рукавичкою по-смішку на голові снігової баби. Як завжди, вона мене не помітила, і тільки коли я торкнувся її рукою, звернула на мене увагу. Я розмовляв з нею по-особливому. Німецької мови вона не розуміла, ще й перекручувала українську, тож розібрати, що вона говорить, я міг тільки за колірною плямою. Тому я малював у зошиті фігурки і додавав барвисті символи, що виходили з цих фігурок. Мені страшенно хотілося поділитися з подружкою своїм даром, бо вже тоді я почав усвідомлювати його унікальність. Наталка дивилася на мене з дитячим зачудованням, намагалася зрозуміти і навіть совала пальчиком по малюнку, ніби хотіла відчути, які мої фігури на дотик, гугнила, силкуючись щось сказати. Її повітряна пляма мінилася неймовірно прекрасною барвою, а я стояв, укотре заворожений цим видом. Наше малюнкове спілкування було таким гармонійним, що я іноді, навіть розмовляючи з матір'ю, біг по аркушику паперу, щоб і їй намалювати те, що хотів сказати. Поступово я почав розуміти, що можу начерками краще, ніж словами, передавати думку. Матуся ж не розуміла, чому замість того, щоб пояснити їй звичними реченнями, я старанно накреслюю лінії, овали, яскравий серпанок, але вдавала, що їй цікаво. Лише Наталка не вдавала — вона радісно всміхалася, коли могла розібрати моє послання. Тільки вона й розуміла мене.

От і зараз я, побачивши її за ліпленням снігової баби, негайно дістав із торбинки папір. Рука звично намалювала кілька яскравих плям. Себе я малював завжди баклажановим, а її — мандариною. Можливо, вона ніколи й у руках не тримала цього фрукта (я також бачив його тільки на малюнку), але колір мандарина нам так подобався, що вона з радістю вказувала на нього пальцем, а потім тицяла на себе. Я хотів намалювати їй, що поспішав зі школи, щоб швидше її побачити. А Наталка радісно загугніла, і з легенької хмарки над її устами я зрозумів, що вона теж рада зустрічі зі мною. Потім я намалював своїх батьків — темний батьків овал і материн трикутник — і хотів пояснити, мовляв, мама так багато наслухалася про неї, Наталку, що запрошує її до нас у гості. Дівчинка зрозуміла, згідливо закивала головою. Моє дитяче, хлоп'яче серце сповнилося любові до Наталки. Напевно, це було перше доросле почуття, що виникло в моїй юній душі. Що я знав про такі переживання? Тільки те, що краса — це коли любов долає смерть. Мені дивно зараз згадувати про ці зустрічі, моє завзяття і якусь хімію, що виникає в голові. Якби мені дозволили описати всі хвилини, проведені в ті дні з Наталкою, я б переказав їх усі посекундно, адже моя пам'ять дивовижним чином зберегла їх.

Наступного дня розходилася буря. Здавалося, небо таки з'єдналося з землею і світ заволокло непроглядною білою габою. Курило снігом, до якого підмішувалися солома і всохле листя з дерев. Не стало нічого видно. Таке в наших краях траплялося

вкрай рідко. Саме сьогодні я чекав Наталку в гості, але на годиннику вже була майже четверта пополудні, а її все не було. Я виглядав з вікна, виходив на ганок і дивлявся в завірюху, чи не винирне зі сніговію, що клуботав надворі, маленька постать. Але нічого не бачив. Я занепокоївся й попоросився відпустити мене до сусідів, щоб самому привести Наталку до нас. Коли ж вийшов на вулицю, то думав, що сильний ураганний вітер підхопить мене і понесе степом, як той курай, аж до моря. Снігу понавертало стільки, що я шугав у заметах мало не до пояса. Маленький чоловічок у кудлатій заячій шапці і в завеликій кожушині потопав у снігових кучугурах, намагаючись вигребти на тверду сушу. Я заледве здолав той сніговий шлях до порога сусідської хати. Сяк-так обтрусивши на собі сніг, постукав у двері. Вийшов Наталчин батько і спитав, чого мені треба. Я пояснив, що прийшов по їхню дівчинку, з якою ми домовлялися йти у гості. Чоловік похмуро глипнув на мене і мовчки захряснув двері.

— Дядьку, мені до вашої доньки! — сказав я, постоявши хвильку на ганку.

Тоді я постукав ще раз — і знову тиша.

— Ми домовлялися зустрітись, відчиніть! — повторив я.

У відповідь — мовчання.

— Це я, ваш сусід Йоганн, — я постукав наполегливніше.

Нарешті двері відчинилися, і на порозі постала Наталчина мама. Її суворе обличчя було помережане борозенками ранніх зморшок. Вона подивилася на

мене згори, з висоти свого зросту, ніби порівнюючи свій життєвий досвід з моїм різницею між нами — півтора аршина. Дивно, але ця її оцінка була і правильною, і неправильною водночас. Адже моя підсвідомість уже жила раніше у віках і зберігала в собі значно більше, ніж я сам міг припустити. Жінка зімкнула губи, урвавши себе на півслові:

— Зах... — сказала вона й махнула рукою, запрошуючи увійти.

У світі мого дитинства з чужими не заведено було довго розбалакувати. Під ті часи тримати язик за зубами означало довше жити. Я увійшов до хати, і в ніс мені вдарив гострий запах ліків, напевно, якоїсь трав'яної настоянки. Тоді я зрозумів: сталося щось лихе з Наталкою. Жінка провела мене до кімнати. У кутку на ліжку я побачив бліду і навіть змарнілу свою подружку. Я дістав з кишені зім'ятий шматок газети і на вільному місці намалював бузкову й помаранчеву пляму — себе і її. Підійшов ближче й простягнув аркушик Наталці. Вона розплющила очі, але спершу, побачивши мене, не взяла папірець, а тільки промугикала щось. Я здивувався, помітивши, як відчутно змінилося забарвлення її слів, перетворившись на темне, аспідно-сіре сяйво, що одразу розтануло в повітрі.

Я зрозумів, що справи кепські, й намалював яскраве червоне коло, із синюватим світінням у ньому. Наталка мляво посміхнулася, розкриваючи мені назустріч своє рученя. У її великих карих очах заблищали дрібні сльозинки, ніби дівчинці відкрилися якісь знайомі лише їй глибини людського пізнання, про які навіть я не здогадувався. Я поклав папірчик їй на до-

лоньку й побачив, як міцно тоненькі пальчики стиснули мій малюнок, немов найкоштовнішу річ у світі. Її маленьке, мов крихітний кулачок, дівчаче сердечко вмщувало в себе неймовірну жагу прийняття і любові, доступну тільки людині, скривдженій долею від народження. Вона, мов усохлий струмок, прагнула напитися вологою ніжності, ласки, і, здавалося, ціле море не здатне було б утамувати цю жагучу спрагу! Ми з нею були такі подібні — обоє відрізнялися від усіх стандартів світу, водночас палко бажаючи, щоб він прийняв нас, таких, як ми є. Хіба ми багато хотіли? Хіба ж багато?

Тієї миті, коли гарячі сльози скотилися з очей дівчинки, залишаючи на подушці мокрі плями, я раптом усвідомив, що моя подружка помирає. Мені досі важко описувати, чому тоді на думку спало саме це, адже за всіма ознаками її хвороба нагадувала всього лиш застуду. Та я вже помітив, як змінюється колір її фраз, що їх вона випускала нервовим, (Боже!) таким здавленим гугнінням, якого вже навіть її батьки не могли розібрати. Ніхто, окрім мене. Я бачив візерунок смерті. Розумів це тонке плетиво сірого, надгробного відтінку, яким були просякнуті всі її слова. Бідолашна Наталочка стискала моє мальоване послання й теж розуміла: це перше й останнє освідчення їй у коханні в її короткому житті, яке стрімко наближалось до кінця, не залишаючи іншого шансу, як віддати своє тіло на тління землі.

Я заплакав разом з нею. У мені було стільки співчуття, ніби сам Христос (у якого я не вірив!) явився перед дівчинкою, бо я хотів померти замість неї. На

мить мені примарилося, як я переберу на себе смертельну хворобу, а Наталка нарешті вичуняє. Рідні дівчинки були поряд. Мама буденно чистила картоплю, а батько сидів за столом і стругав якусь цурочку для господарських потреб. Вони були спокійні, навіть не покликали лікаря, гадаючи, що недуга неважка. Таке вже бувало з ними та їхніми братами й сестрами. Так відбувалося вже не раз і з Наталкою, тож вони сподівалися, що за кілька днів їхня донечка одужає. Я хотів попередити їх, що усе й справді скоро скінчиться, але не так, як вони гадають. Але Наталка раптом заперечливо похитала головою, зупиняючи мене, вона теж знала — нічого вже більше не змінити.

Узявши олівець, я намалював овал свого батька, показав дівчинці, мовляв, можу все йому розповісти, він покличе лікаря і їй допоможуть. Але вона тільки ніяково усміхнулася. Я бачив лише звернене до мене її гарненьке личко, яке вкрила мертвенна блідість. Дитячу, чисту посмішку приреченості, на яку здатна тільки людина в обіймах смерті. Я взяв її за руку, стиснув кулачок, у якому вона тримала моє паперове освідчення, адже єдине, що я міг дати тоді своїй маленькій подружці, — це розуміння. Бо любов і є цілковите розуміння! Ми обоє тихенько плакали, і ніхто в хаті не знав причини наших сліз.

Підійшла її мати і сказала, що мені вже час додому. Наталка кивнула, зрозумівши мамині слова по губах. Я швидко намалював себе і двір у колірному випромінюванні, показуючи, що завтра ми побачимось. Дівчинка ще раз кивнула і лагідно усміхнулася. І раптом повернула мені той яскраво-червоний

малюнок. Я спочатку не розумів, навіщо вона це робить, поклав машинально в кишеню і вийшов з кімнати. Одягнувся, знову пірнув у снігову бурю. Довго пробирався додому під враженням цієї зустрічі з Наталкою. Мені хотілося, щоб швидше настало завтра — буря вщухла, і я зміг би побачити свою подругу.

Але вночі Наталка померла.

А потім настав сонячний день. Яскраве світло заливало сусідське подвір'я, на якому перед хатою я побачив маленьку дерев'яну труну, а в ній — худеньку дівчинку. У своїй тендітності, у безневинному виразі змарнілого личка та дівчинка зберегла послання, відоме тільки мені. Наталка лежала під сліпучо-білим саваном із тканини, придбаної напередодні в сільській крамниці її суворою матір'ю. Висока й сухорлява постать її німотно бовваніла поряд з доньчиною домовиною: очі були сухі, а губи, як завше, щільно зімкнуті. І тільки цівочка кислої слини, що стікала їй підборіддям з куточка рота, видавала всю нелюдську напругу стиснутих до судоми м'язів обличчя, силкування погамувати розпачливий, божевільний крик згорьованої матері, що рвався назовні.

Дівчинку поховали швидко й неглибоко, промерзла земля не давала людям змоги пробитися глибше.

Усе своє подальше життя я вважатиму Наталку тим неземним янголом, який лише на коротку мить навідався, відкривши мені, що є насправді вартісного у людському бутті. Я довго стояв біля свіжого горбика, коли вже поріділа юрма селян розійшлася з цвинтаря. Вітер завивав, ніби мучений якимсь незрозумілим

болем. Чорні круки — віщуни нещастя — огидно хрипіли оддалік. Поселення прожило ще один день. Я довго не міг зрушити з місця — ноги не слухалися. Було по-зимовому холодно. Мої пальці стискали аркуш з яскравим червоним колом і синім світінням у ньому — той клаптик газети з малюнком, що його вона віддала мені на прощання.

І це була її відповідь на моє освідчення.

Розділ 11

Ланки одного ланцюга

На якийсь час я втратив здатність бачити сни. Іноді мама питала, як мені спалося, та я не мав чого їй сказати. Сон для мене перетворився на велике ніщо й проходив зовсім непомітно. Та якось, за тиждень після Наталчиної смерті, я довго крутився в ліжку: переді мною все спливало її обличчя, адже пам'ять подібна до книги, з якої вирвано сторінки. Мені запам'ятався тільки один епізод, коли я вперше побачив її коло воза, у день їхнього приїзду до села. Тієї ночі я бачив перед собою її ніби крізь каламутне скло. Я так хотів відтворити образ моєї подружки, бо своїм дитячим розумом уже збагнув, який безжальний час до пам'яті. Поступово поринаючи в сон, я втратив цю грань між реальністю і грою підсвідомості, тому й далі бачив Наталчине личко, вже засинаючи. І раптом у тому сні я виразно побачив, як вона сказала мені: «Стережися!» Плетиво її німого гугніння, забарвлення звуків і переливчастий блиск слів не припускали жодного іншого

тлумачення. «Стережися!» — пурпурно-лілово-червоне. Я назавжди запам'ятав цей відтінок і вранці намалював велику пляму, а навкруги — безліч такого ж кольору краплин. Мама побачила малюнок і тільки похитала головою, та я знав, що все це не дарма. Я вийшов у двір, заліз драбиною нагору, прочинив дерев'яні дверцята і потрапив на горище. Усе там було вкрите товстим шаром пилу, і світло, що просочувалося в отвір дверцят, вихоплювало з темряви розворушені моїм черевиком порошинки куряви. Я пірнув у той порох, як птахи у передгрозову хмару, дістався краю горища і намацав схований під старою кухвайкою ящик. Дістав з нього згорток у жовклій газеті «Вісті», на якій (якщо добре придивитися) було написано: «Присягаюся тобі, дорогий товаришу Сталін!» Розгорнувши його, побачив стосик своїх малюнків, що їх ховав од батька. Того дня я поклав туди зображення Наталчиних слів, а потім часто, взявши до рук папірець, підносив його до ясного прямокутника, що падав на підлогу горища з дверцят, щоб висвітлити пурпурно-лілово-червоне сяйво.

Збігло чотири роки. Літо 1941-го видалося посушливим, південь України дощі, здавалося, взагалі оминули. Ми з хлопчачками їздили до річки й хлюпалися спекотливими днями, а дорогою обносили черешню, плоди якої обліпили дерево червоними цятками. Мов голодні шпаченята, ми ніяк не могли досхочу наїстися, чомусь здавалося, що це наша остання можливість.

Одного червневого дня ми, як завжди, пішли купатися з самого ранку, а коли повернулися, я побачив

коло стовпа з гучномовцем юрбу людей — вони стояли, позадиравши догори голови й напружено вдивляючись у чорну тарілку. Була чверть по дванадцятій. Голос наркома закордонних справ СРСР В'ячеслава Молотова тремтів, навіть помітно вібрував і затинався, й через те люди, слухаючи його, закликали ще дужче:

«Громадяни і громадянки Радянського Союзу!

Сьогодні о четвертій годині ранку без висунення будь-яких претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни німецькі війська напали на нашу країну, атакувавши наш кордон у багатьох місцях і піддавши бомбардуванню зі своїх літаків наші міста: Житомир, Київ, Севастополь, Каунас та деякі інші... Нальоти ворожих літаків і артилерійський обстріл були здійснені також з румунського боку і з боку Фінляндії...

Цей нечуваний напад на нашу країну, незважаючи на наявність договору про ненапад між СРСР і Німеччиною, є небувалим в історії цивілізованих народів віроломством. Уся відповідальність за цей напад на Радянський Союз цілком і повністю падає на німецьких фашистських правителів...

Уряд Радянського Союзу висловлює тверду впевненість у тому, що наші доблесні армія і флот та сміливі соколи радянської авіації з честю виконають обов'язок перед Батьківщиною, перед радянським народом і завдадуть нищівного удару ворогові.

Наше діло справедливе. Ворога буде розбито. Перемога буде за нами!»

Молотов замовк, зник з ефіру. Тривале шипляче мовчання динаміка було схоже на зміїний заворожливий звук, здатний паралізувати. Ш-ш-ш. У цьому було щось від гіпнозу, втрати зв'язків з реальністю. Це було так виразно, що я й собі завмер, не розуміючи, чого чекати далі. Німецькі колгоспники перешіптувалися, не розуміючи причини нападу. Звідки їм було знати, що не лише Гітлер, а й Сталін так само готувався до великої війни. Лишень розпочатися вона мала, за задумом Кремля, набагато пізніше. Звідки їм було знати, що Сталін, приголомшений наглим нападом Берліна, навіть не зміг підійти до мікрофона й звернутися до свого народу? Звідки їм було знати, що подальший текст звернення Молотова в газетах було змінено майже до невпізнання? І хоча в газетному варіанті й говорилося, що «ця війна нав'язана нам не німецьким народом, не німецькими робітниками, селянами та інтелігенцією, страждання яких ми добре розуміємо, а клікою кровожерливих фашистських правителів Німеччини», вже за кілька днів усією країною покотиться: «Бий німчуряк!» Німці ще не знали, що їх теж битимуть.

Я ще трохи послухав людей і пішов додому. Мати стояла на ганку, на своєму звичному місці.

— Синку, що сталося? — спитала вона.

— Війна, мамо, — відказав я.

— Як війна? З ким? — злякано мовила мати.

— З Німеччиною. З фашистським урядом, — буденно сказав я, повторивши слова Молотова.

Пішов до себе в кімнату, не маючи й гадки про те, що того ж дня для нашої сім'ї і ще ста тисяч україн-

ських німців усе зміниться. Саме тоді в голові у Сталіна визрів план. І за якихось два місяці цей план буде втілено в життя.

Наступний день пройшов спокійно. Те, що десь гримлять вибухи і лунають постріли, а німецька армія групи «Південь» проривається Україною на Кавказ, щоб захопити цінні ресурси, ніяк не впливало на життя в поселенні. Німецькі танкові з'єднання швидко захоплювали великі міста. І після практично повного захоплення німцями Білорусі вирішальні битви розгорнулися на житомирсько-київському напрямку. Усі ці звістки доходили до нас короткими повідомленнями Радянського інформбюро. Деякий час війна була десь далеко, ніяк не позначаючись на нашому побуті.

Ми мало що знали. Жили собі в своєму замкнутому маленькому світі, створеному для нас радянською владою. Ніби закриті в коробці кошенята, не тямлячи, що відбувається навколо. А навколо вже давно почалося величезне насильницьке переселення народів. Лише за останній рік сотні тисяч поляків було вислано із захопленої Радянським Союзом території Польщі. А 22 травня 1941 року із Західної України виселяли «контрреволюціонерів і націоналістів», а потім, перед самою війною, почалися депортації в Молдавії, українських областях, Прибалтиці й Білорусі.

Батьки тепер знову вели свої вечорові балачки. Вони клали руки на стіл, дивилися одне одному в очі й перешіптувалися, так, щоб я не чув. Але я ж бачив! Тому й ставав свідком їхніх простих і нехитрих розмов.

— Хто такі фашисти?

— Я не знаю. Вороги.

— Хіба Німеччина не була нашим союзником?

— Сталін сказав, що німецько-фашистська армія не переможна.

— Я боюся. Що буде далі?

— Треба залишатися вірними ідеалам партії.

Я зчитував їхні слова з колірних забарвлень і розумів, що ніщо в цілому світі не здатне похитнути батькову віру в радянські принципи. За кілька днів він заявив матері, що готується піти на війну. Мати саме стояла коло печі, спираючись на милицю, коли він сказав, що товариш Сталін звернувся до них майже по-християнськи — «брати і сестри» — і він, мовляв не може лишатися осторонь. Мама зблідла, сказала, щоб він іще раз усе обдумав, на що тато категорично похитав головою. Йому не треба було сперечатися чи аргументувати свою думку. Їхні стосунки, породжені нечисленними проявами емоцій, були схожі на прозорий скляний слоїк, у якому видно вміст, але дістати звідти нічого не можна.

Наступного дня батько пішов до сільради, щоб повідомити про своє бажання піти на фронт. Його прохання взяли до уваги і сказали чекати відповіді.

Я стояв біля хвіртки, бачив, як тато повертається із сільради, а його аура тремтить, мінячись від миш'якового до кольору бістру, насичуючись передгроздам. Його тверда хода, рівний, майже стройовий крок не залишали жодного сумніву — скоро він піде на фронт. Я обернувся і побачив на ганку матір, що зустрічала свого чоловіка, затискаючи долонькою рота.

Кілька наступних тижнів батько чекав виклику на фронт. Щодня він вдивлявся у кожного перехожого, боячись прогавити того, хто принесе йому довгождану звістку. Ходив по тричі на день до сільради, щоб дізнатися, чи немає важливого для нього документа. Повістку не приносили.

Це сталося пізно ввечері, у неділю 31 серпня. Ми вже збиралися лягати спати, бо завтра ж — понеділок, колгоспники виїжджатимуть у поля, на оранку перед осіннім сезоном. Матуся вийшла надвір до вбиральні, а я палив свічку при вікні, спостерігаючи за м'якими жовтуватими відтінками полум'я, що завжди зачаровували мене.

Аж раптом у двері постукали. Іноді таке траплялося, коли сусід зазірав по інструмент для завтрашньої роботи або якийсь п'яничка шукав, де б його хильнути стопку самогону. Батько пішов відчиняти, я ж не звертав уваги на прийшлих. Та ось почувся чийсь гучний, можна сказати, різкий голос. Я спершу не розчув, що було сказано, здалося, ніби то був якийсь наказ. Одрозу подумав, що прийшли по батька, коли вже так пізно заявилися до нас додому. Не знаю чому, але я, піднявши свічник угору, немов сторожа старого замку, почалапав у напівтемряві, а хисткий вогник виривав із щільної, настояної п'їтьми частини меблів, стін і дерев'яної підлоги. Босоногий хлопчик повільно просувався вперед, поки не наштовхнувся на широку батькову спину. Він чомусь нерухомо заступав прохід, ніби не бажав пропустити мене до дверей, мовчки залякнувши, як вартівник на чатах. Жовтувате світіння моєї свічки падало на незнайомця, що стояв на порозі. Я побачив його

з-за батькового плеча. Я підвів голову й зустрівся очима з огрядним чоловіком у формі, який щойно скінчив читати текст із папірця і простягнув його батькові. Той обережно схопив написане пучками пальців. Дивно, але я бачив, як папірчик, затиснутий у пальцях, зашелестів, ніби на протязі, хоча жодного руху повітря не було. Як не було й жодного вдиху чи видиху. Батько мов захолов, і тільки його тремтячі руки з таємничим папірцем видавали в ньому живу людину. Потім він ворухнувся, помітив мене зі свічником, ошелешено подивився зверху вниз, ніби бачив мене вперше, і, здається, хотів щось сказати. Раптом папірець випав йому з пальців, птахом описав коло і впав на самісінький вогник свічки.

Він спалахнув миттєво, та все ж я встиг очима вихопити кілька рядків з-поміж тих, що корчилися у полум'ї: «Постанова Політбюро... “Щодо німців, які проживають на території Української РСР...” Увесь антирадянський елемент серед німецького населення заарештувати. Усіх чоловіків-німців віком від 16 до 60 років мобілізувати й направити до будівельних батальйонів». Папір догорав уже долі, залишивши за собою в повітрі сірий слід і розсипаючись невагомими шматочками попелу. Як розсипаються надії. Як втрачається основа для буття. Як згорає любов. Аж ось почувся дерев'яний стукіт маминих милиць — вона йшла просто до офіцера на вході. Її повільне просування на мить привернуло увагу гебіста: той подивився на неї, мов на прикрий доважок. А потім круто розвернувся і холодним, як вовче виття, голосом промовив:

— У вас пів години на збори. Беріть тільки конче потрібне.

Батько був такий приголомшений, що, здавалося, втратив мову й просто дивився на чекіста. Той щось діловито гукнув до своїх співробітників біля вантажної машини. Я ледь визирнув, щоб подивитися, до кого звертається прибулець, але помітив лише вервечку вантажівок, що вишикувалися уздовж вулиці. Поруч у сусідів загавкав собака, потім трохи далі. А там і все село зворохобилось, заворушилося.

— Що відбувається? — мама, важко пересуваючи милицями, підійшла до нас.

— Вас виселяють! — коротко відрубав чекіст.

— Як?! — від несподіванки мама охнула і заточилася.

— А так. Збирайтеся швидко самі, щоб не довелося змушувати, — прошипів він.

Мама стояла, ніби її паралізувало, і не могла зрушити з місця.

— Саро, ходімо в дім, — батько нечасто називав маму на ім'я.

Вона все ще стояла скаменіла, не маючи сил мовити й слова. Тоді тато підійшов до неї і, ледь обнявши за стан, повів у дім. Чекіст уважно спостерігав поряд, ніби вирішував, як йому діяти.

— Залишилося двадцять п'ять хвилин, — процідив він.

Я не знаю, що коїлося в батьковій голові, він рухався, як уві сні, повільно пересуваючи ватяні ноги, піднімаючи обважнілі руки, кидаючи каламутний погляд то на мене, то на матір. Ми зайшли в дім, батько потягнувся по торбину, але, побачивши, що мама досі в заціпенінні, підійшов до неї.

— Саро, треба збиратися, — сказав він.

— Куди збиратися, Вільгельме? — мама підвела на нього очі.

— Я не знаю. Але якщо партія наказала... — тато, схоже, не втрачав віри.

— Як ти так можеш! Чому саме ти, такий відданий усім наказам? — закричала мама.

— Так треба... Отже, так треба... Партія... — батько гнув свою лінію.

— Яка партія? Хіба ти не розумієш, що нас викидають на вулицю? — мама підвищила голос.

— Ні, ні... Не на вулицю... Саро... — батько вперше почувався безпорадним перед майбуттям.

— Як собі хочеш, а я нікуди не поїду! — категорично мовила мама і, глухо простукавши милицями, пішла й сіла на стілець.

Батько розгублено стояв посеред кімнати. Я бачив безпорадність у його словах. Помічав, як овал його тіла раптом починає втрачати колір (а цього ніколи не траплялося, завжди всі були забарвлені в якийсь тон!). Він іноді щось безгучно микав губами, але я бачив по звивистому клубочінню його легкого дихання, що вилітало з гортані, як він силкувався сказати: «Товариш Сталін... Товариш Сталін наказав...» І я зрозумів тоді, що мій тато, насичений вірою в одну людину, розчинив свою волю в постанові партії, прийнявши будь-яке рішення партійних структур як власне волевиявлення. І що віднині, щоб йому не сказали, куди б не закинула міцна рука Політбюро, він завжди буде готовий виконувати вказівки, ніколи не зупиниться і не засудить. Він

сам — частина цієї радянської, ворожої мені системи. А отже — мій ворог.

Нарешті батько дав собі раду, обернувся, поплентався збирати речі. Я бачив, як він скидає в торбину нехитрий одяг, складає тарілки і взуття, дістає з шафи мішечок з борошном. Його рухи раптом стали дуже точними й виваженими, ніби він цілими днями тільки й думав, що до них можуть прийти і що саме потрібно взяти. Він нишпорив по дому, грюкаючи чобітьми по підлозі, поки нарешті сказав мені твердим, кам'яним голосом:

— Швидко збирайся! Я сказав — швидко!

Я пішов у свою кімнату і тієї самої миті почув знайомий дерев'яний скрегіт матусиних милиць — вона намагалася підвестися. Збиралася ступити кілька кроків до вхідних дверей.

— Ти куди? — відреагував батько на цей рух.

— Скажу, що ми нікуди не їдемо! — мама квапилася.

— Не треба! Стій! — він заступив їй шлях, став у проході.

— Пропусти! — у маминому голосі почулися злі нотки.

— Ти тільки зробиш гірше, не треба, — тато полагіднів і подивився на матір.

Я бачив цю сцену трохи збоку, краєм ока, вийшовши з кімнати на їхній крик. Хотілося побачити колір їхніх слів, бо для мене забарвлення було красномовнішим, ніж інтонація. Мені здається, що справжній стан речей, усю марність наших внутрішніх поривань якнайкраще характеризує саме колір, а не звук. Що ж, коли Бог промовляв свої перші слова: «Хай

станеться світло», — напевно воно від самого початку мало бути білим.

Раптом двері розчахнулися навстіж і ввалився чекіст. Побачивши якусь затримку, він подивився на моїх батьків і все зрозумів — йому не потрібні були пояснення.

— Що відбувається? — суворо спитав.

— Ми нікуди не поїдемо! Це мій дім! Моє місце! Це земля, в якій я хочу бути похованою! — емоційно вигукнула мама.

Батько зблід, на обличчі проступив мертвотний, крейдяний відтінок, він підвів руки так, як зазвичай роблять люди, які хочуть, щоб їхні благання почули. Він простягав долоні, намагаючись так показати своє упокорення.

— Товаришу, ми все владнаємо. Товаришу, послухайте, дайте нам хвилинку, — тато заторохтів, намагаючись переконати чекіста.

Той мовчки подивився на батька, посунув його з дороги, підійшов до матері впритул. Вона підвела на нього голову, сміливо глянула (я бачив вогонь відваги в її очах). Не треба бути мудрецем, щоб зрозуміти: довгу дорогу вона може не пережити, адже каліки найуразливіші в подібних ситуаціях. Чекіст суворо подивився на неї. Здавалося, він ладен був пошматувати її поглядом, гострим, як лезо ножа. Той погляд змусив матусю здригнутися.

— Можна, ми... залишимося? Як виняток? — уже лагідніше спитала мама.

Було помітно, яка вона налякана, адже представник влади здавався їй мало не божеством.

— Можна, залишайтеся, — раптом промовив чекіст.

Він сказав це так буденно, ніби завжди тільки те й робив, що давав такі розпорядження, тим самим намагаючись зберегти якомога більше життів. Батько здивовано глипнув на нього, а мама від несподіванки аж рота відкрила. Я й сам був подумав, що цього разу ми легко відбулися, можливо, такі нічні приїзди працівників органів внутрішніх справ саме й робляться задля перевірки пильності радянських людей. «Хіба не може держава іноді сумніватися в доброчесності своїх громадян?» Я згадав, як батько багато разів розмовляв з матір'ю, намагаючись виправдати усі ці нескінченні заслання і арешти. Гм, можливо, він мав рацію? Адже нам випало жити в непрості часи. Ця ж війна. Хто міг подумати, що вона почнеться. І чи може хтось гарантувати, що підступний Гітлер не завербував собі шпигунів хоча б і серед місцевих німців? «Ми ж маленькі люди і не розуміємо багатьох великих речей». Напевно, і в цьому випадку батько мав рацію. Дивно, але з тієї маски подиву, що ніби прилипла до обличчя матері, можна було зробити висновок: і матуся думає так само.

— Д-у-уже... Д-я-яку-ємо... — протягло мовила мама.

— Ет, пусте — нема за що, — байдуже кинув офіцер.

Він ще раз подивився на матір, розвернувся і неспішно вийшов з кімнати, причинивши за собою двері. Ми залишилися утрюх. Я пам'ятаю це глибоке мовчання, що розтеклося кімнаткою, бо всі ми на мить втратили здатність говорити. Які тут потрібні

були слова чи спроби осмислити подію? Хіба багато думає людина, коли горе оминуло її дім? Хіба вона намагається осягнути суть щасливої миті, непередбачуваної у самій своїй природі?

— Пронесло сьогодні, — мама розвернулася і, важко рухаючи милицями, попрямувала до найближчого стільця.

— Так, так, — potwierдив батько.

Та перш ніж його «т» перелилося в довге «а», а потім провалилося до невеликої паузи, двері відчинилися знову, і вбігли троє вимуштруваних бійців, один з яких збив мого батька з ніг, перш ніж він зміг зробити бодай щось. Двоє підскочили до матері, схопили її попід пахви (милиці з гуркотом упали на підлогу) і потягли волоком до виходу. О, як же швидко усе змінилося! Як раптово! Мама закричала, приголомшена несподіваним поворотом на гірше. Що їй лишалося, нещасній жінці? Тільки істерично волати.

— А-а-а! Відпу-у-у-сті-і-іть! — простогнала-прокричала вона і зникла за дверима.

Батько звівся на ноги, важко відсапуючись від сильного удару під дих, а я щодуху метнувся в сіни, вискочив у двір і побачив маму, що безвільно звисала, мов ганчір'яна лялька, на руках двох солдафонів. Вона дико кричала, очевидно, була дуже налякана. І ще я помітив, як кремезний чекіст підійшов до неї. Щільні сутінки приховали короткий удар у живіт моєї матусі, та я все ж розчув його глухий звук. Мама зігнулася, змовкла, засичала від болю. Мабуть, задоволений сільською тишею, яка раптом обступила нас, накрила тремтінням

комах у повітрі і ледве чутним вечірнім шурхотом крилатого птаства, працівник НКВС коротко наказав:

— До стінки її! — І смачно лайнувся.

Я ще зміг розгледіти, як бійці тягнуть матір до стіни сараю, і встиг подумати: як же тепер мені жити — без мами?

Розділ 12

Зворотний бік Місяця

Іноді час притищує свою ходу. А точніше кажучи, ми починаємо сприймати час по-іншому, ніби сторонні спостерігачі з іншого виміру. Але хто думав про це, коли йому було десять літ? У наївному дитинстві? Хто подорослішав передчасно, будучи ще дитиною? Мені світ уже тоді здавався божевільним винаходом, а зовсім не творінням Божим.

Я стояв на порозі свого дому і спостерігав, як матір тягнуть до сараю, чув шурхіт її єдиної ноги по землі і стогін, бо їй раптом сперся дух і вона вже не могла кричати. Але для мене це переміщення було ніби розбите на кадри (я таке бачив у кіно в сільському клубі, коли плівку зненацька заїдало). Повільно, ніби захрясаючи в невидимому желе, бійці волокли мою матусю, я ж дивився на примарливий струмінь над її устами і бачив, яким тваринним жахом проймає її. Не знаю чому, але я стояв, ніби паралізований, не здатний ані мовити слово, ані щось зробити. Моя дитяча свідомість не могла осягну-

ти того, що відбувалося, а тому мозок дав команду просто завмерти.

Аж раптом, коли я вживався у роль нерухомого каменю, повз мене ніби війнуло вітром. Скопив око праворуч: то батько притьмом метнувся з дому. Підбіг до начальника-чекіста, який стояв, мов страхітливий істукан, поклавши одну руку на кобуру, а пальцем другої вказував на місце страти. Це скидалося на старі біблійні оповідки, які часто згадувала мама (вона чула їх від останнього сільського проповідника, ім'я якого я геть начисто забув). «Ніби кари єгипетські», — подумав я.

Тато розпачливо повалився в ноги офіцерові. Він улякнув навколішки з блискавичною швидкістю — за той час, напевно, куля не встигла б долетіти до матусі біля сараю. Воістину людське тіло сповнене таємниць і незбагненне у своєму втіленні. Ніхто і незчувся, як усе сталося.

— Не вбивайте, прохаю. Я вірою і правдою служу партії! Я служу товаришу Сталіну! Ми поїдемо, куди він нас пошле! Поїдемо! — батько заквилив і виставив долоні вперед, покірливо схиливши голову.

Останнє слово він проговорив-прокричав так, що солдати, які вже дотягли маму до сараю, оторопіло завмерли. Вони запитливо повернули голови до начальника, але зрозуміти з виразу його обличчя, як їм бути, не змогли — заважала імлиста заслона вечірніх сутінок над селом. Тому солдати спинилися, чекаючи наказу. Цією затримкою скористався батько: зато рохтівши ще швидше, він присягався виконувати всі накази, на які тільки здатний радянський уряд.

— Ніколи й слова... Вірите? І слова кривого не сказав про товариша Сталіна і не скажу. Він — великий вождь, який веде нас до перемоги комунізму, — я в тому не сумнівався ані хвилини. Тільки не вбивайте її, не вбивайте! Вірою і правдою служитимемо! Чуєте? Вірою і правдою!

Татків голос зривався, він хрипів, ніби смертельно поранений пес після поєдинку зі скаженим вовком.

Я не бачив фізіономії чекіста. Не міг розгледіти, як випиналися йому жовна на вилицях, як він опустив руку, не бачив і лютого блиску в очах, схожого на місячне мерехтіння темної ночі. Не чув його зубовного скреготу... Я бачив тільки бездушного істукана.

Не знаю, як довго стояв офіцер у заціпенінні. Може, хвилину, а може, рік. Я втратив відчуття часу, бо кожна секунда здавалася тоді мені вічністю. І тоді, коли мій батько голосив і плазував перед нікчемним божеством; коли колінкував у пилюці серед двору; коли тисячі його слів були не варті й щербатої копійки, — я голосно мовив:

— Дядечку, убийте краще мене!

Мій голос був такий сильний, такий гучний, що батько замовк, приголомшений.

Істукан теж ожив і повернув голову в мій бік. Ще мить тому нерухомий, скам'янілий, він раптом втілювався у подобу людського тіла. Повільно розвернувся, зміряв мене очима, на мить завмер, мовби зважував почуте.

— Убийте мене, лишіть маму живою, — знову сказав я.

І тут страшно завила мати, ніби їй відтинали єдину ногу, і серед переливчастих звуків у її голосінні я зміг розібрати тільки булькітливе: «Ні-і-і-і-і-і!» Батько знову завів своєї, але вже тихим голосом. Та офіцер навіть не глянув на них, ніби ні жінки під стіною сараю, ані чоловіка в його ногах не існувало. Тепер своїм варварським поглядом, здатним пожирати плоть, він утупився в мене. І минуло кілька нескінченно довгих митей, перш ніж він відкрив рота.

— П'ятнадцять хвилин на збори, — прошипів, випустивши з рота отруйно-зелену хмарку.

І зараз же все закрутилося. Укляклий батько припав губами до земляної глини, ніби збирався її їсти. Але замість цього він просто кричав, вихваляючи товариша Сталіна. Його надривний голос, утворений напруженням голосових зв'язок, був спрямований униз, у глибини землі, бо підвести голову він не міг. Що ж, пекло сповна наситилося голосіннями і вихваляннями мого тата. Солдати майже одразу відпустили мою матір, яка сповзла по стіні сараю, осіла на землю, безвільно опустивши руки і втупившись у траву. Я забіг у дім, схопив милиці й потягнув їх до мами. Одна милиця весь час випадала мені з руки, тому я просто волік її, чуючи позаду скрегіт дерев'яної підлоги. Коли я підбіг до матері, вона майже не реагувала на мене. Її стуманілий, збайдужілий погляд, як і батьків, уперся в землю, ніби теж звертався до якихось підземних сил: очі були скляні, майже нерухомі, а губи перекошені, ніби схоплені паралічем. Мені здалося, що вона раптово збожеволіла, бо чомусь не відгукується на мою присутність. Де та грань, коли

людина втрачає себе? Як пройти її й повернутися назад? Я кілька разів повторив «мамо», але вона тільки легенько здригалася, її тілом пробігала судома, і мені здалося, що так буває, коли людину б'ють.

Тремтячи від невидимих ударів, мама раптом заплакала. Але зазвичай, коли людина плаче, усі м'язи обличчя задіяно, вони то скорочуються, то розпрямляються. Гримаса плачу — чи є щось звичніше для нас? Я половину свого короткого життя бачив, як люди плачуть. Вони змахують сльози пальцями, затуляють лице долонями або утикаються ним у подушку чи плече ближнього. Тим часом моя мама не змінювала положення тіла, не робила жодних рухів руками. Нічого. Сльози просто котилися з її розширених зіниць так, ніби прорвало греблю, яка здатна була знести все на своєму шляху. Вона плакала тихцем, як мироточива ікона (я чув таке від сусідів-українців, коли ті казали, що замироточила ікона в якомусь майже покинутому монастирі). Отож мені здалося, що зараз я бачу те саме — мати стала подібною до мармуру, а миро стікало по щоках її збайдужілого, заціпенілого обличчя.

Я підтяг милиці, кинув їх на землю і сказав:

— Матусю, нам час! Треба збиратися, матусю. Прошу тебе, будь ласка, — я хотів, щоб вона швидше отямилася і відгукнулася до мене.

Її погляд блукав десь далеко. Мені здається, що тієї миті вона так зосереджено дивилася поза межі видимого, що могла бачити майбутнє.

— Матусенько, бери милиці. Ну, будь ласка! Пішли, поки вони нас не вбили, — благав я її.

Сльози вже не текли. Обличчя залишалося кам'яним. Значно пізніше я зрозумів, що вона так захищалася, переживаючи шок: впала у ступор. Трохи згодом вона ожила. Я говорив, мов горохом сипав, переконував її, що все налагодиться. Ми переїдемо на нове місце і знову добре заживемо. Треба тільки заспокоїтися і швидше зібратися в дорогу. Нарешті вона взяла милиці, і ми попленталися з нею темним подвір'ям до входних дверей. Не знаю чому, але йшли ми довго, ніби перетинали пустелю. Вже настала глибока ніч, липуча імла огорнула нас, наче хотіла остаточно поглинути у своєму чорному череві. Ми повільно брели, долаючи відстані набагато більші, ніж можна обчислити метричною чи іншою системою. Нам треба було подолати не п'ять-сім аршинів, а залишити позад себе значно важливіші речі — себе нинішніх, відректися від свого минулого, від звичного, усталеного життя. Ми йшли так поволі, з кожним кроком дедалі більше відчуваючи огор наших втрат і примарність майбутніх здобутків.

А за п'ятнадцять хвилин ми вивалилися на подвір'я з пакунками в руках, однією валізою і невеликим клуночком борошна. Я тримав пакет з пряниками, які нам видали в сільмазі (у рахунок трудовнів). Батько ніс із собою все добро, що зміг утримати в руках, — усе, що він мав у житті, вмістилося в кілька торбин. Вантажівка вже чекала біля паркана, офіцера я не бачив, напевно, пішов до іншого дому. Маму насилу всадовили до кузова. Коли я заліз і собі, то побачив там ще кілька родин наших сусідів: Ремпелі, Крюгери, Шредери. Серед

них — двох хлопчиків і трьох дівчаток. Я бачив, як зовсім маленьке хлоп'я (здається, його звали Абрам) трималося за пальчик своєї мами, стиснувши його так міцно, що той побілів. Німці мовчали, боязко поглядали на новоприбульців і на солдатів, що сновигали поруч, діловито спостерігаючи за тим, як проходить вантаження. Я здивувався, таким буденним усе здавалося, ніби ми зібралися в звичайну поїздку до сусідньої області, а не бозна-куди. Тривало це недовго, чекісти робили таке вже багато разів, тож усе було відпрацьовано до автоматизму. Підійшов боєць, щось гукнув до водія, той відповів і увімкнув запалення. Кілька солдатів залізли до нас у кузов, хоча мені здалося це зайвою пересторогою — слухняні й прості селюки навряд чи збунтувалися б чи опиралися. Якесь гнітюче відчуття покірливості, схоже на те, що з ним ідуть на заріз безсловесні тварини, накрило всіх, немов приспало. Я бачив, як безпорадно світилися очі моїх сусідів, як безвільно опускали руки чоловіки, а жінки мовчки змахували сльози, забувши всі гіркі слова. Мені хотілося кричати, напевно, як і багатьом моїм товаришам у нещасті в цій вантажівці. Але ми силкувалися проковтнути крик, мов сухар, застряглий у горлі. Бо хто були ми перед могутньою системою? «Хіба могли ми щось зробити, ризикнувши життям своїх близьких? Якщо ми невинні, то, може, й покарання для нас буде м'якшим», — зчитував я з повітряної плівки розмови між ними.

Машина рушила, і я покинув Ней-Шензеє. Моє дитинство виявилось розірваним навпіл. Я сидів

біля борту кузова, вчепившись у нього, бо вантажівка, поступово набираючи швидкість, хибалася, мов на хвилях. Колеса здіймали куряву, що клубочилася за машиною, ще більше затемнюючи і так погану видимість. Мама сиділа поруч, і я бачив, як вона відвернулася, щоб не дивитися на далекі вогні села, що поступово згасали у щільній п'їтьмі неосяжного степу. Серед могильної тиші на похороні нашого минулого було чутно, як бриніли над полем комахи, цвіркуни завели свою одвічну пісню. Ще трохи, і ми зовсім загубилися в непроглядному морозі³⁰.

Їхали ми довго. Може, дві години, а може, й три. Я навіть задрімав, стомлений одноманітністю поїздки. Машина відвозила нас у невідомість. Раптом автомобіль підкинуло на вибоїні, я сіпнувся від поштовху й прокинувся. Моя голова лежала на батькових колінах, а він дбайливо притримував мене, щоб я не впав. Зійшов місяць і блідим сріблястим сяйвом хлюпнув на нас, викарбувавши на обличчях зморшки, нерівності, ямочки. Я не одразу зрозумів, що ми все ще їдемо.

— Поспи, синку, усе добре, — сказав батько.

— Тату, як же так — добре? Нас везуть невідомо куди! Хіба це добре? — сказав я.

³⁰ Перед Другою світовою війною, згідно з довідкою НКВС СРСР «Щодо чисельності німців за переписом 17 січня 1939 року», на території України проживало 392 458 осіб німецької національності. Вони мешкали переважно в таких областях: Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Сталінській, Харківській, Одеській, Миколаївській, Житомирській. Тут відсоток німців серед населення півдня України становив від 2 до 45 %. — За даними «Енциклопедії німців Росії».

— Синку, ну куди нас відвезуть? Перевірять і повернуть. Кому ми потрібні, їй-богу, — пробурмотів батько.

І тоді я зрозумів, що батькове лице таке спокійне тільки тому, що його віру в партію ніхто не зломив. Я дивився, як він, дорослий чоловік, упевнено говорить, карбуючи кожне слово, ніби кує невидимі монети, і я, маленький десятирічний хлопчик, раптом подумав: таж батько не може помилятися! Так, у колгоспі коїлося жахливе, зникали люди, але до чого тут ми? Можливо, нас і справді відвезуть на перевірку, а потім повернуть? Може, батько домовився, використовуючи свої зв'язки? Він же передовик і активіст. Партійний служака. Мені трохи відлягло від серця. Мама спала, змучена дорогою. Сусіди й собі повмощувалися хто як, діти припишкли, і тільки кляте пахання двигуна вантажівки не давало забути про нашу прикру подорож. Я, підвівши голову, подивився на рівний диск угорі (була саме місячна повня), і мені здалося, що там, серед темних плям кратерів, я бачу своє відображення.

Ми прибули на якусь залізничну станцію. Я чув, як гудуть потяги, як гримлять зчепленнями вагони, як бігають патрульні поміж колонами. Чув надсадний гавкіт сторожових псів, що лунав частіше, ніж людська мова. Крик і гвалт стояв такий щільний, що, здавалося, його можна було відчутися на дотик. Нас вивантажили біля краю платформи, змусивши вишикуватися, як в армії. Я стояв поряд з мамою, батько — трохи віддалік. Ліхтарне світло падало мені на тім'ячко, німбом висвічуючи голову. Довший час нічого не відбувалося,

ми просто стояли і чекали своєї черги. Кілька солдатів байдуже оглядали нас, їхні кашкети з синім верхом видавали в них співробітників НКВС, а п'ятикутна зірка на околиці горіла червоними відблисками. Я бачив, як батько переминався з ноги на ногу, розглядався на всі боки. Потім, зітхнувши, виступив на крок уперед.

— Товаришу, товаришу! Можете відвести мене до начальника? Сталося непорозуміння, я все поясню, — із сильним німецьким акцентом звернувся він до найближчого чекіста.

Той почув, як хтось із шеренги приїжджих німців заговорив, йому стало цікаво, він підійшов ближче до батька. Тато, побачивши, що привернув до себе увагу, пожвавішав, повторив сміливіше:

— Товаришу, я передовик колго...

І не встиг договорити.

— Мовчи, фашистська сволото! — чекіст коротким ударом у груди урвав батька на півслові.

Той скорчився, хапаючи ротом повітря, як рибина. Мама коротко скрикнула і змовкла, щоб не дратувати охоронця. Я підскочив до батька, став між ним і чекістом, що ехидно дивився на батькові болісні корчі, і спробував допомогти татові. Але він лише махнув рукою, — мовляв, усе гаразд.

— Нічого, нічого... Я зрозумів... Поговоримо, коли у начальства з'явиться вільна хвилинка для нас... — протяжно мовив батько.

Чекіст гмикнув і пішов далі, оглядаючи стрій. А замить вже й думати забув про недавній інцидент. Тато став на своє місце, і ми, наче бійці перед відправкою на фронт, стояли так, чекаючи своєї долі.

— Тату, чому він обізвав нас фашистами? — спитав я.

— Він помилився, синку. Ну, які ми фашисти? — прошепотів батько.

Він навіть напустив на себе усмішку, намагаючись якось підбадьорити мене. Поплескав по плечу. Він завжди хотів мене захистити. Він вважав щирість за чесноту. Щирість у світі лицемірства — ось у чому полягала його особиста драма. Тато щось шепнув матері, але вона й далі незворушно стояла — трохи згорблена, спираючись на милиці.

Нарешті загудів паровоз, і до перону підкотив ешелон. До нього негайно кинулися військові, заскреготали гальмівні колодки, пара окутала залізні колеса, й потягло нечистотами. Це виявилися звичайні телячі вагони для перевезення худоби, але, коли двері зі скрипом відсунулися, звідти показалось одразу з десятків чоловічих і жіночих голів. Вони щось заторохотили наперобій, та я мало що втямив.

— Мога ли да изляза, наистина ми трябва?³¹ — сказала одна закустрана голова.

— Içesegim kele³², — почувся ще голос.

— Meine Frau ist schlecht! Rufen Sie einen Arzt an!³³ — раптом озвався хтось знайомою німецькою.

Аж ось гаркнув якийсь офіцер, загорлав на рядових, а ті кинулися грюкати прикладами по дерев'я-

31 Чи можна мені вийти, дуже треба? (Болг.)

32 Я хочу пити. (Кримськотатар.)

33 Моїй дружині зле! Покличте лікаря! (Нім.)

ній обшивці, змушуючи голови сховатися³⁴. Ті вмить зникли в темній пащеці вагона, і одночасно шеренги німців, привезених цього вечора, заворушилися, але потім завмерли. Голос гаркнув ще раз, та деякі німці погано знали російську або не розчули, тому знову нічого не відбувалося. Тоді офіцер утретє на весь голос повторив, і солдати побігли до людей, почали розвертати їх у бік ешелону. Ззаду, я гаразд не бачив, звідки саме, почався рух: підштовхуючи в спину одне одного, ми повільно посунули до платформи і до валки вагонів. Немов величезна гусениця, наша колона поповзла вперед, потім раптом почала розсипатися на окремі постаті людей, яких заштовхували до вагонів, пристукуючи прикладом по спинах. Я вдивлявся, намагаючись усе побачити, але помічав тільки солдата з собакою біля дверей кожного вагона. Привезений чоловік чи жінка хапалися за краї пройми дверей, незграбно підтягувалися (коли барилися, то незмінно діставали стусана чи прикладом по хребту). Іноді з темної пройми чиїсь руки, ніби щупальця восьминога, якого я бачив у підручниках, підхоплювали моїх нещасних земляків, допомагали їм піднятися на рівень підлоги вагона і розчинитися в брудній атмосфері його нутра. Так людський струмочок поступово вичерпувався, зникав у вагонах потяга.

³⁴ Відповідно до директиви і постанови Ради з евакуації від 15 серпня 1941 року, з Криму до 11 вересня 1941 року було виселено близько 60 000 осіб німецької національності (також росіян, татар, українців — членів їхніх родин). Точні терміни проведення цієї операції й точну кількість висланих не встановлено.

Настала наша черга. Я йшов другим, попереду — батько, а позаду — мати. Ми маленькими кроками повільно наближалися до охоронців і свого вагона. Батько іноді обертався і, переконавшись, що з нами все гаразд, поправляв пакунки і перекладав валізу з руки в руку. Коли ми вже були біля входу, я побачив, як двоє солдатів підпускали людей по одному, байдуже дивлячись, як вони силкуються залізти всередину.

— Вони зі мною, вони зі мною, — батько звернувся до охоронця, бо опинився першим у черзі.

Той навіть не глянув на тата, відтіснивши його від нас, підштовхнув у спину, мовляв, давай хутчіше. Але куди вже хутчіше? Тато підійшов до дверей вагона, поставив валізу і закинув у прохід клунок. Потім він нагнувся, щоб підняти решту, і враз я побачив, що з темної пройми дверей вилетів якийсь згорток, прохурчав над нашими головами і впав трохи віддалік. Це сталося несподівано, та все ж я встиг подумки обуритися тим, що хтось посмів викидати наші речі. Випередивши охоронця, я рвонувся, майже підлетів до згортка на землі. Я хотів підняти його й передати батькові, уже простягнув був руки, аж раптом помітив, що той, падаючи, трохи розкрутився. Я спробував поправити, зв'язати тугіше краї, коли щось сине, мов баклажан, визирнуло з нього. То було мертве, з ознаками розкладу, посиніле тільце немовляти. Не знаю чому, але я, приголомшений знахідкою, не відхопив руку, навпаки, пальцем доторкнувся до мерця. Крижаним холодом пронизало мене, ніби струмом, і я, відсмикнувши палець, ненароком зачепив ще

один край, оголивши малесеньку ніжку з мініатюрними нігтиками. Тоді я зрозумів, що то був не наш клунок, а згорток з чийось немовлям, яке померло дорогою. І там, у вагоні, сидить його знавісніла, збожеволіла з горя мати. За кілька хвилин моя родина опиниться там же — у замкненому, темному, крижаному просторі вагона. Ніщо нас не врятує. Ніхто не прийде на допомогу. Такий вигляд має безвихідь. Це наша нова в'язниця.

Підоспів охоронець, грубо штовхнув мене, я полетів сторчка, спробував відповзти. І коли я опинився трохи збоку від черги привезених німців, то нарешті побачив, як далеко простяглася вервечка людей — аж до ледь помітного обр'ю. Я підвівся, почалапав до вагона. Краєм ока помітив, як чекіст пожбурих страхотливий згорток у яму, повну смердючих відходів.

Розділ 13

Дорога життя

У вагоні батько намагався знайти для нас вільне місце, махав рукою, але півморок змазував усі жести. Мама на милицях посувала між людей, що лежали чи сиділи долі. Нічого схожого на ліжка тут не було — всі тулилися купками просто на підлозі. Одна купка — одна сім'я. Купок багато — десятки³⁵. Ніхто не зважав на новоприбульців.

— Сюди, сюди, — батько переступав через чийсь ноги, намагаючись не зачепити їх клунками й валізою.

— Йду, йду, — казав я.

Нарешті ми пробилися в дальній куток, де справа було зовсім вільно. Дивно, що в напхотім напханому вагоні нам вдалося знайти ніким не зайняту місцинку. Батько зрадів, що ми нарешті зможемо примоститися бодай десь, поставив речі й повернувся до

³⁵ З України станом на жовтень 1941 року планувалося вивезти понад 111 000 німців, згідно з довідкою Відділу спецпереселень НКВС СРСР.

матері, щоб допомогти їй дістатися. Коли вся родина зібралася і ми повсідалися на свої клумаки, з темряви раптом виникла постать і посунула в наш бік. Мені здалося, що цей величезний, як скеля, чолов'яга рухався просто на нас. Чорна його тінь заповнювала собою увесь простір.

— Тату! — скрикнув я.

— Нічого, синку. Я тут, — відказав батько, теж помітивши незрозумілий рух.

Мама й собі заворушилася, я присунувся ближче, відчуваючи її руки на своєму плечі. Тінь усе громадилася, допоки не висунулася на імлисту смужку світла, що скупно проливалось крізь щілину в обшивці вагона. І тоді я розгледів похмуре вусате обличчя, обрамоване вузькою борідкою. Могутній силует, підсвічений тьмяним промінням, мелькнув і звернув праворуч. Я почув скрегіт дощок об метал. І одразу жахлива хвиля смороду від людських нечистот ударила в носа, майже збивши мене з ніг. До мене раптом дійшло, чому тут було вільно, — у вагоні не було туалету, й усі «мешканці» випорожнялися сюди, в таз, прикритий дошками. Батько зірвався на ноги, схопив пакунки, мама затисла рота, а я відчув, що от-от зомлію від задушливих міазмів, від пережитого стресу, від дикої втоми, що раптом навалилась на мене. Я впав, як підкошений сніп, ударившись головою об щось м'яке.

Незабаром посадка скінчилася — більше вагони вмістити не могли, тож решта німців залишилися чекати наступного ешелону. Чекісти з брязкотом зачиняли двері, брали на міцні засуви. Паровоз увесь

задрижав, ніби пробуркуючись зі сну, сіпнувся й випустив клуби пари. Заскрипіли зчеплення, затремтіли ланцюжки, засопіли пружини — потяг рушив, набираючи ходи. На пероні залишилися солдати з собаками, які гарчали на будь-який порух людей, що опинилися поза законом. Аж ось із темряви виник чорний абрис чоловіка у військовій формі. Він театральню виступив на яскраво-жовту пляму під низьким ліхтарем: то був той самий енкаведешник, який недавно замалим не вбив мою маму. Він провів очима потяг, що віддалявся, несучи в собі, як у череві величезного черв'яка, чоловіків, жінок, дітей, стариків... Сотні, сотні душ. Товарняк швидко зник за закутом, чекіст довго вдивлявся у вже порожню далечінь, а потім набрав повні груди повітря і смачно плюнув услід.

Коли я прийшов до тями, потяг уже давно розігнався. Колеса рівномірно вистукували на рейках, і цей звук нагадував цокання великого настінного дзигаря (я бачив такий у сільському клубі) і, якщо прислухатися, краєв час на секунди. Ту-тук, ту-тук. Я лежав, укритий батьковою кухвайкою. Вагон легенько похитувався, ніби хотів заколисати своїх пасажирів. Я підвів голову, очі довго звикали до темряви, доки я почав розрізняти окремі силуети серед цього звалища поснулих людей. Мама з батьком були поруч. Ми перебралися у протилежний кінець вагона — до гурту більшості пасажирів. Нам дісталось крихітне місце посередині, на якому ми лежали, переплетені тілами, мов нитки одного клубка. Людей виявилось більше, ніж міг умістити вагон.

Мама почула, як я ворочаюся, намагаюся влягтися зручніше. Ненароком зачепив її за руку, розбудивши остаточно.

— Що тобі, синочку? — кинулась вона.

— Нічого, мамо. Просто не можу вмотитися, — сказав я.

— Як твоя голова? — спитала, переживаючи, чи мені не забило памороки.

— Трохи... Мов у тумані... — відповів я.

Вона помовчала, хотіла підсунутися ближче, щоб обійняти мене.

— Йоганне, йди до мене.

Вона рідко вимовляла моє ім'я, а коли говорила, то це завжди означало щось серйозне. Свічення її голо-су знову було фіолетовим, ніби намальований у темному повітрі яскравий бузок.

— Спробую, — я обережно зрушив з місця, намагаючись не турбувати послуних сусідів.

Коли мені вдалося підсунутися до мами, вона пригорнула мене, і я почув биття її серця — ця ритмічність навівала сон, заспокоювала. Хотілося слухати й слухати цей стукіт, спів її душі: так багато у цьому звучанні було вразливості й відкритості життю.

— Мені так страшно, мамо, — прошепотів я.

— Я знаю, мій хлопчику. Мені теж дуже страшно, — відповіла вона.

— Куди вони нас везуть? — спитав я.

— Це вже не важливо, — промовила мама.

— Чому не важливо? — допитувався я, бо хотів знати відповідь.

— Бо ми цілком у їхніх руках. Ми безпорадні, — сумно сказала мати.

— А хіба ми не могли втекти?

— Тільки не з твоїм батьком... Та й куди тікати? Нас знайдуть, і буде ще гірше, — протягнула вона.

— То що ж нам робити? — спитав я.

— Чекати своєї долі, як чекають перед стратою, — приречено мовила мама.

Мій розум хотів знати, на чому виростає ця смиренність і чому всі такі покірливі. Та ось завовтузився батько, буркнув, щоб ми спали. Мама видихнула, і я одразу почув, як почастішали в її грудях удари, голосно, ніби наздоганяючи один одного, як хвилі в розбурханому морі.

Наступний день почався рано. Всі заворушилися, зарухались, ожили. Люди пересувалися по вагону, як сновиди, за браком місця вони могли зробити один-два кроки, не більше. Я пам'ятаю це повільне і мляве ворухіння, загальмовані рухи, гнітючу атмосферу, сповнену різких окриків, тихих стогонів, дрібних скандалів і суперечок. Іноді чийсь крик, ніби пробудження від сну, виводив нас із стану байдужого заціпеніння. Тоді ми підводили голови, вдивляючись у сіру масу людських тіл, пошваблювалися, шукаючи джерело звуку. Потім усе завмирало, щоб згодом трохи розворушитися знову.

Поступово яснішало. Мутнувате освітлення не давало змоги гаразд розглядіти щось у вагоні. Потяг рухався вперед, іноді спиняючись і довгенько простоюючи. На тих зупинках мало що відбувалося — нас не випускали. Лише зрідка усе ж дозволяли декому

вийти. Ми поспіхом розкладали багаття, на якому готували собі бурду, схожу на клейстер, адже перший час нам взагалі не давали нічого їсти. Та коли приносили чан з рідким варивом, ми все одно не наїдалися. Клейка рідота злипалася в роті, і доводилося ковтати її через силу. Іноді батько вимінював за пряники щось тривкіше, тоді нам перепадав шматочок засушеного, як сухар, м'яса чи картоплина. Але припаси у німецьких виселенців швидко скінчилися — під кінець четвертого дня. А скільки нам ще їхати, ніхто не знав.

На одній із зупинок, коли нам дозволили вийти усім (а не по п'ятеро, як завше), ми висипали з вагона на маленькій станції. Дерев'яний перон місцями прогнів, у ньому зяяли діри, як від вибухів. Нас пильнувало сонмище солдатів. Ми вийшли, щоб розім'яти ноги. Минуло десять днів нашої вимушеної подорожі, та це вперше ми так надовго залишили свої в'язниці на колесах. Погода стояла прохолодна, ми назбирали хмизу, розклали багаття. Я дивився на дикі, неприручені пелюстки вогню (уже вкотре!), і мені вони здалися живішими за більшість наших попутників. Я простягнув руки до вогню, щоб погрітися, мама сиділа, незмигну втупившись у полум'я, а батько кудись пішов. Іноді він кудись ненадовго зникав, як потім пояснював, шукав начальника потяга. Та повертався ні з чим, бо ешелон їхав без начальства — тільки суворий офіцер-енкаведист і охорона.

Позаду почувся якийсь рух і знайоме, як мені здалося, човгання, я подумав, що то повернувся батько. Та раптом на мене налетів хтось важкий, звалив на землю. Мама скрикнула. А я відчув, як чийсь нігті

вгородилися мені в руку. Кілька секунд я не міг втямити, що відбувається, аж поки не почув люте сичання і не побачив над собою страшну, розпатлану жінку, що кричала по-німецьки:

— Куди ти подів мого сина? Куди ти подів мого синочка?

Я зрозумів одразу: це вона викинула труп своєї маленької дитини з вагона. І, напевно, побачила, як я розглядав згорток з немовлям, коли нас вантажили. Бідолашна жінка втратила розум від горя. Вона схопила мене брудними, давно не митими руками, ніби намагалася проштрикнути своїми пазуристими пальцями, вчепилася у волосся. Мені важко було їй опиратися. Що міг я зробити — маленький хлопчик проти збожеволілої жінки? Мама закричала, спробувала відштовхнути напасницю милицею, але та й далі терзала мене й сичала просто в лице. Якусь мить я тільки й бачив, що її пожевклі зуби, потріскані губи, закустране, давно не мите волосся і те марево з рота, у якому всі кольори змішалися так, що годі було їх розрізнити. Я хотів був прочитати це колірне плетиво, розмотати мережану шаль слів, але не міг. Виходила якась нісенітниця.

Дивно, але я не відчував болю, ніби моя шкіра загрубіла і вкрилася суцільним панциром. Вона трясла мене, як ганчір'яну ляльку. Кричала просто в обличчя, у мої широко розкриті від жаху зіниці, душила, притискаючи до землі. Усе це тривало секунд десять-п'ятнадцять, але для мене час ніби спинився чи принаймні сповільнив свою ходу. Це допомогло мені досягнути те, чого раніше не помічав. І я заплакав. Не

від болючих відчуттів чи стресу — в одну мить мені вдалося прочитати цей гарячковий колірний клубок над її устами. І він зовсім не відповідав значенню тих слів, що їх вона промовляла.

— Спасіть, благаю! Спасіть, благаю!

Підбіг батько, почав її відтягувати, але тут звідкись узявся чоловік тієї нещасної, вони кинулися один на одного і зчепилися. Надбігли охоронці, порозкидали всіх, не забуваючи штурхати ударами прикладів. А я залишився лежати на землі — викачаний у сірому поросі, з подряпанними руками і сльозами на очах.

За кілька днів, коли ми їхали без зупинок, я прокинувся вранці (чи то мені здалося, що вранці, а не в обід, — у вагоні завжди було темнуватого). Дивно, але мені раптом спало на думку, що ми їхали отак все життя. Ніби від самого свого народження я перебуваю в тісному приміщенні на колесах, скутому дерев'яними стінами. І всі ми, прип'яті до одного місця, зріднилися, сплелися в одне ціле. Не знаю чому, але нещастя зближує людей більше, ніж щасливі миті.

Поряд зі мною були сусіди, від яких жахливо тхнуло давно не митими людськими тілами. Цей спертий, різкий запах просочив мій одяг, шкіру, здавалося, просяк до кісток. На свіжому повітрі у мене, вже звиклого до смороду вагона, паморочилася голова. Траплялося, що один з пасажирів підчіплював якусь інфекцію, і на кілька днів половина вагона злягала з отруєнням, заповнюючи повітря випарами блювотиння. Тоді я підходив до дерев'яної стіни, шукав шпаринку і намагався вдихнути свіжі пориви вітру, бо сморід заповнював мій мозок.

Часто замість розмов чувся тривалий сухий кашель хворих, що лунав з усіх кутків. Зранку й до пізнього вечора. Не було ані ліків, ані тим паче лікарів. Коли на стоянках ми зверталися до охоронців, ті вдавали, що не розуміють нас. Покинуті напризволяще, всі пасажери їхали з якоюсь безнадійною байдужістю.

Пам'ятаю першу смерть. Яюсь серед ночі я почув протяжний стогін чоловіка, що іноді переривався надсадним кашлем. Потім — кректання і хрипке сипіння. Так тривало довго, можливо, години зо три. Мешканці вагона вже майже не зважали на страждальця, бо швидко звиклися з хворими. Коли ближче до обіду стало зрозуміло, що нещасний помер, я побачив поховальну маску його обличчя і раптом чомусь позаздрив йому.

Потім люди стали помирати частіше, ніж ми встигали за ними сумувати. Часто на черговій зупинці, коли труп уже добряче посинів і отрутний сморід починав розповзатися навколо, до нас підходив молоденький, рожевощокий солдатик, щоб довідатися про нашу кількість. А почувши, що ще один пасажир віддав Богу душу, хмурився, важко зітхав, знаючи, що саме йому офіцер накаже виносити тіло, нашвидку копати яму. І тоді він муситиме вгризатися в затужавілий ґрунт, щоб дістатися до вологої, жирної землі й заштовхати туди нещасного німецького вигнанця, пам'ятником якому стане купа сухого листя на безіменному горбку.

Взагалі за час нашої довгої дороги у мене все змішалось в голові. Іноді мені здавалося, що подія сталася

одного дня. А потім я розумів, що іншого. Ця гнітюча одноманітність, безпросвітне існування ніби стирали часові межі дня і ночі, занурюючи нас у протяглу безбарвну буденність. Але одного разу (це сталося чи то через десять днів, чи то за два тижні — мені важко сказати напевне) я помітив хлопчика коло дверей вагона. Він сидів, постукуючи пальчиком по залізному кріпленню дверної рами. Іноді поглядав у щілинку, намагаючись розгледіти крізь вузький просвіт ліси, поля і якісь зачухані села, що пролітали перед очима. Мені здавалося, що він навіть наспівував давню німецьку пісеньку, яку я чув колись у Ней-Шензее:

*Wenn du fröhlich bist, dann klatsche in die Hand
(klatsch, klatsch).*

*Wenn du fröhlich bist, dann klatsche in die Hand
(klatsch, klatsch).*

*Wenn du fröhlich bist, dann klatsche, fröhlich bist, dann
klatsche*

*Fröhlich bist, dann klatsche in die Hand (klatsch,
klatsch)³⁶.*

Я здивувався: чому раніше його не помічав? Він наспівував, і цей тихий хлоп'ячий голос лунав у похмурому просторі вагона, здіймаючись над закустраними брудними головами. Потяг їхав, колеса монотонно вистукували, вагон злегка погойдувався. Мені

³⁶ Якщо щасливий ти, то ляскай у долоні! (Лясь-лясь.)
Якщо щасливий ти, то ляскай у долоні! (Лясь-лясь.)
Якщо щасливий ти, то ляскай, щасливий ти, то ляскай,
Щасливий ти, то ляскай у долоні! (Лясь-лясь.) (Нім.)

стало цікаво, і я підійшов до нього. Хлопчик длубав дошку іржавим цвяхом. Це заняття так захопило його, що він не помітив, як я присів поруч.

— А можна й мені? — спитав я.

Хлопчик підняв очі. Він був одягнений у сіру стареньку куцину. На голові — кепка, черевики розлізлися і вже просили каші. Поруч валялася купа крем'яшків — його іграшки.

— Можна, — кивнув хлопчик.

Я подумав, що він, напевно, молодший за мене, принаймні на зріст зовсім малий. Якийсь час ми мовчали.

— А що ти робиш? — спитав я, побачивши, що він знову взявся длубати.

— Хочу проколупати дірку і подивитися, що там, — відповів хлопчик.

— А можна я теж... проколупаю дірку? — спитав я.

Хлопчик подивився на мене й усміхнувся. Багато днів ми провели разом. Іноді він розкладав камінці й казав, що це його тато й мама. Якось, коли ми спинилися на якійсь станції, він набрав у торбинку піску, а вже у вагоні розсипав його на купки й позаривав у них камінці. Коли пішов дощ і крізь дірявий дах намочив пісок, зробивши його придатним для ліплення, ми з ним будували фортеці й вежі, споруджували пісочні замки, уявляючи себе почесними лицарями Тевтонського ордену. Та пісок незабаром висихав, і все збудоване розсипалося прахом. Як мрії.

— Що б ти загадав, якби хтось міг здійснити будь-яке твоє бажання? — спитав я свого приятеля.

Той спохмурнів, замислився, а потім дістав з кишені старий потертий фантик від цукерки.

— Хочу сто таких цукерок, — серйозно заявив він.

Я й сам залюбки поласував би солодким, якого, до речі, в нашому житті було зовсім мало. Але чомусь сказав інше:

— А я хочу здійснитися і полетіти.

— Як горобець? — спитав мій друг.

— Як поштовий голуб, — промовив я.

Одного дня вагоном поповзла якась інфекція. Люди чухалися, на тілі з'являвся червоний висип, а іноді шкіра вкривалася пухирцями. «Що це?» — питався я в матері. Та, зітхаючи, шепотіла про якусь наслану небесами пошесть. Я не розумів цих пояснень, бо не міг собі уявити, як хмари можуть карати людей. Але мама дивилася на мене значливим поглядом, і я звірявся на її слова.

Мій приятель теж захворів на цю незрозумілу хворобу. Я бачив, як червоність пліснявою розповзалася йому по руках, іноді набрякаючи страшними пухирями, переплітаючись із синявими плямами шкірного покриву, що луцилися й відпадали. Іноді він брав пальчиками відшаровані шматочки своєї прозорішої за марлю шкіри, що звисали з передпліч, і тягнув їх, здирав, як зміїну луску після линьки.

— У мене все тіло свербить, — скаржився він мені.

— Я не знаю, чим тобі зарадити, — сумно дивився я на свого друга.

— Чому ми тут? — питав він мене.

— Тато каже, що так треба комуністичній партії, — поважно відказував я.

— А яка вона, ця партія? — раптом спитав мій товариш.

— Страшна, — сказав я перше, що спало мені на думку.

Так тривало кілька днів. Мабуть, з тиждень чи й більше. Я саме спав, коли мене штурхнув хтось під бік. Прокинувшись, я побачив свого друга, що схилився наді мною.

— Я хочу втекти звідси, — прошепотів він тихенько, щоб не розбудити моїх батьків.

— А куди? — запитав я.

— Просто якнайдалі звідси, — наївно сказав хлопчик.

— А як же всі твої?

— Спершу я сам виберуся, а потім допоможу звернутися і їм, — сміливо відповів малий.

Його сповнена рішучості постать сірим каменем нависала наді мною; я бачив дикий вогонь, яким палали його очі, і пальці, що міцно стискали іржавий кривуватий цвях, немов лицарський меч.

Це сталося наступного дня. Нас висадили в полі, щоб нагодувати баландою, яку важко було назвати їжею. З брудної каструлі нам насипали в миски (декому — у звичайні консервні бляшанки), і ми сьорбали алюмінієвими ложками каламутну рідину, в якій сумно плавали поодинокі картоплини й кільця цибулі. Поруч сидів мій друг — його шкіра за цей час ще більше вкрилася бридкими червоними плямами — і вже шкрябав ложкою по дну тарілки, марно намагаючись віднайти в ній ласий шматочок. Я бачив, як він пересилює нестримне бажання

розідрати роз'їдену сверблячкою шкіру, як прикро стискає губенята. Попоївши, він поставив миску на землю і твердо заявив:

— Я побіг. Ходімо зі мною.

І на його маленькому личку раптом проступило залізне забороло рішучості.

— Стривай, я ще не вирішив, що мені робити, — вагаючись, відповів я.

— Ну, як хочеш! Прощавай! — прошепотів мій друг і, не озираючись, притьмом рушив у бік зораного поля.

Його низенька темна постать майже зливалася зі здибленою чорнотою землі, але мені здалося, що охоронець коло вагона його помітив. Страшно було подумати, яке покарання загрожує малому за спробу втечі, а тим паче — його батькам. Недовго думаючи, я рвонув за ним услід, щоб зупинити його, доки не пізно. Та він виявився прудконогим і швидко від мене віддалявся. Тоді я видихнув щосили:

— Вони всіх уб'ють! Чуєш, усіх уб'ють!

Мій крик був таким гучним, що круки на полі важко злетіли вгору і, ліниво змахуючи крилами, потяглися туди, де стояв наш потяг.

Але мій друг ніяк не реагував, а я не міг його наздогнати. Він поспішав, спотикаючись, мчав оранкою все ближче до лісопосадки, ближче до омріяної волі. І тоді раптом пролунав постріл, я повалився на земляні грудки, збитий з ніг чи то страхом, чи кулею. Я лежав довго, охоплений жахом, мені здавалося, що з живота цебенить цівка крові. Я перевернувся горілиць, щоб подивитися, що там, смикав за гудзики,

намагаючись розстебнути кухвайку, але в мене, як на зло, нічого не виходило.

До мене підбіг високий чоловік, у якому я впізнав свого батька. Він підвів мене, взяв обережно на руки і поніс. Тато трохи нервово здригався і шепотів мені незвичні слова, запитував, чого я поперся на поле. Я намагався йому сказати, що рятував друга-хлопчика. Але батько лише здивовано хитав головою, роззирався навсібіч, не розуміючи, про кого я кажу.

Ми йшли до ешелону. Я таки зміг задерти сорочку — на животі видніли огидні червоні плями висипу з тоненькою плівочкою шкіри, що облазила з нього, але рани не було. Батько ніс свою важку ношу, намагаючись не впустити, через пустинне, безлюдне поле, земляні грудки розсипалися під його ногами. А я дивився в небо і бачив, як над нами ширяє прекрасний сизоперий голуб.

Розділ 14

Чорний колір

Я пам'ятаю день, коли потяг зупинився. Паровоз дав гудок, різко загальмував, і вагони вдарилися один об одного, задзвеніли ланцюгами, заскреготали металом. Пасажири ніяк не відреагували на зупинку, адже таких станцій було багато — усі звикли до того, що наш рух міг бути вічним. Проте за якийсь час двері вагона відчинилися, і до нього шугнуло крижане повітря перших холодів. Солдати, що стояли при вході, голосно загукали:

— Вимітайтеся, прибули! Хутчій, хутчій!

Народ заворушився, намагаючись зібрати речі, розкидані по соломі, на якій усі спали. Було видно, як люди трохи загальмовано зав'язують свої клунки й торби, тягнуть мішки з лахміттям, мружачи від денного світла вже звиклі до водянистої імли очі. Ми теж потяглися до дверей, повільно просуваючись до неозорого простору попереду. Я вистрибнув з вагона на втоптаний сніг, який застелив усе навколо. Яскраве сонячне проміння відбивалося від сліпучо-білої

поверхні, висвічуючи наші брудні, давно не миті обличчя. Морозний вітер ніби намагався зчухрати з нас застояний сморід. А ми, зачумузені й змерзлі, тулились одне до одного, як отара овець.

Нас повели уздовж платформи засніженої станції — невеликого будиночка з вузькими вікнами. Тато тягнув речі, шумно видихаючи, і хмара пари огортала його. Ішов мовчки, намагаючись не привертати до себе уваги. Мама рухалася повільно: її милиці провалювались у сніговий покрив, залишаючи за собою ямки завбільшки з невеликий снаряд. Несподівано я побачив у віконці станції лице переляканої жінки — воно мелькнуло лише на мить і зникло. Але я встиг зазирнути в зіниці її очей, у яких жовтою водою бовтався жах. Станційна службовка навіть не вийшла з будівлі, щільно запнула занавіски і позирала в щілину. Я підвів очі вгору і побачив кострубатий напис російською: «Станція Юрга».

Всюди орудували військові. Нас підвели до вантажівки — там уже сиділи люди. Біля відкритого борту стояв офіцер НКВС. Він тримав у руках список і водив по рядках товстим пальцем.

— Так, подивимося, хто тут, — сказав він, коли ми підійшли.

— Вільгельм, Сара і Йоганн Плетти, — бадьоро відрапортував батько.

— Так, так, — офіцер шукав нас у списках.

Ми трохи почекали, поки нарешті він знайшов наше прізвище і звірив імена кожного. Чекіст чомусь зволікав, здавалося, він хотів оголосити ще якісь інструкції, та потім перегорнув аркуш, гмикнув.

— Усе ясно. Значить так, жінка з хлопчиком — сюди, а ти — туди, — офіцер ткнув пальцем у батька.

— Куди? — стрепенувся той.

— Не твоє діло питати. Тобі все розкажуть, — зло просичав чекіст.

— Як же так! Я не кину сім'ю, — батько намагався протестувати.

— Я сказав! Це наказ! — загрозово промовив офіцер.

— Але я не можу їх залишити! Ні, не можу! — вперше тато наважився заперечити представникові влади.

Мені не раз доводилося бачити, як солдати били моїх співвітчизників, особливо за цей такий довгий шлях. Іноді це були удари під дих, іноді — прикладом по голові. Кілька разів я бачив, як змучені люди кидалися на охорону, зривалися в істериці й падали ниць після стусанів і копняків. Але такого, як сталося тієї миті, я ще не бачив. Офіцер дістав револьвер, спрямував на мого батька і рвучко спустив курок. Оглушливий постріл збив нас з ніг, ми повалилися, немов підкошені. Я впав, бо страх має стадну властивість. В одну мить я опинився на снігу, уткнувся лицем у відбиток чийогось чобота, потім підвів голову й побачив, що батько стоїть навпроти чекіста з револьвером, з цівки якого ще курився дим — куля пройшла над батьковою головою. Довгий, протяжний гул висів усередині мене, ніби резонуючи всіма моїми органами. Повітря, покряяне кулею на довгасті частини, здавалося, можна було розібрати, як дитячий конструктор. Пополотнілий батько заціпенів і не

міг зрушити з місця. Потім повернув голову до мене, глянув переляканими очима. І враз упав на коліна, вивергаючи з себе кавалки блювотиння.

Нас усе ж розлучили. Батько опинився в іншій вантажівці. Я оглядався, дивився, як він залазить у кузов з іншими дорослими чоловіками. Їх підганяли, групували і поспішно кудись відвозили. Іноді, як вибух, скрикувала котрась із жінок, лунали уривки фраз німецькою, злітали вгору простягнуті одне одному руки. Але переважно вантаження відбувалося в мертвому мовчанні. Страшному мовчанні. Виснажені, змучені люди нічого не могли вдіяти — тільки брести, як німотна худоба, кожне своєю дорогою.

Я не пам'ятаю, чи плакала мама, адже мороз стояв такий, що сльози миттєво бралися на щоках крижаною кіркою. Сам я теж не кричав і не міг підвищувати голос. Якась недитяча приреченість огорнула мене, мов ковдрою, заглушивши всі почуття, вихолостивши їх, паралізувавши волю. Усе сталося надто швидко і розмірено! Машини загули й повезли нас і батька в різні боки.

Їхали ми довго. Я тулився до матері, намагаючись зігрітися, а вона співала якоїсь тужливої пісні. Було дуже холодно, я навіть не розглядав місцевість, якою нас везли. Засніжені пагорби, густі зарості, поодинокі будиночки в лісовій гущавині. Я хотів би збудитися від цього жахливого сну, але клята реальність була сильніша за будь-яке сновидіння.

— Мамо, а ми ще побачимо тата? — спитав я.

— Не знаю, синочку, — в дорослому невіданні відповіла вона.

— Як же ми житимемо без нього? — промовив я.

— А може, ми й не житимемо, — відповіла мама.

Відчай завжди бачить близький кінець. Наші слова стискало невимовне горе.

Коли ми прибули на місце, краєвид навколо мало відрізнявся від баченого дорогою. Повсюди — засніжена пустка. Машина зупинилася, і водій вийшов, відкрив борт і указав на нас пальцем. Мама важко спускалася, я тягнув клунки і валізу, залишені батьком. Вивантаження виявилось простим і без будь-яких офіційних оголошень — нас покинули на узбіччі, просто перед закрутом, за яким бовваніло якесь поселення. Машина з рештою німців поїхала далі, а ми лишилися на засніженому роздоріжжі.

Навкруги ні душі. Ми, закушкані у лахміття, стояли, намагаючись захиститися від пронизливого вітру, ніби подорожні, що загубилися в глушині. Почався лапатий сніг. Він падав нечутно, поволі вкриваючи нас білим простирадлом. Це здавалося цілковитим безумством, але було так гарно, що хотілося простягати руки й набирати повні долоні сніжинок, усю цю неземну красу. Я бачив у житті немало прекрасного, але тієї миті, коли ми стояли, покинуті посеред білого поля, серце калатало від надміру почуттів.

— Мамо, нам довго тут стояти? — я шукав відповіді на прості питання.

— Сьогодні нас заберуть, — мати намагалася подати мені надію.

— Куди заберуть? — не вгавав я.

— Туди, де ми ніколи не будемо вдома, — якимось невиразно мовила вона.

Час ішов. Непомітно проминула година чи й дві. Ми змерзли, тремтіли від різкого поривчастого вітру. Аж ось, нарешті, з-за снігової зависи, випускаючи диханням хмарку і розтинаючи білий простір брунатним торсом, з'явився кінь, а за ним — сани з бородатим чолов'ягою. Він під'їхав ближче і зліз із саней. Одягнений був у широкий кожух, хутряна шапка сиділа трохи набакир. Сніг зарипів під його валянками, і цей звук наближався до нас.

— Це ви фріци, яких треба забрати? — прогрімів чолов'яга.

— Нас треба. Але ми не фріци, — відповіла мати з відчутним німецьким акцентом.

— Ага, плети, плети, я чув таких, як ти! Ба, якої заспівала, вертихвістка, просто так вас хіба сюди притарабанили б? — просипів він, і я побачив, як загрозово зблиснули його очі.

— Просто так привезли, — щиро відповіла мама.

— Хе-хе, фашисти ви, от і все. Ну та гаразд, я за вами нагляну, — промовив чолов'яга, прискаливши око.

Виявляється, по нас приїхав сам голова колгоспу невеликого села — йому наказали поселити нас у крайній хаті. Скоро сани і справді довели нас до старенької хатинки, схожої на хижку. Бородань увійшов, залишивши нас надворі. За хвилину він сягнестими кроками вихопився з пільми хижки, а слідом причалапала горбата баба, зігнута в три погібелі, мов гілка дерева, причавлена до землі сильним вітром. Вона почовгала до нас, і я бачив, що її погляд спрямований більше в землю, ніж уперед. Ще трохи,

й бабуся дійшла до саней, доторкнулася до короба скрюченими пальцями і спробувала підвести очі на нас.

— То он ви які! Ніколи не думала, що зустріну на старість ворогів Батьківщини, — проскрипіла вона, і я побачив захисного кольору, мов армійська гімнастерка, хмарку, що випурхнула з її рота.

Відтоді ми й жили в цій хатинці. Нас поселили до крихітної кімнатки праворуч від входу. Там були грубка, ліжко, збите з дощок, чан з водою і вузьке зачопачене вікно, тьмяне світло з якого падало на підлогу брудною калюжкою. Кутки були вкриті цвіллю, що надавала повітрю в кімнаті ледь відчутного кислуватого посмаку. Низька стеля нависала над головою, мов камінна брила. Зі щілин піддувало, і протяг гуляв повсюди, а коли йшов дощ, зі стелі капотіло. Мама пройшла на середину кімнати й заплакала — вперше відтоді, як нас виселили. Вона плакала, а я, маленький хлопчик, стояв біля неї й не міг зрушити з місця.

Я пам'ятаю перший ранок, коли розплющив очі й побачив над головою темне мереживо на місцями прогнилому сволоку. Мама ще спала, змучена довгою дорогою, а я підвівся, відкинув грубу ковдру в дірках і пішов до дверей. Поруч була набагато більша кімната з великою піччю, втім, така ж темна, як і наша. Бабуся товклася з горщиками, щось перекладала і шаруділа пучечками засушених трав. Я чув цей нудотний старечий запах, замішаний на чебреці, — здавалося, польові трави з'єдналися з духом мертв'яка, приготованого до поховання. Та на ділі старенька виявилася досить жвавою попри свою горбатість. Вона

куховарила, торохтіла чавунцями і ніби не помічала, що я стою на порозі. Стара бурмотіла щось під носа, я ж міг розгледіти тільки сіро-зеленувате пасмо її слів.

— Бабусю, а що ви робите? — спитав я.

Але та навіть не обернулася в мій бік, робила своє.

— А що нам поїсти? — знову спитав я.

У відповідь — якесь нерозбірливе мимрення.

— Що нам робити? — спитав я вже голосніше.

Вона підвела голову і пробурчала:

— Їдьте на роботу, відробляйте свою провину.

Тоді я зрозумів, що наші поневіряння тільки починаються. Тим часом прокинулась мама й покликала мене.

Того ж таки ранку, коли ми нишпорили по кімнаті, шукаючи бодай шматка хліба (стара навідріз відмовилася годувати нас нещодавно звареною кашею і весь час щось бурмотіла про голову колгоспу), хатні двері розчахнулися. На порозі постав уже знайомий бородань, який довго і старанно обтрушував від снігу валянки, проспівав кілька фраз до баби і попрямував до нас.

— Збирайтеся! Швидко! — наказав.

— Куди? — захвилювалася мати.

— Не твого ума діло! — відрубав голова.

Він хотів забрати тільки маму, але я, щоб не лишатися на цілий день з пришелепуватою бабою, твердо заявив, що поїду теж. Ми похапцем зібралися і пішли за бороданем. На дорозі стояли сани, а в них сиділо кілька дівчат, одягнених хто в кухвайки, хто в потерті шуби, але всі як одна — у вовняних хустках на головах.

— Так, дівоньки, нова робітниця, йолки-палки! Німецької породи, тож зайвого язиками не плескати, бо дізнаюся — начувайтесь! — загрозово сказав голова.

— Петровичу, жінці своїй теж отак грозишся? — обізвалася дебела червонощока молодиця, а решта пирснули сміхом.

— Не твоє діло, Єгорівно! Я ось подивлюся, як ти сьогодні план виконаєш, — невдоволено буркнув голова.

— Дивися, скільки хочеш, аби баньки не луснули, — сказала молодиця, а інші захихотіли.

— Знову ти своєї? Добалакаєшся у мене! — голова пригрозив кулаком, але радше від безсилля перед гострим язиком свого «запеклого ворога».

Коні повезли нас до лісу покрученою дорогою, вони тягли сани кудись углиб, ніби засмоктуючи все живе в непрохідну гущавину. Я сидів поруч з мамою, бачив її кам'яне, непроникливе лице — вона намагалася не звертати уваги на жінок, що сиділи поряд і шепталися про нас. Я змерз, притиснувся до маминого плеча, щоб хоч трохи зігрітися, заплющив очі і нараз уявив, що нічого не сталося, що ми досі у своїй німецькій колонії, а реальне життя — це страшний сон. Мама погладила мене по щоці, побачивши, як я розпачливо зажмурився, й прошепотіла мені на вухо:

— Ich liebe dich, Sohn³⁷.

Її голос був такий м'який, а сяєво звуків нагадувало бузковий шовк.

³⁷ Я люблю тебе, синку. (Нім.)

Я лежав, міцно стуливши повіки, намагаючись не дати реальності вдертися в мої зіниці й зруйнувати цей крихкий спокій. Сніг облітав з обважнілих соснових віт, птахи зривалися з місця, залишаючи за собою шурхотливий крижаний пил. Звірина ховалася в голих чагарниках, а я раптом якось подитячому подумав, що мій справжній дім там, де моя мама.

Коли ми дісталися лісоповалу, там уже кипіла робота. Чоловіки рубали дерева, валили їх, а жінки обпилювали гілля та суччя, допомагали вантажити, тягали пеньки, волочили по землі невеликі стовбури. Маму відіслали на польову кухню допомагати кухарям. Вона важко пересувалася на милицях. Я поплентав за нею. Ми вийшли на невелику галявину, де стояли імпровізована плита, кілька великих каструль і їстівні припаси. Треба було розкласти вогонь, натопити снігової води, приготувати такий-сякий обід, адже поселення далеко, а присланих робітників з кожним днем усе прибувало. Мама без зайвих слів узялася до роботи. Я дивився на неї, дивуючись цій вражаючій слухняній непокірності, що прозирала в точних, виважених рухах берегині, здатної нагодувати й обігріти. Але водночас відчував і німотне волення її серця, в якому зяяла невігойна рана, завдана несправедливістю вигнання. Мине багато років, та цей біль нікуди не дінеться.

Робочий день затягнувся дотемна. Години пролетіли швидко, ніби їх і не було. Тільки одне я запам'ятав виразно: доки мама з іще однією жінкою готували обід, я поцупив сиру картопелину і проковтнув її,

майже не жуючи. Того разу ми вперше за довгий час поїли гарячої страви, що приємно зігріла мій завжди порожній шлунок.

Пізно ввечері, перед сном, я сидів на стільці при замерзлій шибці вікна, вдивляючись у холодний морок, що намагався чорнильною плямою протиснутися крізь скло. Мені здавалося, що там, у цій непроглядній чорноті, ходить хтось страшний — напівлюдина-напівзвірина. Його важка хода нагадувала кроки ведмедя, який блукає біля свого барлога і ніяк не може заснути. Одночасно з ходою шатуна вчувалося мені й людське дихання — гучне, майже на надриві легень. Здавалося: то дихає хтось важко хворий, що насилу втягує в себе повітря, відчуючи свій близький кінець. Я не можу напевно сказати, було то видіння чи виплід моєї нажаханої уяви, але чомусь мені раптом подумалося, що під вікнами ходить батько.

— Мамо, мені треба вийти надвір, — сказав я.

— Навіщо? — здивувалась вона.

— Мені треба когось побачити, — невпевнено відповів я.

— От тобі й на, кого б це? — ще більше здивувалась мама.

— Ну... Це... розумієш... близька нам людина... — мені було страшно зізнатися, хто саме.

За кілька хвилин ми вдвох вийшли на темне подвір'я, бо мама не відпустила мене самого. Обійшовши півколом дім, ми не побачили жодних слідів. Мама стояла, чекаючи, поки я обстежував сніг. Іноді мені здавалося, що вся її суть — це незнищенне жіноче терпіння, зав'язане на турботі.

— Що ти шукаєш? Ти скажеш мені? — мама спостерігала, як я вдивляюся в рівну площину снігового покриву.

— Я шукаю свого батька! — нарешті зізнався я.

Мати на мить замислилася, а потім сухо мовила:

— Мені здається, ми його ніколи не побачимо. —
І пішла в дім.

Я точно знаю, що мама кохала мого батька. Він був єдиним чоловіком у її житті. Десять років після свідомості я пам'ятав, як вона позбулася ноги через клятих махновців. Мені важко уявити більшу близькість, ніж та, що була між моїми батьками. Але саме це почуття прихильності, більше ніж саме дихання, розбивалося об радянську систему з її приреченістю й безпросвітністю. Мама чудово знала: якщо людина вже потрапляла в систему, вона майже ніколи не могла з неї виборватися. Важко злічити, скільки ночей вона провела в сльозах, відвертаючись від мене, щоб я не бачив її слабкості. Не передати увесь біль її втрати, що прозирає у сумовитому погляді. Всі ті гіркі зітхання й безвільно повислі у відчаї руки. Завжди сильна, мужня моя мама переживала розлуку з батьком особливо трагічно, надсадно. Тоді я ще не розумів, чому мама така скрушена, але пізніше й мене охопив той самий стан.

Це сталося за місяць після нашого приїзду. Я знову напросився до мами на лісоповал. За цей час багато хто вже звик до маленького німецького хлопчика, що насуплено поглядав на всіх. У бригаді працювало чимало депортованих — я часто чув українську мову, яку міг розпізнати майже без зусиль. Іноді до мене

долинала болгарська говірка, а ще частіше — польська. Ці мови відклалися в мені пластом спогадів, ніби я став на якийсь час частиною їхньої культури. Спершу я не розумів, про що говорять наші сусіди у нещасті. Але поступово, чуючи їхні розмови, намагався розпізнати за колірним повітряним струменем. І дуже часто мені здавалося, що вони згадують про свої домівки.

Місцеві з нами майже не заходили в розмови, сторонилися нас, як прокажених. Не можу сказати, що всі так і накидалися на нас з кулаками, але я часто помічав недовірливі погляди і чув бурчання за спиною. Іноді вранці нас зганяли до місця посадки вислані донські козаки, сформовані у воєнізовану охорону, — вони на конях і з нагайками підганяли людей. У селище прибувало дедалі більше німців — так само, як і ми з мамою, майже завжди — без чоловіків. Дуже рідко до нас потрапляли двійко чи трійко чоловіків з німецьких колоній. Часто їм було далеко за п'ятдесят або ж вони мали каліцтва. Проте усіх до одного зганяли на лісоповал, і ми покійно йшли, адже це була єдина можливість не померти з голоду.

Той день видався похмурий. Валив сніг, з півночі дув сильний вітер. Небо затягло білою поволокою. Наближався час обіду, до нашої галявини потягся робітний люд: через замети, потопаючи в снігу по коліно або й до пояса. Спітнілі, розчервонілі, розбурхані — вони підходили до польової кухні, брали бляшані миски й кухлі, а мама, утримуючись на милицях, насипала їм супу чи каші. Підійшло ще кілька жінок, серед них і Єгорівна — та, що сікалася до голови колгоспу.

— Гей, ти, курво німецька! Що у нас на обід? — зухвало підвищила вона голос.

— Зараз принесу, — відповіла мати.

— Воруши своєю фашистською сракою! — Єгорівна була не в доброму настрої.

— Йду, йду. — Я бачив, як мати змінилася на лиці.

— І крисеня своє забери звідси, смердить.

Запала гнітюча тиша. Чутно було, як білка стрибає з гілки на гілку і тріщить хмиз у вогні.

— Валю, ну чого ти? — до Єгорівни підійшла огрядна подруга. — Ходімо їсти.

— Ти сюди не лізь. Мого мужика забрали на фронт воювати проти фашистів, а ця паскуда тут прохолоджується. Де твій мужичок? — скандалістка погрозливо підійшла до матері.

— Не знаю, — чесно відповіла мати.

— А що тут знати? До фрців перейшов! Бабоньки, гляньте на неї, чоловічок до гітлерівців дременує, а вона тут нам мізки пудрить! — Єгорівна підступила ще на крок.

— Нікуди він не перейшов, — мама прошепотіла так тихо, що навіть я ледве розчув її голос.

— Що ти там лепечеш? Ви в усьому винні. Ондечки в газеті писали — «німці-диверсанти готували напад на Радянський Союз багато років тому!» — кричала Єгорівна, все більше розпалючись.

— Я просто жила... — мама намагалася захиститися від кинутого їй звинувачення.

— Просто? Та ви кляті гітлеряки, гади на нашій шії! — розлючена жінка підходила до неї все ближче.

Мама, стоячи на милицях, не рухалася. Я підійшов і став перед нею, щоб захистити. Але вона тихо наказала німецькою, щоб я відійшов. Єгорівну це розлютило ще дужче. Її лемент сполохав важких сойок, що причаїлися у верхівках сосен. Ще трохи, і розлючена жінка накинулася б на маму. Мені треба було втекти, відійти, не встрявати в суперечку дорослих. Та, коли скандалістка хотіла вже штурхнути матір, я відчув, як душа мені перевернулася. Я раптом зрозумів, що ніхто в цілім світі не захистить мою матір-каліку, не заступиться за «ворога народу», не відверне неминучого. Не було жодного способу, щоб запобігти розгнужданому свавіллю, крім найогиднішого й найбридкішого для мене. Мій дитячий розум, що так рано навчився любити, вже умів досить сильно ненавидіти. І, скоряючись внутрішньому пориванню, цій легкій тіні хлоп'яцтва з наївною сміливістю, я виступив наперед і викинув палець, мов козацьку шаблюку, здатну розкряти аж до серця.

— Мій батько загинув, захищаючи великого товариша Берію! — закричав я, і ті мої слова були брехнею і правдою водночас.

Хто міг збагнути, що мій тато, відданий комуніст, став жертвою манії свого вождя? Хто міг зрозуміти, що мого тата, як поліно, буде кинуто у вогнище, щоб підтримати племінь радянського ладу? Хто міг уявити чеснішого працівника, ніж мій батько, і всю глибину нещастя, яке нас спіткало? Ніхто з присутніх тут не міг усвідомити сенсу моєї фрази, проте, як не дивно, вона подіяла. Єгорівна спинилася, приголомшена таким випадом, відсту-

пила на крок, не розуміючи, що їй тепер робити. Натопи мовчав. Хтось потягнув скандалістку геть. Мама напружено присіла на колоду. А я дивився услід горлохватці дикими очима, злісно бурмотів собі під носа і бачив, як просто переді мною здійснюється чорна струминка слів з моїх губ.

Розділ 15

Непрохідний ліс

Мої дні були наповнені малюванням. Я знайшов у кутку старі радянські плакати, згорнуті кимось у рулони, діставав олівці, які встиг прихопити з Ней-Шензее, і щільно причиняв двері до нашої кімнати. Мама від'їздила на лісоповал рано, стара рідко коли виходила зі своєї половини, я ж тим часом дбайливо розкладав плакат із зображеною на ньому червонощокою дояркою біля товстої, мов обдутої, корови. Жінка усміхалася, поряд стояло відро, повне білого, пінистого молока. Яскравий напис свідчив, що молока потребують радянські діти, тож колгоспні доярки, виконуючи план з надоїв, гарантують малюкам щасливе дитинство.

Я дивився на цей напис. Десятилітній хлопчик, який уже встиг пізнати і несправедливість, і тотальний страх, вбачав у державі жахливого, недолугого монстра й думав про особливий цинізм, витончене знуцання владної системи в такому щасливому зображенні. Уся ця брехня і увесь цей блиск іншого,

неіснуючого життя були насправді підміною найпростіших людських почуттів — віри, надії, любові. Навіть я розумів фальш і лицемірство цих плакатів. Я розгладив рукою папір, дістав чорного олівця, домалював доярці жирні вуса, усміхнувся і перегорнув аркуш зворотнім, чистим боком.

Олівець ніби сам водив моєю рукою. Іноді мені здавалося, що ці деревинки з тоненьким осердям із суміші глини й кольорового графіту також мають душу і прагнуть по-своєму явити нам своє ество. Вони, ніби щупальця невідомої мені істоти, рухалися пожовклим плакатним папером, залишаючи на ньому лінії, штрихи, тіні. Я накреслив мамин овал, наповнив його змішанням синього і бурштиново-зеленого кольору. Я малював маму в лісі, серед темних силуетів високих сосон — овал посеред галявини. Напевно, хтось, побачивши мій малюнок, подумає, що я зобразив кольорове яйце посеред вічнозеленого лісу. Але я добре знав, що це — моя мама, яка просто чекає на батька, видивляючись його крізь віття дерев.

Я малював багато: стару хазяйку, запечену в зашкарблуду кірку злості, як той пиріг, який вона іноді пекла для себе. І колгоспного голову, чия важка хода викликала у мене напад жаху: він уособлював владу, страшну й небезпечну. І солдатів, які часто навідувалися до нас (напевно, за чийось наказом), щоб перевірити, чи ми на місці, чи, бува, не втекли до лісу, як вовки.

Я хотів намалювати батька, бо моя пам'ять постійно повертала мене до нього. Я вже давно облишив розпитувати у голови, бо на всі мої питання про батька той лише хмурился свого широкого лоба — у цьому

суворому чоловікові досі жевріли залишки співчуття (пізніше я дізнався, що його батька зарубали червоні, коли той воював за Сибірську республіку). Напевно, безбатьківство здатне ріднити. Але моє серце все ще сповнювала туга за батьком (попри все він був надзвичайно турботливим), тому я малював ромб його тіла, адже бачив, що воно змінилося назавжди. Усі, хто знайде потім мої малюнки, побачать на них тільки геометричні фігури. Я ж достеменно знав, що відображаю суть людей.

— Чому ти малюєш лише квадрати й овали? — спитала мене якимось мамою.

— Бо вони такі й є.

— Мені здається це дивним.

Мама навіть не сварила мене — вона просто говорила, що думає.

— Правда завжди дивна, — не по-дитячому серйозно відповів я.

Одного дуже холодного дня я вирішив намалювати Сталіна. Не знаю чому, мені забаглося зобразити його, але не таким, як я бачив у газетах. Дістав плакат, на якому рука з величезним кулаком була маленького, товстого буржуя у фракі і з високим циліндром на голові. Від голови буржуя розліталися іскри, а напис свідчив: що скоріше червоноармійці поб'ють усіх ворогів, то швидше настане комунізм. Я перевернув аркуш і замислився: який він, цей Сталін? Чи подібний він до Бога, що літає десь там, високо у хмарах? Чи, може, він чаклун з німецьких казок або похмурий карлик? Ніхто не міг мені правдиво сказати, який він, правитель нашої країни.

— Бабо, а хто такий Сталін? — питав я стару, коли вона була в доброму гуморі.

— Сталін? Батько він наш милостивий, — казала вона.

— А що було до Сталіна? — не відступався я.

— Суцільна темрява, синку, — баба підводила вгору свого коцюбатого пальця і тикала ним у газету «Правда».

— А який він із себе? — допитувався я.

— Як гора, а всі люди проти нього — як та мишва польова, дрібні й непомітні, — впевнено казала стара.

Якось до нас прийшов голова. Його візити мали номінальний характер, радше бюрократичний, ніж організаційний. За весь час він жодного разу не поцікавився, чи є у нас їжа і одяг. Мама повиносила з дому майже всі свої сукні, обміняла їх у селі на хліб, тож ми вже давно недоїдали. Голова мав зачитати нам чергову партійну постанову. Він мимохідь обвів очима халупу, в якій ми жили. Враз його погляд упав на мою матір, яка досі не втратила своєї краси, навпаки — її густе волосся і виразні прямі риси обличчя так помітно вирізняли її з-поміж грубих фізіономій місцевих сільських молодниць. Може, це його зацікавило, а може, щось інше, про що я не міг і знати.

— Хто такий Сталін, товаришу голова? — прискіпався я до нього.

— Як хто? Годувальник наш, без нього з голоду пропали б зовсім, — відповів автоматично, а сам пас очима матір.

— А який він, га? — не відставав я.

— Чудний ти, хлопчику! Таж відомо який! Два аршини в плечах, голова, як колесо од воза, а очиська, очиська — величезні, як блюдця. Він усіх бачить, — пробурмотів голова.

Вряди-годи заходила огрядна жінка, та сама, що відвела від нас знавіснілу Єгорівну, коли та напосілася на мою матір. Вона була самотня, як і багато хто в селі, відколи місцевих чоловіків призвали до армії й чимало з них загинуло в перших же боях. Життя таких простих людей, їхні нелегкі долі мало цікавили навіть районне начальство. Похоронку жінці принесла поштарка. А що адресатка була в цей час на лісоповалі, то вона встромила папірець у дерев'яну стіну хати, зробивши з неї стіну плачу. Огрядна жінка приходила з сином (на вигляд йому було років дванадцять-тринадцять), казала, що її синочок — викапаний тато. Хлопчик підходив до мене, довго злякано розглядав (мабуть, чув у селі балачки про те, що німців треба боятися, а яких саме німців, він не розбирав), ніби хотів дослідити мою зовнішність.

— Хто такий товариш Сталін? — запитав я хлопчика.

Той насупився і подивився на мене спідлоба.

— Той, хто більший за Бога, — раптом відповів він мені.

— А який він?

— Як ведмідь — великий і страшний.

Я не раз чув від людей небилиці про головного правителя країни. У їхній уяві він був величезний, як титан, метав блискавки, як Зевс, переміг смерть, як

Христос. Нарешті, наслухавшись досхочу цих байок, я заходився малювати Сталіна, намагаючись вкласти у своє творіння все почуте про вождя. Пальці із затиснутим олівцем упевнено рухалися жовтуватою гладінню зворотного боку плаката з буржуєм. Я робив штрихи впевнено, ніби бачив перед собою батька усіх народів, його пряму кавказьку поставу, пишні вуса і маленькі очіці, як у злого карлика. Забувши про час і взагалі про все на світі, я малював, напевно, найголовніший свій витвір.

Спочатку я зобразив трикутник, схожий на гору, що височіє над рівниною. Потім навкоси заштрихував гірські обриси. Штрихи нагадували дерева чи ведмежу шерсть. Угорі поряд з вершиною я домалював хмари. А тоді зрозумів, що гора потребує зеленого облямування, схожого забарвленням на військовий френч. Пофарбувати лінії гори в зелений і не зафарбувати здіблену шерсть виявилось нелегко. Відклавши малюнок, я розглядав його, а моя рука сама потяглася до чорного олівця, що виглядав з набору. Далі я намалював усередині гори чорне кружало, яке, мов чорторий, втягувало усе живе у своє темне мертво нутро. Нікого не залишає гора поза своєю увагою, ніхто поруч не може бути спокійним, поряд з нею неможливо лишитися живому.

Мама повернулася пізно, я саме закінчував малювати. Вона принесла мені недоїдків, дбайливо загорнутих у хустинку, — так ми харчувалися. Я зголодніло накинувся на їжу, а вона раптом зауважила на столі плакат з моїм малюнком. Навіть при тьмяному світінні чадної лампи його можна було добре розгледіти.

— Що це? — здивовано спитала вона.

— А, це товариш Сталін, — з набитим ротом відказав я буденно.

Мати завмерла і злякано піднесла долоню до рота. Якийсь час вона взагалі не могла нічого сказати, тільки стогнала. Потім схопила мій малюнок і хотіла була кинути його в грубку. І тільки нестямний крик і клятвена моя обіцянка, що я нікому не скажу, кого намалював на плакаті, зупинили її.

Минуло кілька місяців. Настала весна. Зелень і надія на оновлення різко дисонували з тягучою, безпросвітною безнадійністю, що сповнювала наші з мамою дні. Не знаю чому, але мені здавалося, що мама подумки вже поховала батька, хоча ні підтвердження факту його смерті, ні доказу життя ніхто нам не надавав. Їсти не було чого, вона змушена була щипати першу зелену траву на полі за хатиною, де ми жили, щоб зварити з неї гідкого зеленого варива — аби набити шлунок бодай чимось. Тоді ж я пішов до лісу, де натрапив на кладку якогось лісового птаха. У гнізді лежало чотири маленьких яєчка. Я скинув сорочку, обережно загорнув у неї знахідку й подався додому. Ще прохолодний весняний вітер обдував моє худеньке, кощаве тіло, а я все брів крізь нетрі, ніби живий скелет. Але приємна знахідка в імпровізованій торбинці надавала мені стільки сил, що я готовий був летіти додому, аби швидше донести її матусі. Того дня у нас було справжнє свято — мама смажила яйця по одному (до речі, одне ми віддали бабусі, яка теж сиділа надголодь), потім клала смажене яйце на дерев'яну тарілку, і ми обережно відламували

від яєчного млинця малесенькі шматочки, щоб якомога довше насолоджуватися поживним харчем.

Та найчастіше в хаті було хоч чобіт гризи. Мама захворіла і не ходила на лісоповал, а інакше прохарчуватися у нас не було змоги. Одного дня, коли в мене від голоду вже потьмарилося в очах, а змарніла мати лежала на ліжку і стогнала, я сказав, що спробую заробити на хліб. На що мама відповіла, що в селі повно таких голодних сиріт і навряд чи хтось зможе нам допомогти. Потім, трохи подумавши, сказала, щоб я пішов до голови і попросив у нього бодай жменьку борошна. Я почвалав до сільради. Там за столом сидів голова і курив цигарку. Він з дивним розумінням в очах поглядав на мене, маленького німця, сина зниклого ворога народу, гітлерівського посіпаки. Я белькотів, що ми помираємо з голоду, а він замислено пропікав мене очима, ніби намагався дістатися до прихованої суті мого кістлявого нутра. Я щось довго розповідав, намагався змалювати якомога докладніше наші страждання, але голова тільки гаркнув, щоб я вертався додому.

Я побрів назад ні з чим. Ішов довго, відчуваючи, як важко дається мені кожен крок. Насилу діставшись, я плюхнувся на поріг хати. Не знаю чому, але коли заплющував очі, то бачив перед собою той безкрай степ, куди колись давно прибули перші німецькі колоністи. Саме тоді я несподівано побачив цю картину, яку спостерігав мій дух. Стільки сподівань і бажання до свободи, як було тоді в очах прибулих німців, мені не доводилося бачити ніколи. Сидячи на порозі, згадував усіх своїх предків-нім-

ців, яких супроводжував мій дух багато років тому. Нарешті я зрозумів, що кожен з них борюся з установленими правилами, з цілою системою, що тиснула на них, пригнічувала, і ніхто так і не зміг її перемогти. Мені довелося згадати поіменно всіх чоловіків нашого роду, адже таким чином я відчував і свою причетність до історії мого народу. І я, поточений відчаєм, відчуваючи себе не на порозі дому, а радше на порозі смерті, зарепетував на все горло. Я просто хотів жити! Мій крик був єдиним, що я міг протиставити смерті.

Того дня до нас приїхав голова, привіз трохи борошна, крупи й олії. Він зайшов до нашої кімнати — такий великий для маленького приміщення, грізно повів очима по кутках, сказав кілька слів і виставив продукти на стіл. Мама багато разів подякувала йому, а він тільки мовчки дивився на неї, ніби бачив уперше.

На якийсь час у домі з'явилася їжа. Не скажу, що ми об'їдалися, але хоча б наповнили шлунок чимось кориснішим, ніж трава. Це було схоже на диво, хоча в дива я вже давно не вірив.

Голова тепер приїжджав регулярно, здебільшого стояв надворі, мати виходила, про щось із ним перебалакувала. То були короткі зустрічі, після яких мама вносила невеликий пакуночок з харчами, підходила до ліжка, важко сідала й хапалася за голову. Вона сиділа невесела, ніби вкрита сірою шаллю. Я бачив цю похмуру тінь, що насувалася на її гарне, але дуже змарніле обличчя, і не міг зрозуміти, що ж відбувається.

Якось я причаївся в кущах коло хвіртки, неподалік від того місця, де зазвичай зупинявся голова. Він чекав, нетерпляче переминаючись, поки мати повільно шкутильгала на милицях.

— Довго збираєшся! — невдоволено сказав, коли вона нарешті підійшла. На що мати відказала, що наступного разу вийде задалегідь.

— Ти ж розумієш, Саро: за все треба платити. Ми ж говорили з тобою про це, — тихо мовив голова, і я бачив, що його геометрична фігура була непропорційна з боків: якесь дивне поєднання ромба з квадратом.

— Усе, чим я можу тобі віддячити, — це лахміття, яке у нас лишилося, — пригнічено мовила мати.

— Тільки не лукав зі мною, ти знаєш, про що я, — грізно мовив голова.

— Я попросила трохи часу, прошу ще. Мені треба подумати, — сказала мама, і я бачив, що її очі переповнив водянистий смуток.

— Ти сама. Твій мужичок згинув. А я можу тобі дати і їжу, і захист, — відповів голова.

— Не все так просто, — намагалася заперечити мати.

— Де вже простіше: я перестану приносити тобі їжу, та й по всьому!

— Дай мені ще трохи часу, — прохала мати.

Я бачив той колючий погляд голови, яким він, здавалося, прохромлював матір наскрізь, ніби вилами ожеред соломи. Він дивився на тонкі риси її обличчя, плавні вигини, хворобливу худорбу, яка, проте, робила маму навіть якось по-особливому привабливою.

Моя мати хоч не мала ноги, втім не була позбавлена жіночої чарівливості, навпаки — як виявилось, вона ще цілком могла звести когось з розуму.

Але її невисловлений обов'язок вірності зниклому чоловікові обтяжував серце, тісно сповивав душу, що борсалася, як рибина в сітці, не давав їй змоги для інших рухів чи маневрів. Мати металася між прямолінійністю і самою можливістю виживання — без харчових подачок голови колгоспу ми могли просто протягти ноги. Годі було сподіватися ще на чиюсь підтримку. По радіо одно торочили про наступ фашистських військ та важкі бої, а ми тут, у сибірській глухомані, змагалися зі своєю совістю і честю.

Якось я пішов до лісу, пам'ятаючи про свою недавню вдалу знахідку, шукав, як первісна людина, якоїсь поживи. Та сьогодні мені не щастило, я обнишпорив усі найближчі пагорби, галяви, навіть забрів у хаші, але потім, злякавшись, повернув додому. Коли підходив до хатинки, де нас поселили, мене здивувала напружена тиша, що, ніби саваном, огорнула її. Не було видно ані мами на маленькому городику, де вона завжди поралася, стараючись виростити в сибірській землі яку морквину чи бурячину; ані чути бабиного крякоту, що ніби вторував скрикам гайвороння у вітті старої яблуні. Спершу я не надав цьому значення, бо дуже втомився, а ще від постійного голоду в мене смоктало під ложечкою. Та щойно переступив поріг, як побачив у повітрі тонке бузково-червоне марево слів. Я легко прочитав цей шифр, сповнений відчаю і марноти. Тихенько увійшов до кімнати, намагаючись не шуміти і не скрипіти мостиною, і побачив на

підлозі матір, розпластану мов хрест, у якого зламано один кінець. Молитовно розкинувши руки, вона шепотіла дивні для мене слова, що їх ніколи не вимовляли в нашому домі, де атеїзм давно став мірою речей. Моя мати молилася Богові, перед яким схилялися наші предки-меноніти (бачив би мій батько-комуніст!). Саме Він послав їх на простори українських степів, щоб вони пізнали свободу і світ. Але тепер, через багато років, саме Він наслав на нас лихо, суть якого мені важко було осягнути своєю дитячою свідомістю — чому саме ми? Мама плакала, благала зглянутися на неї та її дитину. А я стояв і не знав, що робити — укланути разом з нею чи піти геть?

Та ось мати, побачивши мене, підвелася, наказала залишатися вдома. А сама перебралася у найкращу свою сукню, пригладила гребінцем коси й підійшла до тьмяного потрісканого дзеркала, з якого на неї глянула неймовірно мила, худюсінька, але чомусь притьмом постаріла жінка. Мама ще раз обвела очима нашу кімнату, ніби хотіла запам'ятати речі, привезені з України. Потім її милиці зарипіли: мама вийшла на подвір'я. Я бачив у вікно, як вона важко дошкандибала до підводи, де її чекав голова, нервово поляскуючи віжками по боках натомленої конячини.

І тоді я все зрозумів: і той ритуал на підлозі, і квітчаста сукня... Моє серце калатало. Я дивився на маму з вікна, не знаючи, що мені робити.

А трохи згодом скрипнула хвіртка, і у двір зайшла поштарка, роззирнулась, шукаючи господарів. Я вибіг до неї, сказав, що дорослих нікого немає вдома. Вона вручила мені конверт і звеліла передати. Пош-

тарка пішла, а я розліпив листа, і очі мої округлилися, а руки затряслися. Недовго думаючи, я схопив конверт, вибіг на вулицю й помчав дорогою, здіймаючи клоччя куряви. Моє легеньке кістляве тіло підтримував вітер. Збуджений дух насичував його повітрям, і я майже летів. Мені треба було негайно знайти підводу колгоспного голови. На той час я вже добре вивчив усі стежки й доріжки, що вели до лісу, тому біг запилюженою стежкою без упину. І тут, на моє щастя, я помітив крізь кущі дикої малини колеса підводи і щодуху рвонув туди.

На лісовій прогалині побачив маму, трохи розпатлану, із заплаканими очима, у прим'ятій одежі. Вона сиділа на землі, низько опустивши голову, а над нею нахилився, важко сопучи, голова. Його обличчя перехнябилось, ніби спотворене судомою. Він злісно дивився на маму, а потім перевів погляд на мене. Мама, помітивши мене, анітрохи не здивувалася, навпаки, заговорила до мене, ніби давно чекала цієї миті:

— Синочку, любий. Синочку... Пробач... Я не змогла... Тепер ми помремо... Помремо...

Голос їй затремтів, вона заплакала. Я стільки разів бачив її сильною, сповненою непохитної, твердої волі, із завжди гордо піднесеною головою. Вона багато що перетерпіла за свій вік, і її здатність виживати мене завжди вражала. Але тепер переді мною на чорній землі з ледь помітною порістю трави сиділа жінка, геть розчавлена і принижена. Її приреченість була в усьому — в зігнутій постаті, у пониклих плечах і нервовому тремтінні нафарбованих дешевою помадою уст.

— Ми помремо, синочку... Здохнемо з голоду...
Пробач мені... Я не змогла, — лепетала вона.

Голова щось заричав, грізно посунув на мене, але я вихопив білий чотирикутник і, тримаючи його, як маленький прапорець, підніс руку вгору. Голова відсахнувся, недомислено витріщивши очі на мене, а я, вже впевненіше, загукав:

— Мамо! Мамо! Тато живий... Ось прислав листа!
І впав, знесилений до краю.

Розділ 16

Світ багача

Батько приїхав до нас десь за місяць. Йому єдиному дозволили відвідати сім'ю. Неважко здогадатися, що завдяки його зразковій трудовій поведінці нас перевезли й поселили недалеко від села Кожевнікового, а батькові дозволили раз на два тижні бачитися з нами. Пам'ятаю нашу першу зустріч з ним після тривалої розлуки — ми тоді жили в крихітній квартирці двоповерхового будинку чи то на хуторі, чи то в селі — мені важко сказати, адже нікуди далі свого двору майже не виходили. Ми щойно прокинулися, і мама гріла воду на примусі. Тато увійшов без стуку, просто відчинив двері, проминувши довгий вузький коридор. Його сягніста хода, рвучкі рухи, ніби порив урагану, підняли мене на ноги. Батько був у старій кухвайчині, брудній кепці на голові, кирзових чоботях з вищиреними підошвами. Обличчя змарніле, ніби він не спав тиждень. Помітна щетина вкривала щоки, трохи личкуючи сильну худорбу. Рідний наш тато стояв за кілька

кроків від нас, а ми раптом завмерли, ніби паралізовані, не вірячи своїм очам.

Та вже наступної миті я кинувся батькові на шию, він схопив мене в обійми, пригорнув великими долонями, в які пов'їдався бруд. Я чув його запах, суміш поту, пилу і мастила. Його міцні обійми змусили мене вмить забути про все. Мама підвелася і на милицях поспішила до чоловіка. Він цілував її, притискав до себе і схлипував, переповнений почуттями. Ми навіть нічого не говорили, бо слова занадто прості, щоб передати всю глибину переживань, які підхопили нас, понесли далеко від цієї глушини. Ніхто не міг повірити в те, що відбувається, бо наша віра закостеніла. Ми, викинуті зі своєї домівки, вислані за тисячі кілометрів, тішилися своїм родинним єднанням.

Увесь той вечір ми просиділи за розмовами. Мама розповідала про наші поневіряння в селі і безрадні дні, наповнені страшним голодом. Про колгоспного голову вона змовчала, а я теж нічого не сказав. Батько слухав нас, хитав головою і стискав кулаки від безсилля. У його погляді я бачив дві суперечливі речі — злість і покірливість. Потім настала черга татової розповіді.

Отже, коли нас розлучили, чоловіків повезли далеко в тайгу і висадили на великій галяві, оточеній струнким рядом дерев. Там не було нічого — тільки перший сніг, з якого стирчали суха трава та колючкувате гілля кущів. Перед ними вивантажили інструменти: лопати, пилки, сокири. Високий наглядач з головою, схожою на гарбуз, на тонкій шиї прокри-

чав, щоб вони, гади, ворушилися — табір сам себе не побудує. Так батько разом з іншими німцями почав будувати собі зону. Земля вже добряче промерзла, доводилося вгризатися в твердий ґрунт ломачами. Котрісь із бранців пиляли сосни, інші тягали їх до місця будівництва. Втомлені й замерзлі нащадки німецьких колоністів знову опинилися на чужій землі, але тепер під пильним наглядом солдатів НКВС.

— Товаришу начальник, закурити не буде? — хтось із трудомобілізованих, мабуть, через недомисел, звернувся до довгов'язого охоронця.

Той поглянув на прохача, зло гмикнув. Коли бідолаха били, всі на хвильку завмерли, бо солдати молотили ув'язненого прикладами, вкладаючись у кожен удар. Батько теж дивився і мовчав.

— За що його так? — почувлося раптом позаду.

— Закурити попросив, — відповів тато і обернувся.

Перед ним стояв щупленький, невисокий на зріст німець. Окуляри в круглій оправі, ніжні пальці, сам кругловидий — усе свідчило про те, що він явно не представник робітничого класу.

— Я Отто, скрипаль, — сказав той, не чекаючи, поки його спитають про рід занять.

— Зрозуміло, — пробурчав тато, а сам подумав, що цей Отто довго не протягне.

— А вас як звать? — Отто по-доброму всміхався і навіть простягнув батькові руку, знайомлячись.

— Вільгельм, — сухо відказав тато, але руку потиснув.

Того дня вони працювали допізна. Поступово навколо поставали стовпчики огорожі з натягнутим

між ними колючим дротом, з'явилися ворота і перша вишка для наглядачів. Зона була готова. Усіх німців зігнали до загороди, ворота зачинили. Десять збоку загавкав сторожовий пес, кілька охоронців обходили периметр, а ніч видалася холодною і нещадною. Ув'язнені тісно збилися до купи, тулячись один до одного й намагаючись зігрітися. Цей натовп з десятка чоловіків, подібно до невідомого чудовиська, що опинилося посеред тайги, випускав пару від дихання і глухий стогін безвиході. Вони нагадували єдиний багаторукий організм, радше велику амебу, адже всі їхні помисли і сили зосередилися тільки на одному — на виживанні. Батько провалювався на якусь мить у сон, але одразу ж прокидався, бо холод пробирав до кісток. Галявину осяяло блакитне місячне світло, воно вихоплювало мертвотно-бліді зосереджені обличчя, а їхнє страшно-покірне мовчання було подібне до безмовності отари овець. На ранок, коли скупе сонце трохи прогріло повітря, легко торкаючись променями вкритої інеєм людської шкіри, крик охоронців розбуркав людей. Усі заворушилися, зводилися на ноги, важко, як каліки, випрямлялися після недовгого сну. Тато теж розплющив очі, повільно прочунявся, ніби свідомість знову поверталася в тіло, оглядівся.

Коли табірники вийшли, щоб вишикуватися посеред зони, на землі лишилося з десятків закоцюблих трупів.

Батько побачив неподалік Отто. Хоч як дивно, але той пережив ніч. Горластий капітан розтинав повітря, вигукуючи, що всі німці тепер — трудмобілізо-

вані і тому працюватимуть заради процвітання Батьківщини до останнього подиху.

— Партія призвала вас, ворогів народу, потрудитися для загального добра радянського суспільства. Ви повинні забути про все, що було раніше. Ви — срані гвинтики, маленькі шестерінки великого механізму, тому ніхто ніколи не покине табір без мого особистого дозволу. Будь-яка спроба до втечі — розстріл на місці. Будь-який саботаж — розстріл на місці. Будь-яка непокора — розстріл на місці. Всім зрозуміло? — загорлав капітан, але замерзлі люди, які про радянські в'язниці знали тільки з чуток і домислів, мовчали.

Комендант затрясся від злості, хотів був махнути рукою, щоб кілька молодих солдатів провчили цей різношерстий набрид, але потім зрозумів, що ті ще не навчені, і голосно повторив:

— Усім зрозуміло? Відповідати, мразі!

Він заричав і лише тоді почув безладну відповідь.

Капітан невдоволено цмокнув, та потім відзначив про себе, що треба попрацювати з дисципліною, і ще раз оглянув стрій. Він шукав в очах ув'язнених іскорки бунту, блиск невдоволення чи хоча б тінь нарікання, але втомлені голодні люди, яких так нагло відірвали від їхньої звичної праці в полі чи університетських катедр, — усі вони ніяк не могли осягнути трагізм свого нового становища. Тому капітан знаходив у поглядах тільки розгубленість.

— Так, зрозуміло... Ти і ти — приборять трупи. Сидоров, простеж за ними. Решта — копати землянки й будувати бараки. Інструменти он там, — офіцер

ткнув пальцем у щойно привезені на тачці лопати й ломики, розвернувся й пішов до виходу з табору.

На місці залишилися стояти мій батько і скрипаль Отто — саме їм капітан наказав прибрати тіла померлих. До них підійшов Сидоров і наставив рушницю — ворухіться! На морозі тіла заклакли в неприродних позах — одні лежали, скоцюрбившись, але більшість сиділи, мов нерухомі експонати з вічної мерзлоти. Смерть — це і є абсолютна зима.

Вони підійшли до першого трупа. Скрипаль подивився на посинілі кисті, а потім — на обличчя мерця. То був молодий хлопець, напевно, років двадцяти. Іній покрив його вії, легко торкнувся ще юнацьких, ріденьких вусів, пройшовся по бровах і злегка зачепив розкішну шевелюру. Хлопець був на диво гарний у своїй бездиханності. Ба більше — він був жакливо спокійний: його погляд зупинився десь на підборі репнутого біля підосви старого черевика, звідки визирала гола п'ятка. Здається, останнє, що турбувало мерця за життя, — це пронизливий холод, який хапав його за ступню. Це видовище так вразило Отто, що він не міг зрушити з місця.

— Чого ти? Давай бери, понесли! — поквапив його батько.

— Я не можу! — відповів Отто тремтячим голосом.

— Чому?

— Ну, як ви не розумієте? Він же... Мертвий... — пробелькотів скрипаль.

— Бачу. А що накажеш робити? Воскресити його?

Батько знав, що за будь-яку провинність їм загрожує покарання, тому хоч-не-хоч, а мусиш поспішати.

— Треба б віддати йому... останню шану, — інтелігентна Оттова вдача важко переживала будні труд-табору.

— Якщо ти не стулиш пельку і не потягнеш цього трупача, на його місці опинимося ми, — різко сказав мій батько.

Скрипаль зітхнув. Обережно торкнувся мерця, відчув його безживну холодність, потягнув на себе. Тоді батько й собі схопив мертвого хлопця за ноги, і вони з Отто поволокли його за ворота під наглядом рядового Сидорова. Той спостерігав за ними байду-же, ніби вони й не люди, а механічні ляльки чи по-доба живих істот. Отто важко сопів, у колишньому житті йому не доводилося тягати щось важче за футляр зі скрипкою. Коли вони донесли труп до краю узлісся і спинилися, ледве зводячи дух, скрипаль зняв шапку-вушанку (напевно, він роздобув її пізніше, дорогою на заслання, бо цей головний убір здавався чимось чужорідним на кругловидому скрипалеві), і над його кучерявим волоссям знялася пара, немов ранковий туман у лісових заростях.

— Чого стали? Он скільки же тягати! — гаркнув охоронець і загрозливо підняв рушницю.

Батько мигцем поглянув на Сидорова і раптом помітив дивовижну схожість конвоїра з мертвим німецьким юнаком. Він аж очі протер, ніби хотів упевнитися, що йому не привиділося. Начебто двох братів-близнюків розділили, і один з них тепер лежав на промерзлій землі, лицем у траву, що заскляніла від перших морозів, а другий стояв над ним, погрожуючи зброєю двом перестрашеним чоловікам. Дві долі, але такі різні!

Цілий день тато зі скрипалем переносили замерзлі трупи, складали на купу, ніби збирали урожай. Отто часто просив перепочинку, але охорона не надто потурала. Коли вони врешті віднесли останнього, їх змусили копати могилу. У цій методичності, у цій повсякденності процесу поховання своїх співвітчизників, у цій беземоційності події відбивалася вся зреченість часу — вже на п'ятому трупі мій батько й Отто перестали вдивлятися в обличчя померлих, помічати їхні риси й прикмети. Вони, мов заведені, тягали трупи з табору, машинально кидали їх до ями. Єдине, на що здатна система, — це робити людей байдужими.

Коли останнє тіло полетіло до розверстої ями, вони ще раз поглянули на скорчені тіла — перед тим, як їх усіх поглине земля. Скрипаль зняв шапку, пом'яв її в руках, зітхнув, витираючи спітніле чоло.

— Знаєте, Вільгельме, я багато разів думав про свою смерть.

— І що?

— Це може здатися дивним... Але я думав, що після смерті людина перетворюється на річ, — сказав Отто.

Батько пересмикнув плечима, потягся до лопати.

— Не розумію тебе, — пробурчав він.

Отто усміхнувся, поправив окуляри, і його очі трохи пожвавилися — у них прослизнуло те сяйво, яке з'являлося завжди, коли він брав до рук скрипку.

— Це просто мої роздуми. Втративши здатність мислити, ми нічим не відрізняємося від каменя чи трави, — скрипаль задумливо дивився на тіла.

— І що це змінює? Хіба не все одно, що про нас думатимуть потім, як ми дамо дуба? — батько взяв лопату, набрав землі.

— У тому-то й суть, що я хочу, аби про мене думали добре. Нехай я стану річчю, але корисною для когось, — говорив Отто.

— Дивний ти чоловік, Отто, — тільки й мовив батько.

Вони заходилися закопувати безіменних мерців — методично кидали на їхній одяг, обличчя, волосся грудки мерзлої землі. Новий маленький горбок нічим не відрізнявся від багатьох таких самих, які ще не раз виростуть навколо табору. Але ближче до середини зими, коли копати вже було неможливо, трупи просто викидали за межі табору, де вони лежали, чекаючи теплішої пори. Іноді батько міг бачити, як Отто підходив до колючої огорожі, так, щоб не викликати підозри в охоронців, і подовгу дивився на застигли статуї з людських тіл. Скрипаль казав, що так він спостерігає за вічністю.

За місяць табір зажив своїм життям. Ув'язнені самі збудували бараки, в яких тепер жили. Майже одразу на нарах розплодилися клопи, в одежі і на волоссі кишіли воші. Коли чоловіки не працювали, то всідалися на дерев'яному помості, обдивлялися себе, намагаючись виловити на собі якомога більше паразитів. Перший час воду взагалі не підвозили, тому мусили нагрібати брудний сніг і розтоплювати його в каструлях на відкритому вогні. Багаття розкладали на вулиці, а потім заносили воду до маленького приміщення, що правило водночас за лазню й пральню. А що

води було обмаль, то помитися вдавалося дуже рідко. Іноді здавалося, що запах засмерділої від поту завошивленої плоті — то єдиний справжній запах буття. Нічим іншим люди вже не пахли.

На території зони викопали дві вигрібні ями — нужники, та оскільки вже настали сильні холоди і земля добряче промерзла, то ями вийшли неглибокими. Вони швидко заповнювались і розливались по периметру зони смердючими потоками, особливо по весні. Чи варто говорити, що антисанітарія призводила до хвороб, яких не уник кожен другий бранець? Харчування було мізерним, достатнім тільки для того, щоб не померти на роботі. А працювати доводилося щодня. Німців під конвоем привозили до місцевого радгоспу, де процвітало рибальство. Мешканці табору виходили взимку на Об, де рубали метровий лід і ловили рибу. Капітан перед виходом на роботу зачитував «бойове завдання» — здати стільки-то кілограмів риби в кінці дня. Як виконати план — нікого не хвилювало. Хоч пірнай в ополонку! Щоразу комендант зони підвищував голос і кричав, що тільки тяжкою працею можливо спокутати свою провину перед Батьківщиною. І щоразу Отто, який стояв у шерензі поряд з батьком, шепотів йому, мовляв, його провина тільки в тому, що він народився в цій країні.

— Кожен йорж — патрон по ворогові! Ви — рибальська трудармія, тому працюйте з усією віддачею! Хто філонитиме — покарання всім відоме! — вигукував капітан слова, що давно стали звичними для трудармійців.

Зі штрафниками не церемонилися: кого просто били, кого відправляли до карцеру — глибокої ями, прикритої зверху ялиновими лапами. Зазвичай після трьох днів карцеру мало хто залишався живим: або замерзав на смерть, або й ще гірше — божеволів і вив, як скажена собака. Страшні, перекошені обличчя нещасних, які зсунулися з глузду, яких на деякий час залишали в таборі, неможливо було забути. Вони блукали бараками, залазили під нари і звідти вигукували нестямними голосами якусь бридню. Дряпали собі обличчя, накидалися на людей або забивалися в куток, мов кліщі. Вигляд божевільних, що втратили людську подобу, пригнічував і сприяв упокоренню решти в'язнів — так, напевно, міркував капітан. Утім, він виявляв до божевільних своєрідну милість — після кількох днів поневірянь у табірній зоні їх вивозили в тайгу, де вони пропадали безвісти. Невідомо, що було кращим: жити, як тварина, чи померти, як людина.

Капітан знав, чим налякати німців. Він іноді кричав, що йому достеменно відоме місце поселення родин арештантів, тож у разі втечі їхнім родичам це так не минеться. Ніхто не наважувався заперечити йому й словом, кожен добре уявляв, на що здатні чекісти, які не зупинялися ні перед чим.

Це сталося повесні, коли вже потепліло, але надвечір ще бували морози. Отто з батьком рибалили, під берегом зовсім не клювало, тому скрипаль вирішив пробратися далі, на середину річки. Лід хоч і був тонкий, підталий, але цілком міг витримати сухоребрих, знесилених арештантів.

— Зрозумійте, Вільгельме, музика для людини — як ковток свіжого повітря: варто один раз вдихнути, і вже ніколи не захочеться меншого. Затхлість буття здатна розвіяти саме свіжість музики, — Отто досі не втратив звички до світських розмов, як і ввічливого звертання на «ви».

— Дуже ти мудрий, бачу, та все не до ладу. Хоча, пам'ятаю, як моя жінка співала німецьких колискових, то й справді — до мурах по тілу, — без ентузіазму відповідав батько, звиклий до дивних балачок свого напарника.

— От-от. Візьміть нашого капітана. Черства душа, що не знала істинної, цілющої сили музики, — Отто поправляв окуляри і намагався розширити лунку ломом.

— Наш капітан — ще та сволота туговуха, — похмуро погоджувався батько.

— А все через брак освіти, — скрипаль важко орудував ломом, сопів і вкривався потом.

— Партія просто помилилася і довірила таку важливу справу пройдисвіту, — казав батько.

— Знову ви за своє! Думаєте, партія не знає, як капітан нас експлуатує? — Отто зупинився і витер лоба.

— Звичайно, не знає! Інакше хіба б нас так мучили? — батько був непохитний.

— Не хотів би вас збентежити, але боюся, що так і було задумано, — скрипаль морочився з вудками.

— Це все безглузда, жахлива помилка. Перегини на місцях, — переконати тата було марною справою.

Такі розмови траплялися між ними частенько, але нині батько розізлився, що його напарник далі гне

свою лінію. Йому хотілося, щоб Отто зрозумів усю чистоту комуністичних ідей, а те, що з ними трапилося, — безглузде непорозуміння.

— Ось, припустімо, ваша родина, де вона тепер? — скрипаль монотонно робив своє, а попутно провадив, на його думку, безневинну розмову.

— У безпечному місці, — грубо відказав батько.

— Якому, дозвольте дізнатися? — Отто закинув вудку.

— Там, куди помістили керівники, — тато намагався знайти аргументи.

— А чи живі вони? — скрипаль хитро поглядав спідлоба.

— Звісно, живі, чорт забирай! — батько навіть не міг собі уявити, що втратив нас.

— Але ж ви того не знаєте напевно? — Отто питав, аби якось згаяти час.

Батько щось буркнув, намагався розбити лунку більше, розлючено гепав по льоду, ніби зганяючи на ньому свою злість. Йому здавалося, що подібні запитання — це провокація, аби лишень дискредитувати радянську владу. Як може цей скрипаль сумніватися у вищому керівництві тільки тому, що на місцях досі трапляються випадки самоправства? Хіба можуть відповідальні товариші, виступаючи на партійних з'їздах, брехати про те, що партія будує справедливе суспільство? Авжеж, розвелось багато різних елементів, які паразитують на праві трудящих жити щасливо і заможнo, і тільки патякають, як цей нездара Отто! Що він, білоручка, знає про життя? Чи забув, як трудармійці, допомагаючи йому виконати план,

іноді скидалися рибою, жаліючи цього нерозторопу й базікала? Прийде час — усе стане на свої місця.

— З провокаторами не розмовляю, — відрубав батько.

— Он як? А баланду сьорбати з провокаторами можна? — Отто зняв окуляри і протер їх рукавом кухвайки.

— Знаєш що? Іди ти до дідька! — тато спересердя торохнув ломом по краю ополонки.

Весняний лід несподівано репнув, тріщина пішла під батьковими ногами, і він, перш ніж устиг щось сказати, опинився у воді. Ріка зараз обхопила його, одяг налився крижаною рідиною, обважнілі чоботи потягли на дно. Ополонка розширилася до двох аршинів, перетворившись на місиво з покришеного льоду, снігу і бруду. Тато був добрим плавцем, але тут йому тільки і вдавалося, що борсатися на поверхні: руки ковзали по мокрих крижаних краях, рота заливала бридка річкова вода, а можливостей вирятуватися самому залишалося мало.

— Тону, тону! — закричав батько. Ослаблене за останні місяці тіло раптом зовсім перестало слухатися.

— Я зараз! — гукнув Отто, і його темна постать мигтіла перед татовими очима, коли він виринав з водної товщі.

— Врятуй... Прошу... — тато борсався, здіймаючи навколо себе невеликі хвилі, що ударялися в крижину з характерним легким шурхотінням.

Отто простягнув татові вудку, але та була занадто ламкою, тож тріснула вмить. Тоді він плюхнувся на живіт, підповз до краю і простягнув батькові долоню.

— Тримайтеся, тримайтеся! — видихнув-промовив Отто.

Батько намагався однією рукою балансувати у воді, а другою дістати до скрипалевої долоні. Спершу йому не вдавалося, але, судорожно борсаючись, він підплив і доторкнувся до пальців Отто.

— Ну ж бо, ще трохи! — скрипаль спробував підсунутися ближче до краю.

Тієї ж миті батько вчепився за нього, потягнув на себе, і вони обидва опинилися у воді.

Отто, як і мій батько, пірнув у крижане місиво. Щоб якось утриматися й не потонути, скрипаль схопився за батька. Але обом вибратися з води було понад їхні сили. Тато намагався підштовхнути свого безталанного напарника, але той виявився ще й вайлуватим — його тягнуло вниз. Ще трохи, і він би потонув у річковій безодні. Тоді батько підштовхнув Отто до берега, щоб той ухопився за крихкий слизький край.

Холод, що пробирав до кісток, сковував рухи, забираючи багато сил. Чоловіки швидко втомилися борсатися і намагалися бодай утриматися на поверхні. На їхні крики ніхто не відгукувався. Можливо, тому що охорона вже зібрала всіх ув'язнених, і невдахи мусили тепер дочекатися переклички, щоб їх почали нарешті шукати.

— Нічого, нічого... Отто, прорвемося... Скоро кинуться й нас... — бурмотів мій батько.

— Воно то так... Тільки от... Питання одне: коли ж вони нарешті припруться? — Отто важко дихав, і пара піднімалася з його рота, вмить перетворюючись на крижані марлеві шматочки.

— Нас не покинуть... Для чого нас кидати?. Ми ж можемо ще бути корисними партії... — батько намагався підбадьорити себе.

— Ех... Вільгельме... Як же так?.. Ви будете корисним... Якщо знайдете свою родину... — Отто задихався, але намагався вимовляти слова виразно.

Скільки вони бовталися отак у крижаній купелі, батько не знав. Минуло хвилин десять, а може, й година. Коли про них згадали і кілька задиханих солдатів пробігли поруч, шукаючи зниклих табірників, тато загукав, щоб привернути їхню увагу. Нещасних дістали з води, довели до вантажівки і повезли в зону. Поки вони дісталися бараків і поки приплентався лікар з найближчого селища, пальці в Отто почорніли. Почалася гангрена, і нічого вдіяти вже було неможливо. Йому ампутували два пальці на одній руці і три — на другій. Батько відбувся запаленням, його організм виявився витривалішим, але поради свого товариша послухав — беззастережно виконував накази капітана, втерся до нього в довіру, заслужив можливість побачитися з родиною.

Проте щоразу, коли тато повертався в барак після важкого трудового дня, він з подивом спостерігав, як Отто (якому ще дозволялося не працювати), сидючи на брудних, завошивлених нарах, дивно водить безпалою рукою в повітрі. Здавалося, ніби він тримає скрипку і смичком видістає з невидимого інструмента неймовірно красиву й ніжну мелодію, чутну тільки бідолашному, покаліченому скрипалеві.

Розділ 17

Сяйво життя

Наше життя трохи налагодилося, поліпшився побут. Батько діставав пайки у капітана, який, помітивши татову старанність у роботі й покірливість у виконанні вказівок начальства, призначив його бригадиром. Іноді він приносив не тільки їжу, а й теплі речі. Мені важко було зрозуміти, яку ціну платив за своє становище тато. Але я помічав, як сумно дивиться він на мене і маму, ніби хоче про щось розповісти, але не може. Трудармійців мали от-от перевести на копальні, що гарантувало батькові підвищення. Про це він казав майже щодня, хоча здебільшого був не надто говірким. Зате часто зривався на крик, щось нервово мимрив, глухо хрипів. Ці його емоційні вибухи траплялися зненацька, їх важко було передбачити чи запобігти їм. З часом ми звикли до його дивної поведінки, надто швидко він став геть несхожим на себе колишнього, яким був у німецькій колонії.

У 1942 році німців по всій країні зганяли до трудових таборів, навіть не пояснюючи причин. І це вже

діткнулося не лише депортованих з України чи Поволжя, а й місцевих сибірських німців. Іноді тихі розмови батьків, які я ледве розпізнавав за димчастим колірним маревом їхніх слів, затягувалися до пізньої ночі. Здавалося, їхнє спілкування було більш інтимним, ніж коли вони кохалися. Адже вони прикривали оголеність своїх душ ретельніше, ніж голизну тіл. Страх був вищий за любов. Але й це спілкування не відображало уповні тих таємниць, які беріг мій тато. Поміж собою ми про це здебільшого мовчали. Мати, пам'ятаючи про колишні поневіряння, мовчазно погоджувалася з тим, що існують речі, про які не можна говорити вголос.

Утім, коли маєш дах над головою і шматок хліба, то певний час на таке не звертаєш уваги. Сусіди, що правда, сторонилися, вбачаючи у нас, німцях, небезпеку для себе. Але вже не так, як у тому селі, де ми жили раніше. День за днем ми обживалися на новому місці, поки раптом не виявилось, що все старе стирається з пам'яті, ніби під гумкою — написане олівцем. Дивне створіння — людина, вона здатна пристосуватися до будь-яких умов. Так минув місяць чи два, достеменно не пригадую.

Іноді ми навіть виходили на вулицю втрьох, і батько притримував матір, що важко переступала на милицях. Такі спільні походи до найближчої крамниці чи ще куди мали показати, що наша родина — повноцінна, ми ніякі не вигнанці, а нормальні члени радянського суспільства. Взагалі всіма своїми діями батько намагався продемонструвати: він — звичайний громадянин, який нічим не відрізняється від інших.

Можливо, це було єдиним по-справжньому сильним батьковим бажанням.

Мені не до снаги було зрозуміти непохитність його віри. Вислані в далекі краї, приречені виконувати тяжку роботу за трудпайку, гнані без причини — усе це створювало безліч приводів, щоб розлютитися на владу. Але батько навпаки — тільки ще більше змирився. Гадаю, що багато депортованих міркували так само. Принаймні мені так здавалося.

Якось мама вирішила прогулятися і попросила мене супроводити її до найближчого пагорба, бо останнім часом їй нездужалось. Вийшовши з дому, ми рушили вузькою стежиною, що губилася за смугою лісу. Незабаром вийшли на галявину. На нас війнуло густим ароматом запашних трав. Повітря, настояне на валеріані й чебреці, діяло заспокійливо. Хоча голова злегка паморочилася від насиченого, дурманливого запаху. Я ніби бачив ці струмені, що обсновували нас тоненькою павутинкою трав'яного букета, ловили в свої невидимі тенета. Кілька хвилин ми стояли мовчки, побравшись за руки, і спостерігали, як у повітрі пурхали комахи у своєму вічному хаотичному русі. Свіжий вітер м'яко пестив шкіру, намагався проникнути всередину, зв'язати з грудей усю тяжкість, що гнітила душу.

— Як тут добре! — видихнула мати, спершись на милицю.

— Мені хочеться малювати, мамо, — сказав я.

— То малюй, що тобі заважає? — вона подивилась на мене.

— Я боюся, — відказав я.

Мама замовкла. Вона хотіла б утішити мене, але, спостерігаючи навколишню красу, привілля рослин і птахів, розкіш найменшої мошви, лише погладила по голові.

— Ти не мусиш боятися. Твій дар — це відгомін наших предків.

Мама намагалася добрати слів, щоб показати важливість мого заняття.

— Я не дуже розумію, — зізнався я.

— Запам'ятай головне — не зраджуй себе, — прошепотіла мама.

Досі я ще ніколи не чув од матері таких слів. Її погляд блукав у просторі, намагався поглинути всю цю зелену далечінь, увібрати колір в очне яблуко, розчинити в своєму мозку. Це був поклик не так до природи, як до самого роздолля. Трохи пізніше я зрозумів, що вона в широті лісового луку шукала привілля для свого духу.

То було влітку. А на початку осені, коли жовтизна листя витіснила собою решту відтінків, я вирішив піти на природу знову. Батьки саме стиха обговорювали якісь події в таборі. Тато шепотів мамі в самісіньке вухо, низько схиливши голову. Єдине, що я зміг розібрати в розпливчастому плетиві його слів:

— Помер... Мабуть, від хвороби... Так мучився, стогнав... Бідолашний Отто...

Напевно, бажання поділитися з матір'ю подіями в зоні, у цій закритій території, для нього було схоже на фізіологічну потребу чоловічого організму звільнитися від сімені. Це було прагнення розділити сокровенне з кимось найближчим, зробити когось

причетним до свого внутрішнього єства. Бодай частково.

— Як нам вижити? — пошепки спитала мама.

— Зачаїтися і нічирк, — так само пошепки відповів батько.

— А як бути з нашим хлопчиком? — мама дивилася татові в очі.

— Скоро він теж пристосується. Він зрозуміє, — батько був непохитний.

Мати, як завжди, зітхала, поправляючи волосся. Так вона робила, коли нервувала і не знала, куди подіти руки. Тоді я часто виходив на вулицю, аби не заважати їм, залишав батьків наодинці з їхніми таємницями. Вони ж навіть не здогадувалися, що я знав майже про всі розмови.

Гуляв я довго, погода стояла похмура. Небо заволокло брудною марлею. Накрапав дрібний дощ, здавалося, сіро-бурі хмарини продріямились і крізь маленькі, непомітні розриви, мов крізь густе сито, сіються дрібні краплі. Але я любив таку погоду. Було в ній щось в'язке, справжнє. У цьому в'яненні життя, у цьому постійному стисканні простору було щось від живої істоти, приреченої на вмирання. Я почувався, як у череві величезної страхітливої потвори, яка, пойнята старістю, зсихалася, зменшувалася, жовкла. Природа подає нам приклад нашої рівності перед нею. Гадаю, саме тому люди полюбляють осінь — вона показує правдиву їхню суть.

Враз я побачив чийсь постать, що проступила крізь стовбури лісових дерев, неначе видавлена віттям з опадаючим листям. Я стояв на узбіччі, саме

там, де дві колії битого шляху повертали праворуч, щоб піднятися на невеликий пагорб і сховатися за ним. Так було завжди: тільки-но яка підвода, запряжена облізлою драбинястою шкапиною, проїжджала повз мене, піднімалася на пагорб, як я вмить переставав її бачити, а далі курява від коліс м'яко лягала на придорожню траву, і все — від підводи не лишалось й сліду. Невідомий наближався до мене. То був якийсь стариган, одягнений у лахміття, що звисало на ньому, як обшарпані крила. Його брудна борода нагадувала сірі, повні осінньої води хмари. На руках, що тримали ціпок, повипиналися набухлі вени, ніби рослини пустили корені в його тілі й тепер здувалися під шкірою помітними горбками. Мені здавалося, що подорожній мав би пересуватися важкою старечою ходою. Та він дибуляв жваво, рухи були точними, впевненими. Дідуган підійшов ближче. Дірява смердюча сорочка грубого полотна й штани, підтримувані очкуром, — ото й усе, що на ньому було. Скільки таких бідаків стрічав я за останній рік? Годі злічити. Бідолахи-блукачі, що опинилися без стріхи над головою чи то через війну, чи то виселені радянською владою, наводнили Сибір, ніби воші, повзаючи лісною місцевістю, схожою на волосяний покрив Землі. Живилися покидьками, спали просто неба, вили на зірки. Напівбожевільні, напівюродиві.

Дід був страшний, з паралічно перекошеним ротом. З куточків губ скрапувала слина, сповзала тягучою білою смолою. Зморшки вкрили гіпсовою маскою шкіру, глибоко помережали її павутиною ліній. Запалі щоки свідчили про те, що його плоть

підточив голод. Великі червонясті плями на тілі показували, що всяка пошесть чіплялася до нього, як до безхатнього здичавілого пса. Пишні колись вуса нині нагадували пожовані мочалки. Але (це здавалося дивним!) його очі були чисті й приємні, як у немовляти. Я мимоволі відсахнувся. Не через нужденність порваних лахів замість одягу. Не через майже нестерпний сморід сечі, поту й блювоти. Не через закустрану, завошивлену, непропорційно велику на худому тілі голову. Я відсахнувся від цих його надзвичайно гарних очей, які в народі зазвичай називають мудрими і світлими у своєму невидимому сяйві. Вони вабили мене, гіпнотизували, кликали. Мені одразу захотілося намалювати старця, та я чомусь не міг розгледіти геометричної фігури його тіла. Якщо у кожній людині досі я міг розгледіти її сутність і вона поставала переді мною як овал, ромб, паралелепіпед або щось взагалі хаотичне, то тут я не бачив нічого. Тотальна порожнеча.

— Хто ти? Чого тобі треба? — спитав я незнайомця.

— А що ти можеш мені дати? — прошамкотів старий беззубим ротом.

— Не знаю. У мене нічого немає, — сказав я і для більшої переконливості розвів порожніми руками.

— Брешеш, — несподівано пробурчав старий, і я здивувався, не побачивши колірної пасма його слів — фрази були прозорі.

— Ні, я кажу правду!

— Тоді чому ти увесь тремтиш? — гугняво просипів старий, і повітря вилітало йому із запалого рота з легким свистом.

— Ти лякаєш мене, — захищався я.
— Ти брешеш, тому й тремтиш, — наполягав дід.
— Ні, ні, ні! — мене охопив справжній жах.
— Що ти можеш мені дати? — старий підступив до мене.

— Немає... Нічого... — задихався я.
— Віддай мені свою душу! Віддай мені свою душу! — закричав божевільний старий, і я помітив, як його слова перетворилися на чорне павутиння.

Його гострі пазуристі пальці вчепилися в мою сорочку, пронизали її й дістали до плеча. Кістяві, сильні, вони стиснули мене, як лещата. Рота йому перекривило ще більше. А очі раптом спалахнули кривавим, нестерпним кольором. Дідуган напірав, намагався підтягти мене до себе. Ще трохи, і він обхопить мене і придушить. Невідь звідки він видобув мішок і накинув на мене. Я сіпнувся, щоб скинути його з голови, але старий ще сильніше притис мене до себе. «Це кінець!» — майнула думка. Мені не вивратися, не втекти. Цей старий смердючий дід з червоними, майже багровими очима не відчепиться від мене. І ніхто не прийде мені на допомогу. Ніхто не врятує. У цій країні ніхто нікому допомогти не зможе. Я зіщулився, замружив очі і затримав подих.

Несподівано, коли я остаточно змирився, заколисаний якимсь дивним спокоєм у лещатах божевільного старого, я почув мамин крик так виразно, ніби вона була поруч. Це було настільки ж ілюзією, наскільки й правдою. Я озирнувся, але нікого не побачив. Ми були з дідом самі. Мені здалося, що я божеволію, бо мамин крик повторився знову. Було страшно, що сві-

домість уже не підкоряється мені, замість неї щось інше заповонило мозок і поглинуло мене. Я, маленький німецький хлопчик, що опинився за тисячі верст від місця свого народження, раптом гостро усвідомив усю дорослість божевілля. Втрата глузду — чи є щось доросліше у цьому світі? Так я в одну мить остаточно розпрощався з дитинством. Мама кликала мене, а старий стискав у чіпких обіймах. І тоді я зрозумів: єдине, що мене утримувало і прив'язувало до цього сибірського села, до помешкання в ньому, до самого життя в нашій родині, — це моя мати. Повернутися до неї означає повернутися до своїх витоків.

Я закричав, як навіжений, з усієї сили штурхонував старого в живіт, потім ще раз і ще. Від несподіванки дід відсахнувся, послабив хватку, і я зміг вирватися. Я щодуху помчав додому. Біг і чув за спиною крехтання і лайливі слова жахливого незнайомця.

Коли я переступив поріг нашої квартири, то побачив незвичайну картину: посеред кімнати на стільці сиділа мама, стискаючи в долонях аркуш, а батько нависав над нею, мов скеля. Я одразу впізнав свій малюнок — ті лінії, той трикутник, ті штрихи рослиності й чорну діру посередині. То був портрет Сталіна.

— Віддай малюнок, поки його ніхто не побачив, — батьків голос скреготав залізом.

— Не можу, — мама здригалася, і я бачив, як аркуш з малюнком тремтить у її руках. — Ніхто не дізнається, обіцяю.

— Як він посмів! Товариша Сталіна осквернити! Дурень! — у батькових словах чулося звірине ричання.

— Він ще малий, багато чого не розуміє, — мама намагалася мене захищати.

— Усе він розуміє! Дурня клеїть, — тато знову підвищив голос.

— Тільки не бий його, благаю!

— Не бити! Як ти смієш мені вказувати? — батькові уривався терпець через будь-яке необачне або наперекір мовлене слово.

— Він особливий, хіба ти не бачиш? — мама простягла до батька руки, і мій малюнок шелестів, ніби на вітрі тополя у нашому сільському дворі.

— Ти що, забула, якою ціною ми тут, у теплі? Не можна бути особливим, треба бути, як усі!

Іноді мені здавалося, що батько говорив гаслами або газетними заголовками.

— Йоганн ще дитина!

Нечасто я чув, щоб мама називала мене на ім'я.

— Він майбутній піонер! Він не може бути дитиною. Він зобов'язаний слухати партію! — скаженів батько.

Я почав здогадуватися, чому капітан у трудовому таборі так добре ставився до нього.

— Хіба малювати — це порушувати заповіді Ілліча? — мама намагалася апелювати до батькової логіки.

— Його буржуазні витівки до добра не доведуть!

— Але що ж йому робити?

— Облишити малювання! Крапка! — категорично сказав батько.

Я стояв і слухав, як тато намагається переконати матір. Як він погрожує їй і напосідає. Ми цілком за-

лежали від його волі, адже у нас не лишилося ні родичів, ні добрих німецьких сусідів, ані друзів. Я навіть подумав, що батько, коли захоче, може здати нас до рук НКВС. У цьому світі могло статися будь-що!

— Ні! Я малюватиму! — вигукнув я, не маючи сили слухати далі їхню суперечку.

Тато рвучко розвернувся до мене, і я зміг розгледіти матір, що налякано дивилася в мій бік. Дві пари очей втупилися в мене, гострі, як стріли, готові проїняти до кісток.

— Сину, підійди до мене, — якомога спокійніше мовив батько, стримуючи розбурхані емоції.

— Не підходь! Стій там! — мамині слова лунали, як постріли.

Тато навіть не глянув на неї, навпаки, тепер він звертався тільки до мене:

— Сину, мені конче треба поговорити з тобою.

— Не чіпай його! Чуєш, не чіпай! — мамин голос зривався на крик.

Батько ступив крок мені назустріч, показуючи свої зашкарублі руки з горбками мозолів.

— Синку, я тобі зараз усе поясню, — звучання його слів набувало вдавано солодкавого відтінку.

— Йоганне, не вір йому! — несподівано скрикнула мама.

І тоді, перш ніж я встиг сказати, що мене ніхто не переконає, розлючений батько кинувся до матері й навідліг стусонув її важкою долонею по голові. Від удару худенька мати за інерцією відлетіла ліворуч — до комода, із шухляди якого стирчало старе веретено, що його забули колишні мешканці квартири (мати

так і не встигла його сховати). Жахливий, трагічний збіг обставин. Мама з характерним стуком ударила-ся об гостряк головою, відскочила, мов ганчір'яна лялька, і простерлася долі. Це сталося так швидко, що ми з батьком ще кілька секунд не могли зрушити з місця, приголомшені страшним видовищем, паралізовані таким неочікуваним наслідком сварки, жахом і болем. Нарешті батько спохопився, кинувся до матері, спробував її підвести, але та враз обм'якла, як зламана квітка, і не реагувала на його торкання. Коли він перевернув її, я побачив тоненьку цівку, що стікала з носа. Розширені мамині очі безтямно дивилися кудись убік, у запорошений, обснований павутиною куток. Зліпок байдужості враз покрив її лице, зробивши схожою на античну статую. Кров цебеніла зі скроні, просочуючи волосся червоною барвою.

Моя мама померла.

Батько убив її.

Я, спостерігаючи, як він безуспішно намагається повернути в мамине тіло життя, змусити рухатися бездиханну крихку оболонку без душі, яка покинула її, в одну мить усе зрозумів. Чоловік термосив жіночий труп, щоб імпульсами поштовхів повернути ефір дихання в легені, торкався зашкарубленими пальцями блідих маминих щік, але все було марно. Він бутів, як бугай, трясучись над нею. Його губи розкривалися, випускаючи саме лише протяжне «Ні-і-і-і-і!». Якийсь відчайдушний і злий вираз на його обличчі поєднував у собі неймовірну тривогу і досаду, ніби він не бажав повірити в те, що сталося. Йому треба було воскресити маму, але комуністичної святості вочевидь

бракувало для такого дива — повернення з царства мертвих. Він стогнав, як поранений звір, кричав, що «хотів нас урятувати, всього лише хотів нас урятувати». Батьків голос зривався у протяжне виття, його вовчий погляд метався, перебігаючи з убитої мами на мене, що й досі сторопіло стояв біля порога. Батько раптом підвів голову, уп'явся в мене своїми чорними, страшними очима, ніби хотів випити усю кров, і прошипів:

— Це ти винен, вилупку!

У моїй дитячій свідомості все перевернулося — я, не розуміючи мотивів свого батька, що схибнувся розумом, різко розвернувся, проштовхався крізь сусідів, які збіглися на гвалт, вискочив з дому і, не тямлячи себе, побіг до густого лісу.

Я летів, хапаючи ротом сире осіннє повітря. Не зважав на колючі кущі, що хапали мене за одяг, на гілля, що шмагало по руках та обличчю. Я біг дедалі швидше. Перед очима, затуманеними слізьми, поставала картина: збайдужіла до всього незрушна мама зі скривавленою головою, а поряд — перекошене безумством, знавісніле батькове лице.

Замішання і страх штовхали мене вперед.

Густі жовтуваті зарості обступили зусібіч маленького хлопчика, поглинули його, увібрали в себе разом з відчайдушним німецьким шепотом:

— Матусю, матусю, матусю...

Я втікав, знаючи, що більше ніколи не повернуся назад.

Розділ 18

Замість епілогу

Я побіг не оглядаючись, куди очі бачать. У повітрі чомусь пахло настоянкою, що її мати частенько, ще в Ней-Шензее, готувала на соснових шишках. Додавала туди запашних трав, наливала трохи на долоню і натирала мені груди, коли я хворів на застуду. У носа шпигало самогоном, пом'якшеним іноді золотим коренем або, навпаки, подрібненим полином, що обтяжував аромат. Потім вона закутувала мене в теплу ковдру, садовила біля грубки і співала старих німецьких колискових, ніби хотіла заколихати. Ритмічний порядок німецьких слів діяв на мене заспокійливо. Іноді матуся переходила на нижньонімецьку, і тоді мені здавалося, що я живу в іншому часі, років на сто раніше. Я намагався їй розповісти про наших предків: нещасного Ганса, який щойно прибув до України; закоханого Герхарда, змушеного зректися власної долі; Франца, який розрізняв носом найтонші запахи. Про те, що я ще немовлям бачив свого батька Вільгельма, який не встояв перед потугою радянської

системи і вона зрештою зламала йому хребет. Я хотів розповісти про себе, адже, сповнений потягу до малювання, вже тоді марив кольорами і геометричними фігурами. Але мама сприймала мої балачки за дитячі фантазії. Я ж твердо заявляв їй, що вже виріс (мені було чотири чи п'ять років), намагався виборсатися з полону ковдри. Мати, неспроможна дати мені раду сама, кликала на поміч батька. Тато, хоч і почувався втомленим після важкого трудового дня, входив до кухні з незмінною усмішкою на устах: його тішили мої дитячі витівки. Підходив до матері, підтримував її, коли вона намагалася поправити на мені ковдру і мало не втрачала рівновагу, випустивши з рук милицю. Я бачив вогонь у його очах, що не обпалював, а зігрівав якимсь приємним теплом. Мені дивно було бачити це полум'я, адже я не розумів природи любові. Я пхивкав, плакав, вередував, а батьки переповнювалися цією дивовижною цілющою теплотою.

Як усе це тепер далеко!

Я брів нічним похмурым лісом, покинутий, самотній, і благав маму заспівати мені колискової, адже давно помічено: перше, що відбирає смерть, — це голос.

— Мамо, матусю! Як мені без тебе погано! Чому ти мовчиш?

Але мене ніхто вже не чув.

Як розповісти про біль? Як передати почуття хлопчика, що хотів доторкнутися до маминої долоні, адже знайома лагідність її шкіри діяла заспокійливо? Я зупинився, впав на коліна і ридав, бився головою об землю, вкриту опалим листом, відчуваючи, як сухі його пергаменти кришаться, розсипаються на порошок.

Я хотів знову побачити матір, але розумів, що більше ніколи не почую від неї свого імені.

— Мамо, як же мене звать? Чому ти не покличеш мене до себе?

Хотілося роздерти на собі груди, вирвати крихітне серце і впасти як мертвий, щоб бути похованим поряд з матір'ю. Ліс мовчав, байдужий до моїх плачів, поглинаючи мої стогони, як воду губка. За стогонами й ричанням я, здавалося, остаточно відвик говорити і тільки видавав незрозумілі глухі звуки, що не були схожими на жодну з людських мов. Тоді я навіть подумав, що став Великим Ніким.

— Матусю, як мені жити без тебе? Як мені хочеться думати, що ти десь поруч! Але де ж ти, матусю, де?

Я шепотів слова, зовсім не думаючи, як вони звучать. Душа моя краялася від болю, який розпирав мене зсередини.

— Не можу, мамочко, не можу! Чому я не помер з тобою? Чому він не вбив нас обох?

Хто чув крики хлопчика і зміг витримати цей надривний стогін? Тільки лісова гущавина була свідком.

— Загину без тебе! Загину самотнім! Загину!

Не можу сказати, скільки тривала моя втеча. Я прагнув загубитися в тайзі, самому стати частиною лісу, адже дерева — це синонім безімення. Я біг, поки не забракло сил і я скотився у яр, на купу листя, що накрило мене, як мамина ковдра. Рухатися далі не хотілося, тому я завмер, припав до землі, вгруз у неї, мов корінь, проростаючи в земну твердь, пускаючи паростки, зрештою, перетворився на зародок. Мені хоті-

лося заморозити думки в осінньому холоді. Я благав нічний морок заповнити мою пам'ять, зітерти з неї й потворний силует батька-убивці, і майже згаслий образ матері.

Час перетворився для мене на тягучу масу, простір злився в одну темну пляму. Настала глупа ніч, і я на решті провалився у в'язкий неспокійний сон.

Коли прокинувся, вже світало. Я довго не хотів розплющувати очей, бо якщо не бачити навколишній світ, то цілком може статися, що вчорашня подія — всього лише дикий кошмар. Але сонячний промінь падав на гілки, просочувався крізь маслакуваті розгалуження і, ковзаючи по кроні могутнього дуба, поступово наповзав мені на лице, ніби золотиста маска. Терпіти яскраве світіння було нестерпно. Я встав і почвалав, не розбираючи дороги. Світ змусив мене отямитися. Але вчорашні видіння досі поставали перед очима, і я вив, як осиротіле вовчєня, що втратило матір через кулю мисливця-п'янчуги.

Йшов довго, поки ноги самі не вивели на доріжку. Може, день, а може, й два. Людей унікав, як лисиця, за якою женуться хорти. Але мені чомусь здавалося, що батько ніколи не наздожене мене, а можливо, й не шукатиме. У цьому дитячому максималізмі було більше здорової логіки, ніж відчаю. Врешті я дійшов до порога якогось великого будинку з масивними колонами й просторою терасою. Найпевніше, колись це був поміщицький маєток. У дворі бігали дітлахи, за якими наглядали кілька жінок-виховательок. На вигляд усе здавалося досить мирним.

Я мимоволі задивився, як весело хлопчаки грали на моріжку в м'яча, а дівчатка стрибали через скакалку — розшарілі, щасливі.

Трохи постояв, спостерігаючи за тим, як невимушено протікає тут життя, аж поки молода вихователька зі світлими, неймовірно зеленими очима окликнула мене:

— Хлопчику, ти кого шукаєш?

— Себе, — відповів я серйозно.

Мабуть, вона не розчула, бо тільки здивовано низала плечима.

— Мене? Навіщо я тобі?

Я майже не звернув уваги на її слова, мене вразив іскристий вираз її приємного вродливого обличчя, що розпливлося в доброзичливій усмішці.

— Можна я у вас тут поживу? — спитав я.

— А де твої батьки?

— Померли.

Дівчина спохмурніла, але ні про що не розпитувала. У ці страшні роки втратити рідних було зовсім не важко — одні гинули на війні, інші зникали безслідно. Тому бути сиротою означало бути знаменням непевного часу.

— А як тебе звать? — спитала вихователька.

Я хотів уже сказати, що звать мене на московитський манер Іваном Плетньовим. Адже так часто бувало — мої співвітчизники, боячись за свої життя, вимушено відмовлялися від власного родоводу. Хто я такий, щоб судити їх? Я теж міг би замаскуватися під російського хлопчика, приховати своє походження, особливо пам'ятаючи про недобре ставлення до

німців у селі. Але, враз відкинувши усі сумніви, несподівано випалив коротко, майже не роздумуючи:

— Йоганн Плетт.

Звук власного імені задзвенів мені у вухах. А дівчина, почувши мій легкий німецький акцент, з розумінням кивнула і показала рукою на вхід.

— Ходім, обмиємо тебе, почистимо, — вихователька подала мені руку, а я довго дивився на її мініатюрну долоньку, а потім стиснув її.

Пройшовши дверима, що сховалися між величезними колонами з майстерною ліпниною в римському стилі, ми піднялися на терасу й потрапили до величезного приміщення. Не знаю чому, але я не боявся входити в нове життя. Напевно, через те, що моя дитяча свідомість вже чітко визначила, з чого складається матерія буття — із страждання і болю.

Тут було темнувато через штори і запинала на вікнах. В одній з просторих кімнат (мабуть, колишній парадній залі, в якій поміщик влаштовував бали чи авдієнції) стояли рядами ліжка, ніби в казармі. На стіні висів величезний портрет Сталіна — вождь уп'явся своїми колючими очима просто в місце, призначене для відпочинку дітей. У застоянному повітрі висів запах цвілі, несвіжої білизни і прокислої їжі. Могло здатися, що поруч — їдальня. Але скоро я зрозумів походження запаху — діти через постійне недоїдання ховали хліб під подушками (за що їх сварили). Хлібні скоринки, пліснявіючи, починали огидно смердіти. Відтак ми перейшли до маленької кімнатки. Тут мене відмили, поголили, щоб не

чіплялися воші, що кишіли всюди, і видали старий, але відносно чистий одяг замість мого, порваного і брудного.

За кілька годин я й сам опинився на тому-таки моріжку, де ще недавно, побачивши дітей, несміло спостерігав за їхніми забавами. Мені, одинадцятирічному хлопчикові, наново доводилося вчитися жити. Діти цурались мене, бо мій набурмосений вигляд відштовхував їх, а може, й відлякував. Та я й сам не надто прагнув до спілкування з ними. Поки що з мене досить було просто перебувати серед живих людей. Я став у затінок під стіною великої господарської комори, звідки вдивлявся у безтурботні дитячі личка. Мені здавалося, що я дивлюся веселий радянський фільм про світлі дитячі роки комуністичних дітей. Я був ніби глядач, який потрапив до кінозали потай, без квитка, тому спостерігав усе це дійство з особливим здивуванням.

— Бачиш того бовдура, що стоїть у тіні? — говорив один хлопчик своєму приятелеві, тицяючи на мене пальцем.

— Це збіглий син ворога народу. Так про нього казали дорослі, коли приймали до нашого дитбудинку, — грізно поглянув на мене другий.

— А я чув, що він прикінчив своїх батьків, а тепер переходується.

— Так воно і є. У-у, німчура триклятий!

Хоч вони стояли досить далеко від мене, але я прочитав їхній діалог за димчастим слідом, що струмував з дитячих злостивих уст.

— Таких треба до стінки! — з недитячою жорстокістю вигукнув перший хлопчик, дістав з кишені старого зігнутого цвяха і пожбував мене.

Іржава залізачка, не долетівши, впала у траву. Малеча й далі гралася, мов нічого й не було. Дівчатка верещали, а меншенькі чомусь зняли ревище. Я вдав, ніби мені байдуже до непривітних хлопчаків, а сам примітив те місце, куди впав цвях, щоб згодом підібрати його.

Мені приділили окреме ліжко біля великого вікна. Того вечора до мене підійшла вихователька, перемовилася кількома словами, а потім, побажавши усім доброї ночі, пішла. Скоро діти послули, я ж довго ворочався, сон не йшов до мене. А коли задрімав, приверзлося, що намальований товариш Сталін покинув свій різьблений прямокутник і скрадається до мене. От-от накинеться, почне душити й проклинати. Я виразно, до найменших рисочок, бачив спотворене, перекошене від ненависті обличчя вождя, його криву, божевільну посмішку, страшну, бридку пику.

Я сіпався уві сні, часто прокидався й підводив голову, не розуміючи — це кошмар, що привидівся мені у гарячковому сні, чи розбурхалась моя хвора уява. А потім устав і поплентав до вбиральні. Спати вже не хотілося. Перед очима пливла круговерть недавніх подій. Чи є щось трагічніше за дитячий відчай? Коли проходив довгим коридором, погляд упав на дзеркало, що височіло майже до стелі. Звідти на мене дивився худий, змучений хлопчик з голоною головою. У його наповнених синявою очах оселилася печаль, якої годі було позбутися. Рот викривився

від внутрішнього болю. Щоки позападали, вилиці, навпаки, загострилися й повипиналися під шкірою.

Побачене в дзеркалі зачарувало мене. Я потрапив ніби в інший часовий вимір, на півтора століття раніше, як тоді, коли перші німецькі колоністи прибули до українського степу.

У коридорі я був сам-один. Жовтувате світіння тьмяної лампочки падало просто на мене, вириваючи силует з водянистого сутінку. Якийсь час я не рухався, а потім дістав підібраний на моріжку цвях і штрикнув ним собі у палець. З ранки виступила кров. Підштовхувана тиском судин і капілярів, вона потекла тоненькою цівкою. Скривавленою пучкою я намалював на дзеркалі квадрат. Відійшовши на кілька кроків, став так, щоб бачити себе в центрі квадрата, сторони якого пломеніли червоним кольором моєї крові. Всі мої думки, вся моя свідомість, усе моє життя були обрамлені цією геометричною фігурою. Нічого не можна було зробити, щоб вийти за межі червоної клітки. Ніхто не міг навіть зрушити з місця, щоб не бути поневоленим кривавими лініями. Ніхто, окрім мене.

Я підійшов і рукавом сорочки, натягнутим на долоньку, розмазав, а потім майже стер червоний контур з поверхні дзеркала.

У дитбудинку було тихо. Діти спали в просторій залі під наглядом серйозного образу Батька всіх народів. Виховательки розійшлися по своїх кімнатках у різних кінцях величезної будівлі. Якщо прислухатися, то можна було почути нервові цокання старовинного годинника на підлозі в кутку коридора.

Світло лампочки падало, розтікаючись долі блідою золотистою калюжкою, ніби кидало виклик темряві.

У ледь помітній рожевій плямі, що лишилася на дзеркальній поверхні, відбивалася, віддаляючись, худорлява постать німецького хлопчика: він упевненим кроком ступав до кабінету виховательки, сподіваючись роздобути там фарби й кілька аркушів білого, непечатого паперу.

Від автора

Післямова

Коли я почав збирати матеріал для цієї книги, усі мої знання про українських німців обмежувалися кількома загальновідомими прізвищами, як-от засновник парку «Асканія-Нова» Фрідріх Фальц-Фейн. Та вже за кілька місяців я занурився в історичні дані, вивчив документи й архіви. І тоді прийшло воно — здивування. Взагалі якщо письменник зібрався писати книжку, а її сюжет, герої, наповнення не викликали в ньому потрясіння, можна сказати напевно, що книжка буде погана. Я ж відчув справжній культурний шок, після того як заглибився в історію німців-колоністів та їхніх нащадків. Німецький вплив на економіку регіону, культуру, менталітет і просвіту був дуже значний, а діяльність представників німецької діаспори — різноманітна як на українській частині царської Росії, так потім і в УНР та Українській державі. Безліч речей для мене стали відкриттям і щодо раннього періоду радянської влади, і так само щодо темних

часів сталінських чисток. Я вивчив силу-силенну різноманітних джерел і пропоную вам авторську версію подій на основі інформації, опублікованої на різних німецьких порталах та у працях істориків. Звичайно, я намагався брати до уваги тільки загально визнані факти і дані, щоб додержати історичної коректності.

Оповідь цієї книги підводить до головної трагедії українських німців — депортації з ознаками геноциду. Я писав про це на сторінках сайту НВ¹ і вважаю, що той матеріал якнайкраще пасує до своєї рідної пояснювальної записки — чому Сталін так заповзявся на німців і чи була причиною тільки Друга світова війна. За різними оцінками, напередодні цієї війни в Україні мешкало від 400 до 600 тис. німців, і всі вони водночас стали «ворогами народу». Крім очевидного — ні в чому не винних людей зірвали з нажитих місць, дозволивши забрати з собою лише кілька торбинок та валіз, вивезли за тисячі кілометрів, — є й інший важливий аспект.

Саме з депортації німецького населення (а з України станом на жовтень 1941 року планувалося вивезти понад 111 тис. людей, згідно з довідкою відділу спецпереселень НКВС СРСР, що рівнозначно переїзду такого сучасного міста, як Бровари) почалося велике насильницьке переселення в Радянському Союзі.

Висунута проти радянських, зокрема українських німців «колективна провина» тільки з причини національної належності породила жахливого монстра

³⁸ <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/deportaciya-nimciv-z-ukrajini-i-stalinski-chistki-1930-40-h-istoriya-ukrajini-50105422.html>

сталінської системи. Цей досвід згодом було перенесено на 14 інших народів і 40 національних груп СРСР, при цьому кількість депортованих досягла просто неймовірної цифри — понад 3,6 млн людей. Сталінська система була подібна до ненажерливого молоха, здатного перемолоти мільйони людських доль.

Офіційною датою початку депортації німців вважається 28 серпня 1941 року, коли був оприлюднений указ Президії Верховної Ради СРСР «Про переселення німців, які проживають у районах Поволжя». За ним у вересні 1941 року з АРСР німців Поволжя було депортовано 373 тис., з Саратовської області — 46 тис., зі Сталінградської області — 26 тис., а за указом від 7 вересня 1941 року було ліквідовано Автономну Республіку німців Поволжя. Проте в Україні депортація німців почалася ще раніше. Відповідно до директиви і постанови Ради з евакуації від 15 серпня 1941 року з Криму до 11 вересня того ж року було виселено близько 60 тис. німців (включно з членами їхніх родин: росіянами, татарами, українцями).

Формально приводом для таких заходів стала дивна записка. Так, 3 серпня на ім'я Йосипа Сталіна надійшло донесення № 28 від штабу Південного фронту, в якому зазначалося: «1. Військові дії на Дністрі показали, що німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, які відходили. Встановлено також, що німецько-фашистські війська, які входили в німецьке село 1 серпня, були зустрінені з хлібом, сіллю. На території фронту

є багато населених пунктів з німецьким населенням. 2. Просимо дати вказівки місцевим органам влади щодо негайного виселення неблагонадійних елементів». Під текстом донесення № 28 того ж дня Сталін поставив свою резолюцію: «Треба виселити з тріском». Виконання цього розпорядження відклали, але тільки до хоча б часткового збору врожаю.

Утім, історики досить скептично ставляться до цього документа, вказуючи на кілька сумнівних чинників. По-перше, військові, згідно з давнішими указами, вже тоді мали повноваження самостійно видавати накази про виселення «неблагонадійних» елементів. Тому просити у вищого керівництва дозволу на це взагалі не було потреби.

Другим моментом, що викликав, м'яко кажучи, здивування, стала відсутність згадки про назву населеного пункту, що є також нетиповим для військових документів. Третій пункт теж викликає сумнів: описана безпорадність військових перед німецькими колоністами ніяк не підтверджується. Більшість німців, що проживали на території України, були простими робітниками і найчастіше — мирними селянами.

Крім того, за довгі роки пропаганди мало в кого виникали думки про військові бунти чи інший насильницький опір. Навпаки, за різними спогадами, бували такі випадки, коли з приходом фашистських військ деякі етнічні радянські комуністи-німці не захотіли відмовлятися від своїх переконань, аж до розстрілу.

То чому ж Сталін так відреагував? Щоб зрозуміти це, доведеться трохи глибше ознайомитися з контекстом наявної на той час внутрішньої політики радянської системи.

Тотальні чистки

Влада в Радянському Союзі завжди ставилася до громадян-німців з обережністю, а часом — упереджено. Причому це почалося задовго до зловісних наказів 1941 року. Причина була в самій культурі етнічних німців, що мешкали в Україні, адже їхні предки, колишні колоністи, почали прибувати з кінця XVIII століття з Данцига (нинішній Гданськ), Баварії та інших німецьких місць часто у шуканнях релігійної свободи. Серед колоністів, які прибули до України, крім лютеран було багато католиків і менонітів.

Минули десятиліття, але важливим аспектом в середовищі етнічних українських німців були збереження зв'язків у громадах і підтримка духовенства — усе це вдалося зберегти аж до 1930-х років. Радянська держава викорчувувала протестантське християнство в німецьких колоніях, але їм важко було змінити протестантську етику господаря свого життя, сформовану десятиліттями. Зрозуміло, що розкуркулення серед німців відбувалося досить часто і колективізація просувалася важко, а зростання емігрантських настроїв тривало аж до заборони на виїзд з СРСР у 1928–1929 роках.

Під час Голодомору деякі німецькі й американські організації допомагали голодуючим українським німцям, за що ті не раз поплатилися. Так, починаючи з 1932–1933 років ОДПУ неодноразово посилювало репресивні заходи проти німецького населення. Дійшло до того, що в липні 1932 року було навіть розіслано особливе розпорядження «Про боротьбу з розвідувальною і шкідницько-диверсійною роботою німецьких фашистів проти СРСР». Сам факт циркуляра цікавий тим, що це сталося саме того місяця, коли в Німеччині на виборах до рейхстагу НСРПН (Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини) здобула рекордні для себе 43,9 %. До речі, у цій партії 1933 року налічувалося 850 тис. осіб при населенні 66 млн. А 1945 року в лавах націонал-соціалістів було вже 8,5 млн членів.

І хоча до влади Гітлер зі своєю партією прийшов наприкінці січня 1933 року, в Радянському Союзі вже щосили «обробляли» осіб німецької національності (тобто коли ще не було навіть натяків на те, що фашистський режим може якимось чином впливати на сусідні країни, скажімо, створюючи свою агентуру). Як запевняє історик Альфред Айсфельд, «німці-фашисти» були одним з головних напрямів роботи ОДПУ із «забезпечення безпеки» країни, основним способом досягнення якої були депортації та все більш масові репресії.

Подібним чином у квітні 1933 року ДПУ УРСР у доповідній записці до ЦК КП(б)У «Про операцію з очищення прикордонної смуги» повідомляло про

ліквідацію польських і петлюрівських шпигунських та повстанських підпільних організацій у Київській, Вінницькій та Одеській областях. Але, що цікаво, вже тоді гучно повідомлялося й про те, що серед німців-колоністів було «розкрито» «велику контрреволюційну повстанську організацію» в Карл-Лібкнехтівському німецькому національному районі, а також «контрреволюційну повстанську організацію» «Тевтонці» в Зельцьському німецькому національному районі Одеської області.

У вересні 1933 року в записці голови ДПУ УРСР Всеволода Балицького секретареві ЦК КП(б)У Станіславу Косіору під назвою «Про діяльність німців-фашистів на Україні» саме й перелічувалися звинувачення, які приписувалися українським німцям: «диверсійна, розвідувальна і повстанська» діяльність. Не менш цікаво, що «злісні диверсанти» мешкали саме в селах України. Так, у 26 районах Одеської, Донецької, Дніпропетровської, Київської областей та Молдавської АРСР, згідно з цим повідомленням, було «розкрито» 69 німецьких повстанських осередків та організацій.

Звичайно, ці звинувачення абсурдні за своєю суттю, але чекістам зовсім не важко було вибити «визнання» у заарештованих німців. У цитованих Балицьким «показаннях свідків» в одній зі справ говориться, що члени «диверсійної організації» почали зближення з Гітлером і його оточенням уже 1929 року.

«В основному домовленість зводилася до того, що після повалення Радвлади і встановлення буржу-

азно-демократичної республіки в Україні з Німеччиною укладається військовий і економічний союз, у першу чергу проти СРСР», — писав радянський чиновник у листопаді 1933 року. Відомі й інші приклади подібних повідомлень Балицького, в яких він закликає діяти так само активно. І чекісти брали під козирок.

Наприклад, у лютому 1934 року в Одесі заарештували професора німецького сектора Одеського педагогічного інституту Міквіца Роберта-Гельмута Карловича. Його звинуватили в насадженні повстансько-фашистських осередків, вербуванні населення і пропаганді націоналістичних фашистських ідей. Йому приписували, що він «завербував» вісім чоловік. Неважко здогадатися, що обвинувачений «зізнався» у своєму злочині і його засудили на 10 років концтабору (так зазначено в обвинувальному висновку).

Але найбільш важливою і показовою є директива Балицького від 15 листопада 1934 року, в якій уперше було викладено настанови на посилення і систематизацію репресивних заходів проти німецького населення.

Наступним важливим етапом переслідування українських німців стало рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 липня 1937 року «Про антирадянські елементи». Цей документ описував позасудове репресування колишніх куркулів, що повернулися із заслання. Важливо, що одним з пунктів опису потенційно небезпечних елементів суспільства були «куркулі — члени різних релігійних сект» та

«одержувачі «гітлерівської допомоги». Під час виконання цього наказу до поля зору НКВС потрапили тисячі німців, яким висунено звинувачення за цими категоріями обліку: санкції на арешт прокурори давали миттєво без перевірки звинувачень, а виконання вироку «трійками» оскаржити було неможливо.

Але заарештували не лише німців, які мешкали в селі. Вранці 25 липня 1937 року дуже знаковий наказ за підписом Йосипа Сталіна передали до Києва. У ньому зазначалося: «Усіх німців на наших військових, напіввійськових і хімічних заводах, на електростанціях і будівництвах, в усіх областях — усіх заарештувати». Як підсумок — на військових підприємствах, зокрема в Харкові, почалися масові чистки й арешти.

Не поліпшило становище укладення пакту Молотова — Ріббентропа в серпні 1939 року. Радянська влада тільки розігрівалася, адже репресивна машина працювала проти німців, українців, поляків, болгар тощо. Щоб зрозуміти масштаби виявлення «ворогів народу» в СРСР перед Другою світовою війною, досить навести такі цифри: 1939 року було звинувачено 108 тис. осіб, 1940 року — 1,4 млн осіб (!), серед яких члени антирадянських політичних партій становили 623 тис., шпигуни й запідозрені в шпигунстві — 61 тис., учасники контрреволюційних закатів — ще 23 тис. Виникає логічне запитання: якби не почалася війна, то з якою швидкістю ще дужче б розкручувався маховик радянської репресивної машини?

Депортація з ознаками геноциду

Перші арешти українських німців почалися одразу ж — 22 червня 1941 року. Підставою для затримань був Указ ПВР СРСР «Про военний стан» на окремих місцевостях. При цьому нарком держбезпеки Всеволод Меркулов підписав директиву «Про заходи органів безпеки у зв'язку з початком військових дій з Німеччиною», згідно з якою підставою для арешту була підозра в злочинних намірах. Тобто чекістам, щоб заарештувати людину, достатньо було всього лише запідозрити її в чомусь протиправному. Далі був указ про виселення «соціально небезпечних» елементів з території, на якій оголошено военний стан.

Архіви зберегли нам цікаві приклади того, хто ж, на думку радянської влади, був тим «небезпечним» елементом. Історик Володимир Мартиненко наводить такі факти. Наприклад, стоматолог О. Дорн, який мешкав у Сумській області, згідно із звинуваченням чекістів, «бувши на роботі, провадив агітаційну діяльність». Його негайно відправили до колонії на 10 років, але, як виявилось пізніше, 1956 року прокуратура з'ясувала, що звинувачення Дорну не пред'являли майже рік. Або інший випадок. Ф. Ф. Ваала заарештували за звинуваченням у тому, що він — німець за національністю і мав зв'язки з духовенством. Особлива нарада при НКВС СРСР 13 лютого 1943 року засудила його до 8 років позбавлення волі, незважаючи на те, що Ваал 18 жовтня 1942 року помер в ув'язненні в Челябінську.

Історик Альфред Айсфельд пише про те, що перші масові примусові виселення німців за етнічною ознакою розпочалися на території Криму. Так, 15 серпня 1941 року вийшла директива Ставки Верховного Головнокомандування № 00931 «Про формування і завдання 51-ї Окремої армії», де, зокрема, зазначалося, що треба «очистити негайно територію півострова від місцевих жителів-німців та інших антирадянських елементів».

Відбувалося це так. Батьків родин викликали до міліції або місцевих органів влади, де їм під підпис повідомляли, що вони підлягають висланню з Криму і щоб вони були готові у будь-який час з повним складом родини для відправлення. Цікаво, що чоловіків попереджали про те, що коли хтось із сім'ї відмовиться виїздити, то кримінально переслідуваними будуть усі інші члени.

Той-таки Айсфельд зазначає, що в середині серпня 1941 року відбувалася також депортація німців з Правобережжя Дніпра. Так, наприклад, 16 серпня 1941 року співробітники НКВС наказали мешканцям хортицьких колоній підготуватися до негайної евакуації. Деякі з українських німців визнали за краще тимчасово сховатися, завдяки чому їм вдалося уникнути виселення. Трохи пізніше фашистська армія підійшла до Запоріжжя, і за наказом НКВС без жодного оповіщення населення було підірвано греблю Дніпрогесу, по якій усе ще тривав рух колон біженців і військових, що призвело до масової загибелі відступаючого населення. Про цю трагедію за радянських часів воліли не згадувати.

Бували такі випадки, коли в Дніпропетровській області 2,5 тис. німців зривали з місця, «вантажили» на обози й відправляли на схід. Але вночі охорона НКВС раптово від'їжджала, покидаючи колишніх переселенців у чистім полі, де їх наздоганяли фашисти.

А тим часом 31 серпня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про німців, які проживають на території Української РСР», що стосувалася шести областей республіки. «1. Німців, які перебувають на обліку як антирадянський елемент, заарештувати. 2. Іншу частину працездатного чоловічого населення віком від 16 до 60 років НКО мобілізувати у будівельні батальйони і передати НКВС для використання в східних областях СРСР», — свідчила постанова, чітко виокремлюючи одну національність.

Як свідчать доповідні записки, за три дні встигли зробити багато чого: «У період з 2 по 5 вересня серед цих осіб заарештовано антирадянського елементу у кількості 7091 особа. Крім того, чоловіча частина німецького населення цих областей у кількості 13484 чоловік мобілізована і під конвоєм спрямована на будівництва ГУЛАГу НКВС СРСР». Усього з території України до «трудоx колон» мобілізували 23,5 тис. чоловіків. По суті, це було узаконеним рабством, коли десятки тисяч людей працювали на будівництвах і виробництвах за баланду.

У вересні сталінське керівництво взагалі вирішило здійснити вже планомірну депортацію німецького населення України: 22 вересня 1941 року вийшов відповідний указ про переселення 109 тис. осіб до Казахської РСР. Радянська влада навіть виділила на

ці потреби 15 млн рублів (скоротивши потім витрати на третину) і направила близько 5 тис. чекістів і червоноармійців на виконання наказу. І все-таки через наступ фашистських військ устигли вивезти тільки частину запланованої кількості українських німців. Усього з території Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей до Казахстану і Новосибірської області було депортовано 79 тис. німців.

Як видно, сталінська система, хоч і не без збоїв, усе ж давала змогу зірвати з насидженого місця величезну кількість людей. Десятки тисяч депортованих і засуджених німців України було вивезено в концтабори і трудові табори Казахстану й Сибіру. Дорога туди у депортованих іноді забирала цілий місяць, а то й два. Смертність від хвороб і дизентерії була жахлива. Так, ешелони не мали пічок навіть у вагонах з дітьми. Згідно з даними порталу RusDeutsch, антисанітарні умови вагонів доповнювалися поганою якістю води, що спричинювало спалахи інфекційних захворювань. Тільки в ешелонах, що перевозили німців до Казахстану, померло понад 437 людей, переважно дітей.

Історик Айсфельд розповідає, що деяких німців гнали пішки до Сталінграда, наприклад, зі Сталінного, нинішнього Донецька, — багато людей загинуло в дорозі. Коли вони прибували до місця вислання, там невинних людей викидали в голий степ і примушували будувати табори, де ті мусили жити: без води, туалетів та інших елементарних речей. До речі, адміністративну заборону на повернення в Україну було знято для німців тільки 9 січня 1974 року. Втім, перебування німців у колоніях,

трудтаборах і спецпоселеннях заслуговує на окрему розповідь.

Масштаби депортації 1941 року дивують не лише маніакальним бажанням Сталіна й вищого радянського керівництва винищувати свій народ, а й тим, як під час жорстокої війни з фашистською Німеччиною знаходилися значні ресурси на безжальні репресії. Тож надалі не можна не згадати про продовження цієї історії — вислані німці лягли (часом у прямому розумінні — кістками) в основу робочої армії радянського режиму. Практично без оплати й умов для праці, мов рабів, німців кинули на об'єкти великого будівництва.

Як радянська система з допомогою НКВС нещадно експлуатувала українських німців та інші народності²

Виселення німців з України в другій половині 1941 року було підготовкою до ще масштабніших процесів сталінського режиму — за короткий час депортованих відправили до спеціальних поселень (резервацій), а відтак — до таборів НКВС і масштабної «трудової армії», де люди працювали практично в рабських умовах.

Наприкінці серпня 1941 року в межах підготовки до масового примусового переселення українських німців з європейської частини СРСР до Сибіру і Казахстану

² <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/srsr-yak-nkvs-ekspluatuvav-ukrajinskih-nimciv-u-trudoviy-armiji-spogadi-arhivni-foto-50114852.html>

наказом наркома внутрішніх справ Лаврентія Берії було створено новий відділ спецпереселень, який займався переміщенням цілих народів.

Висланих німців поділили на три частини. Перших направили до спеціальних поселень — особливих резервацій, де вони повинні були перебувати постійно. Других — до таборів НКВС, ув'язнені яких також працювали на копальнях (наприклад, до Івдельлагу, Солікамбумстрою, Кімперсайлагу³).

Згідно з офіційними документами, таких депортованих просто висаджували посеред степу, попередньо розлучивши з родинами, — усіх працездатних чоловіків від 16 до 70 років відправляли на «зону».

Через погану організацію люди під час суворої зими змушені були жити в наметових містечках і землянках. За спогадами колишніх в'язнів, часто разом з депортованими доправляли і колючий дріт, стовпи, тачки, кирки, ломи, тож німці самі будували власні огорожені «в'язниці». Харчування було надзвичайно мізерним, а смерті — масовими. У таких умовах, наприклад, перебували депортовані німці в Казахстані.

А третю частину українських німців направили до так званої «трудової армії».

Надалі «трудоармія» комплектувалася, передусім, з представників народів, що «провинилися»: українців, німців, фінів, румун, угорців, болгар тощо. Німці опинилися в «трудоармії» вже у вересні 1941 року,

³ Івдельлаг — Івдельський виправно-трудоий табір; Солікамбумстрой — Солікамський виправно-трудоий табір, будівництво целюлозно-паперового комбінату; Кімперсайлаг — Кімперсайський виправно-трудоий табір. (Прим. пер.)

ставши одними з перших, кого експлуатували в Радянському Союзі за національною ознакою. Решта робітників інших національностей ставали на службу наприкінці 1942 року.

Радянська система нагадувала ненаситного монстра, готового знищити сотні тисяч людей. Знівечені долі й десятки тисяч померлих — репресії проти народів, що населяли СРСР і, зокрема, Україну, досягли просто немислимих масштабів.

Спеціальні поселення

Практика спецпоселень в СРСР бере свій початок від 1930 року. Пов'язано це з роками колективізації й розкуркуленням. На Крайню Північ, до Сибіру, Казахстану та інших місць у спеціальні «трудові селища» було вивезено десятки тисяч «куркулів» і «підкуркульників» разом з родинами. Масштаби цього явища були такі великі, що 1931 року в НКВС створюється спеціальне відомство — відділ спецпереселенців ГУЛАГу НКВС, який почав здійснювати нагляд за переселеними, а також організовував їхнє «трудове перевиховання».

Тільки у 1930–1931 роках з українських областей до Сибіру, Якутії, на Далекий Схід виселено 33 тис. родин. А 1936-го у рамках мілітаризації та підготовки до майбутньої війни з прикордонних районів України й Білорусі до Казахстану переселено 15 тис. польських і німецьких родин. На середину 1941 року в місцях спецпоселень під наглядом НКВС перебував

майже 1 млн осіб.

Згідно з радянськими законами, поселенців переводили на спецпоселення назавжди, без права повернення до колишніх місць проживання: за самовільний виїзд (втечу) з місць обов'язкового поселення міра покарання була — 20 років каторжних робіт. Жодних поступок не існувало.

Спецпоселення для німців оформлялися протягом усіх років війни. Оскільки депортованих було надто багато, радянська система показала своє «слабке місце» — депортовані до Сибіру й Казахстану німці, особливо колишні містяни, на перших порах могли переміщатися всередині районів.

Таку ситуацію досить швидко помітили чекісти, і на початок 1942 року навіть тих небагатьох німців, яким вдалося знайти більш-менш пристойну роботу в містах і районних центрах, було знову відпроваджено до колгоспів.

Флорентина Гібберт згадує, як 1941 року разом з родиною її було депортовано з України до Сибіру. На засланні її ім'я переінакшили на російський штиб — замість Флорентини стали називати Валентиною. 1937 року заарештували батька і двох братів, а 1 вересня 1941 року її з матір'ю вивезли до Новосибірська. Тоді дівчині було 16 років.

«Ми були як мобілізовані, це називалося “рибальська трудармія”. Отримували на кожен п'ятиденку ось такий папірець — “Бойове завдання”. У кутку цього завдання було написано: “Кожен йорж — патрон по ворогові”, — от стільки-то кілограмів риби здай, хоч з-під землі дістань. День прорибалив, і якщо

не впіймав — у ніч ідеш знову. Цілий рік. Взимку на річці метровий лід», — розповідала Флорентина Гіберт в інтерв'ю «Сибір. Реалії».

Радянська система використовувала всі доступні їй робочі руки. Після масової мобілізації всього працездатного німецького населення 1942 року в місцях спецпроживання залишилися лише старі, люди з інвалідністю, жінки з дітьми до трирічного віку.

Позбавлені чоловіків (а насправді, як на ті часи, — годувальників) німецькі родини опинилися у скрутному матеріальному становищі, адже більшість у них були непрацездатними і не мали власного житла. А держава жодної допомоги не надавала.

Причому, усвідомлюючи глобальність проблеми, радянські чиновники розпорядилися, що діти, залишені без батьків, повинні були «виховуватися колгоспами». Але збиткові колгоспи, де не лишилося чоловіків, яких забрали на фронт, обклали непомірними нормами здачі продовольства. До дітей українських німців усім було байдуже — більшість з них або потрапили до дитбудинків, або поповнили армію безпритульників.

Тим часом з 1943 року загальна кількість спецпереселенців почала швидко зростати внаслідок депортації цілої низки народів європейської частини СРСР, звинувачених у співпраці з окупантами. Так, у 1943–1944 роках до Сибіру, Казахстану та Середньої Азії з Криму переселили 228,4 тис. кримських татар, а також багато вірмен, греків, болгар та представників інших народів. Посиленими темпа-

ми з 1944 року тривало переселення тисяч українців із Західної України (як їх називали у зведеннях НКВС — «оунівців») та Прибалтики (естонців, латишів, литовців тощо).

За даними на 1 січня 1953 року, на обліку спецпоселення значилося понад 2,7 млн чоловік, серед яких 44,5 % становили німці, а 18 % — мешканці Північного Кавказу: чеченці, інгуші, балкарці, карачаївці та інші.

Українські німці були позбавлені будь-яких можливостей підтримувати й зберігати свою національну ідентичність. Радянська система створила токсичну морально-психологічну атмосферу — в громадських місцях німці змушені були говорити по-російськи, і тільки вдома, в тісному сімейному колі, вони могли дозволити собі спілкуватися рідною мовою.

Табори НКВС

Частина німців, депортованих з України, потрапляла до таборів, що перебували під юрисдикцією НКВС. По суті, це була справжня «зона» з усіма властивими їй атрибутами: колючим дротом, вежами, охороною. Досить показовий приклад Кімперсайського табору в Казахстані — саме туди прибули українські німці. 1933 року в Актюбінській області почалося геологічне розвідування родовищ нікелю для металургійної промисловості. На точки промислового значення — Кімперсайське родовище та інші, прилеглі до нього, — і було направлено німців.

Згідно з розпорядженням заступника наркома внутрішніх справ Василя Чернишова, тільки в жовтні 1941 року туди прибули 2,3 тис. чоловіків віком від 16 до 70 років. З них близько 300 — старші за 50 років, а також приблизно 100 підлітків. Радянська система використовувала всіх чоловіків, яких тільки могла змусити працювати.

Через тривалу виснажливу дорогу і погане харчування люди прибували в дуже ослабленому стані. А ще — хвороби, антисанітарія. Так, згідно з довідкою НКВС, «серйозною загрозою на весну стала забрудненість житлових селищ і відсутність убиралень на них». Далі йдуть узагалі приголомшливі дані — з близько 2 тис. спецпоселенців офіційно понад 100 померли протягом лише п'яти місяців.

Така смертність пояснюється важкими умовами, в яких перебували ув'язнені. Але кількість смертей явно применшувалася. Як згадують в'язні цього табору, «від важкої роботи, холоду за першу зиму померло 700 чоловік. Ями ніхто не копав, земля була мерзла, голі тіла померлих укладали і засипали снігом. Навесні, коли земля відтанула, вирили величезну яму і всіх закопали».

Подібні умови були і в інших місцях, наприклад, в Архангельській області. За спогадами Олександра Керне, який потрапив до табору в Котласі в січні 1942 року, після приїзду їх помістили до казарм, що раніше правили за овочеві склади. Харчування було вкрай погане, а люди — виснажені. На медичній комісії ув'язнених роздягали догола і за станом їхніх сідниць визначали міру виснаженості. За підсумками

такого огляду людей розподіляли по різних бараках, залежно від стану здоров'я.

«Тримали нас, трудармійців, під охороною з собаками, за колючим дротом. Охоронці були в кожухах, валянках, шапках. Ми ж були взуті в гумові шини (автомобільна покришка розрізалася на частини і зшивалася, як калоші), одягу було обмаль, щоб одягнутися, речі знімали з мертвих. Після роботи нас довго тримали біля барака. Перелічували. Адже деякі не поверталися: помирали просто на роботі. Ось тому наглядачі й звіряли списки», — згадує Керне.

Проступки жорстоко каралися. У таборах НКВС арешт поділявся на простий, до 20 діб у звичайному карцері; і суворий (до 10 діб) — заарештованого тримали в одиночній камері, їжу видавали через день, а на прогулянку виводили під охороною.

До таборів відправляли і вже затриманих німців. Залишилися відомості про те, як репресували шахтарів з Луганська. Історик Віктор Бердинських пише, що в жовтні 1941 року до табору Вятлаг з луганської в'язниці прибуло кілька сотень шахтарів і членів колгоспів німецької національності, звинувачених у «контрреволюційній діяльності». Але суд над ними відбувся тільки за рік. Більша частина луганських німців-етапників просто загинула від холоду і голоду ще до ухвали «виroku».

Як пише капітан держбезпеки Грановський у довідці про ГУЛАГи НКВС, протягом січня-липня 1942 року тільки в п'яти таборах із загальним обліковим складом 43 тис. осіб померло 5,1 тис. мобілізованих німців.

«Трудова армія»

Радянська номенклатура використовувала як переселених, так і на постійних місцях проживання (у Сибіру, Поволжі та інших регіонах) німців у масштабному проєкті «трудової армії». Подекуди в ній було задіяно табори, підпорядковані НКВС. Частково це були будови при цивільних наркоматах і відомствах, які також курирував НКВС, але без важких тюремних умов.

Перший етап «трудової армії» стартував з вересня 1941 року по січень 1942 року з постанови Політбюро ЦК ВКП(б). На його підставі в Україні відбувалася трудова мобілізація чоловіків-німців віком від 16 до 60 років. Через стрімке просування німецьких військ цю постанову значною мірою не було виконано — однак «совітам» усе ж вдалося сформувати 13 будівельних батальйонів загальною чисельністю 18,6 тис. осіб.

Другий етап намітився після постанови Державного комітету оборони від 10 січня 1942 року «Про порядок використання німців-переселенців призовного віку від 17 до 50 років». Тоді мобілізації підлягали депортовані з європейської частини СРСР німці-чоловіки, придатні до фізичної праці, у кількості 120 тис. чоловік. Цю постанову було виконано досить швидко: понад 45 тис. чоловік відправлено на лісозаготівлі в розпорядження НКВС СРСР, 35 тис. — на будівництво Бакальського і Богословського заводів на Уралі, а 40 тис. — на будівництво залізниць.

Працювали не тільки дорослі, а й діти також. Так, за спогадами 14-річної Рози Штекляйн, яка працювала на заводі № 65 Наркомату боеприпасів, вона, в самому подертому платтячку і дірявому ватнику, з великими колінами і без білизни в мороз долала п'ять кілометрів шляху до заводу. Штекляйн перевиконувала норми, але за чотири місяці роботи отримала всього 90 рублів (у 1943 році один кілограм свинини на ринку коштував 320 рублів, картоплі — 76 рублів, згідно з даними кандидата історичних наук Сергія Кускова).

Будови, які курирував НКВС, були воєнізованими таборами — з казармами-бараками, огорожею, караульними собаками і дозорами. У набагато кращому становищі щодо режиму утримання були робочі колони при підприємствах інших наркоматів — «трудоармійці» могли жити вільніше (іноді навіть у квартирах, орендованих у місцевого населення). Водночас за незначні провинності їм оголошували особисту догану, грошовий штраф, призначення на важчу роботу на строк до одного місяця або арешт.

Серед німців було досить багато «втікачів-дезертирів», як їх називала радянська влада, а НКВС відповідало репресіями, «розкриттям бойових груп» або «диверсантів». Уся радянська система була побудована на бездоганному підпорядкуванні системі, а «трудова армія» була величезною бездушною машиною з безжальної експлуатації людей.

Українських німців з території України також вивозила і окупаційна гітлерівська влада. Згодом німецькі репатріанти зазнали жорстоких репресій з боку радянських чекістів.

Після закінчення Другої світової війни «трудоармійців» і спецпоселенців закріпили на підприємствах, де вони працювали як вільнонаймані робітники, проте їм суворо заборонялося покидати місця свого поселення.

Українські німці опинилися далеко від батьківщини, позбавлені будь-якої змоги повернутися додому. Тільки наприкінці 1955 року влада СРСР скасувала для них режим спецпоселення з регулярними явками до комендатури, і лише 1974-го — дозволила вільно обирати місце проживання.

Зміст

розділ	1	<i>Первісток землі</i>	7
розділ	2	<i>Давид і Вірсавія</i>	25
розділ	3	<i>У мороці</i>	43
розділ	4	<i>Народження гармонії</i>	61
розділ	5	<i>Під червоним стягом</i>	78
розділ	6	<i>Полотно спектра</i>	96
розділ	7	<i>Після вогню</i>	113
розділ	8	<i>Там, де кінчається веселка</i>	128
розділ	9	<i>Шикуйся у ряд!</i>	144
розділ	10	<i>«Лазарю, вийди сюди!»</i>	160
розділ	11	<i>Ланки одного ланцюга</i>	173
розділ	12	<i>Зворотний бік Місяця</i>	188
розділ	13	<i>Дорога життя</i>	202
розділ	14	<i>Чорний колір</i>	217
розділ	15	<i>Непрохідний ліс</i>	233
розділ	16	<i>Світ багача</i>	247
розділ	17	<i>Сяйво життя</i>	263
розділ	18	<i>Замість епілогу</i>	276

Літературно-художнє видання

Максим Бутченко

Червоний квадрат

Роман

Червоний квадрат / Переклад з російської Володимира Верховня. –
Київ, 2020. – 312 с.

Дизайнер обкладинки Олексій Самоваров

Редактор, коректор Анастасія Альошичева

Дизайн, верстка Галини Букші

Формат 84x70/32 – 312 с. – тверда – папір офсетний 100 г/м² – 1+1 –
1500 пр. – ум. друк. арк. 12,52
Наклад 1500 прим. Зам.

Усі права застережені. Жодну частину цього видання не можна
перевидавати, перекладати, зберігати у пошукових системах або
передавати у будь-якій формі та будь-яким засобом (електронним,
механічним, фотокопіюванням або іншим) без попередньої
письмової згоди власника авторських прав.

МАКСИМ БУТЧЕНКО ЧЕРВОНИЙ КВАДРАТ

“

«Історія і долі сотень тисяч репресованих уміло вплетені в сюжет роману. У головного героя є реальний прототип-художник, життєвий шлях якого став основою для розповіді. Консультації з істориками, очевидцями депортації та пошук інформації в архівах наповнили книгу історичними фактами й емоційними переживаннями, що є важливими для збереження національної пам'яті та відновлення доброго імені депортованих народів».

Володимир Лейсле, голова Ради німців України

“

«Насичена розкішна мова, якісні думки, за якими нелегкий досвід. Важкий драматичний сюжет. Несподівана знахідка серед водевільних творів, на які зараз мода».

Ольга Фреймут, телеведуча, письменниця

“

«Автор уміло переміщує героя по осі часу багатьох поколінь предків. Історично зафіксовані події минулого в сприйнятті дитини набувають реального характеру. Пізнання навколишнього світу і людей, епізоди життя й емоції хлопчика виражені в фарбах. Їхня колірна гама варіює від заспокійливих тонів до зловісних. Видиме тільки для нього світіння людей сигналізує про події, що насуваються. Сюжет інтригує та захоплює...»

Ольга Айсфельд, Геттінген (Німеччина), історик-архівіст

